PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

TRANSACTIONS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences

2023, C. 71, № 4

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 307)**
(1953-cü ildən nəşr edilir)

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

***Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası,* 2023, C.71, №4**

BAŞ REDAKTOR T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov
EDITOR-IN-CHIEF Prof. Dr. J.M.Jafarov

REDAKSİYA HEYƏTİ

F.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov ***(baş redaktorun müavini)***, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, f.ü.e.d., prof. M.N.Hüseynova, p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov, f.e.d., prof. H.Ə.Qasımov, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev, t.e.d., prof. O.B.Sultanov

REDAKSİYA ŞURASI

F.e.d., prof. Y.M.Babayev, f.e.d., prof. T.S.Cavadov, p.e.d., prof. M.R.Dadaşova, p.ü.e.d., prof. M.M.Əmirov, p.e.d., prof. R.L.Hüseynzadə, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, t.e.d., prof. X.M.Məmmədov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadıqova, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, p.ü.f.d., dos. N.Ə.Abdullazadə, p.ü.f.d., dos. N.T.Hüseynova
F.ü.f.d. N.Q.Aslanova ***(məsul katib)***

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A.D.Zamanov ***(ass. editor)***, Prof. Dr. R.I.Aliyev, Prof. Dr. M.N.Huseynova, Prof. Dr. M.I.Ilyasov, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev, Prof. Dr. O.B.Sultanov

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Y.M.Babayev, Prof. Dr. T.S.Javadov, Prof. Dr. M.R.Dadashova, Prof. Dr. M.M.Amirov, Prof. Dr. R.L.Huseynzadeh, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Dr. J.H.Gadimova, Prof. Dr. Kh.M.Mammadov, Ass. prof. Dr. N.M.Sadigova, Prof. Phd I.N.Isayev, Ass. prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Ass. prof. Phd N.A.Abdullazadeh, Ass. prof. Phd N.T.Huseynova
Phd N.G.Aslanova ***(executive secretary)***

©ADPU, 2023
©ASPU, 2023

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Cəfərli R.C.
BRİTANİYA SLENQ LEKSİKONUNDA İNCƏSƏNƏT VƏ TEATR SLENQLƏRİ ... 9
Əkbərova G.V.
AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TƏKRARLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (VAHİD ƏZİZ POEZİYASI ƏSASINDA) 15
Kazimi P.F., Usubaliyev O.B.
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB MƏHSULLARININ TİRAJ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 24
Rəcəbova N.N.
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN ROLU VƏ ONUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI 33
İsmayılova T.H.
QARABAĞIN TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN, SOYQIRIMA MƏRUZ QALAN TOPONİMLƏRİ 45

İctimai elmlər

Abbasova R.Ə.
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU (1969-1982-ci illər) 52
Alışanova L.A.
BAKI XALQ TƏSƏRRÜFATI ŞURASININ FƏALİYYƏTİ İLƏ BAĞLI LƏĞVETMƏ KOMİSSİYASININ İŞLƏRİNƏ DAİR (1918-1919-cu illər) 59
Bəndəliyeva A.A.
ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏCZAÇILIĞIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ 69
Hacıyev O.Y.
CƏMİYYƏTDƏ ORTA SİNİF PROBLEMİNİN SOSİAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ 81
Klimov S.L.
AZƏRBAYCAN İCTİMAİ DİPLOMATİYASININ REALLAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ 94
Quliyev T.Ə.
SƏFƏVİ, OSMANLI, ƏFŞAR, ZƏND VƏ QACAR ŞAHLARININ TİFLİS ZƏRBLƏRİ 105
Nəcəfov Ə.Ş., Kərimli A.T.
TARİXİMİZİN HƏR SƏHİFƏSİ BİZİM ÜÇÜN ƏZİZDİR 115
Rzayeva Y.Ə.
İDARƏETMƏNİN VƏ SİYASƏTİN İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI 128

Pedaqoji-psixoloji elmlər

Ağayeva E.A.
İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRƏ MARAQ OYADILMASI VƏ MÜTALİƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI 138

Estrova S.T.
HAVA HƏRƏKƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ (HHİE) DİSPETÇER TƏLİMATÇININ PSİXOQRAMININ MODELİ 144
Kazantseva E.V., Qarkuşa V.A.
MÜASİR AİLƏDƏ QARŞILIQLI ASILILIQ DAVRANIŞININ FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 153
Mudasir Ali Rind, Əliyev P.B.
SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏHSİL: ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNİN PEDAQOJİ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ 163
Səmədova S.R.
NEYROELM ZƏMİNİNDƏ TƏŞKİL OLUNMUŞ ÖYRRƏNMƏNİN PSİXO-PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ 174
Verdiyeva A.B.
KOMPETENSİYA ƏSASLI QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI 182

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

Джафарли Р.Дж.
СЛЕНГИ ИСКУССТВА И ТЕАТРА В ЛЕКСИКОНЕ БРИТАНСКОГО СЛЕНГА 9
Акперова Г.В.
СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВТОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ (НА ОСНОВЕ ПОЭЗИИ ВАХИДА АЗИЗА) 15
Казими П.Ф., Усубалиев О.Б.
ТИРАЖНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КНИЖНОЙ ПРОДУКЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ 24
Раджабова Н.Н.
РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ 33
Исмаилова Т.Г.
ТОПОНИМЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТИНЫ КАРАБАХА, ПОДВЕРГШИЕСЯ ГЕНОЦИДУ 45

Общественные науки

Аббасова Р.А.
РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1969-1982-х ГОДАХ ……………………………………………………..........… 52
Алышанова Л.А.
К ВОПРОСУ О РАБОТЕ ЛИКВИДАЦИОННОЙ КОМИССИИ ПО ДЕЛАМ БАКИНСКОГО СОВЕТА НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (1918-1919 гг.) 59
Бандалиева А.А.
ИЗУЧЕНИЕ ХАРАКТЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФАРМАКОЛОГИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА 69
Гаджиев О.Ю.
СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СРЕДНЕГО КЛАССА В ОБЩЕСТВЕ 81
Климов С.Л.
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА 94
Кулиев Т.А.
ТИФЛИССКАЯ ЧЕКАНКА МОНЕТ ШАХОВ СЕФЕВИДОВ, ОСМАНОВ, АФШАРИДОВ, ЗЕНДОВ И КАДЖАРОВ 105
Наджафов А.Ш., Каримли А.Т.
НАМ ДОРОГА КАЖДАЯ СТРАНИЦА НАШЕЙ ИСТОРИИ 115
Рзаева Е.А.
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ И ПОЛИТИКИ 128

Педагогико-психологические науки

Агаева Э.А.
ПРОБУЖДЕНИЕ ИНТЕРЕСА К ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ И ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ 138

Эстрова С.Т.
МОДЕЛЬ ПСИХОГРАММЫ ИНСТРУКТОРА-ДИСПЕТЧЕРА УВД (УПРАВЛЕНИЯ ВОЗДУШНЫМ ДВИЖЕНИЕМ) …………………………………………… 144
Казанцева Е.В., Гаркуша В.А.
СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ СОЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ ……………………………………………… 153
Мудасир Али Ринд, Алиев П.Б.
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ОБРАЗОВАНИЕ: АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ 163
Самадова С.Р.
ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ ОРГАНИЗОВАННОГО НА ОСНОВЕ НЕЙРОНАУКИ 174
Вердиева А.Б.
ФОРМИРОВАНИЕ ОЦЕНКИ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНЦИИ 182

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

Jafarli R.J.
ART AND THEATRE SLANGS IN THE LEXICON OF BRITISH SLANG 9
Akbarova G.V.
STYLISTIC FEATURES OF REPETITIONS IN AZERBAIJANI POETRY (BASED ON THE POETRY OF VAHID AZIZ) 15
Kazimi P.F., Usubaliyev O.B.
CIRCULATION FEATURES OF BOOK PRODUCTS IN AZERBAIJAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE 24
Rajabova N.N.
THE ROLE OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING OF THE ENGLISH LANGUAGE AND THE WAYS FOR ITS DEVELOPMENT 33
Ismailova T.Kh.
TOPONYMS REFLECTING THE HISTORICAL TRUTHS OF KARABAKH, SUBJECT TO GENOCIDE 45

Social sciences

Abbasova R.A.
THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CULTURE IN THE 69s AND 82s ………..…………………………………..……… 52
Alishanova L.A.
REGARDING THE WORK OF THE LIQUIDATION COMMISSION RELATED TO THE ACTIVITIES OF THE BAKU NATIONAL ECONOMIC COUNCIL (1918-1919 yy.) ………………..…………………...……………………………….. 59
Bandalieva A.A.
STUDY OF THE CHARACTERISTIC FEATURES OF PHARMACOLOGY IN THE MIDDLE AGES ……………..…………………….…………......………………….. 69
Hajiyev O.Y.
SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE MIDDLE CLASS PROBLEM IN SOCIETY 81
Klimov S.L.
MAIN DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY IN AZERBAIJAN ……………………………………………………………..……... 94
Guliyev T.A.
TIFLIS COINAGE OF SAFAVID, OTTOMAN, AFSHARID, ZENDI AND QAJAR SHAHS ……………………………………………………………………..……... 105
Najafov A.Sh., Karimli A.T.
EVERY PAGE OF OUR HISTORY IS DEAR TO US ………………………………... 115
Rzayeva Y.A.
INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF GOVERNANCE AND POLITICS ………... 128

Pedagogical-psychological sciences

Aghayeva E.A.
CULTIVATING INTEREST IN LITERARY WORKS AND FORMING A READING CULTURE AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS 138

Estrova S.T.
MODEL OF THE PSYCHOGRAM OF AN ATC (AIR TRAFFIC CONTROL) INSTRUCTOR 144
Kazantseva E.V., Garkusha V.A.
THE SPECIFICS OF THE FORMATION OF CODEPENDENT BEHAVIOR IN THE CONDITIONS OF THE MODERN FAMILY 153
Mudasir Ali Rind, Aliyev P.B.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND EDUCATION: ANALYSIS ABOUT PEDAGOGICAL DEVELOPMENT OF LEARNERS FROM HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS 163
Samadova S.R.
PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF LEARNING ORGANIZED BASED ON NEUROSCIENCE 174
Veridyeva A.B.
FORMULATION OF COMPETENCY BASED ASSESSMENT 182

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 9-14
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 9-14

Humanitar elmlər

UOT 811.111

R.C.Cəfərli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
r.jafarli@ndu.edu.az

BRİTANİYA SLENQ LEKSİKONUNDA İNCƏSƏNƏT VƏ TEATR SLENQLƏRİ

Açar sözlər: *slenq, sosial qruplar, qeyri-rəsmi lay, dilin funksiyası, sosial əlaqə*

Slenqlərin əsas funksiyası cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplarının öz aralarında yaratdıqları əlaqənin məxfiliyini təmin etməkdir. XX əsrdə şifahi nitqə verilən dəyərin artması ilə qeyri-rəsmi layın bir növü kimi slenqlər cəmiyyətin, demək olar ki, bütün zümrələri və qrupları tərəfindən istifadə edilməkdə idi. Müəyyən bir sosial qrup arasında istifadə edilən ifadələr zamanla öz məxfiliyini itirir və digər sosial qruplar tərəfindən anlaşılan, ümumişlək sözlərə çevrilir. Slenqlər cəmiyyətin və dilin zənginliyini göstərən maraqlı və əhəmiyyətli ünsürlərdən biridir. Slenq leksikonu ilə tanış olmaqla bir xalqın yaşam tərzinə, rifah halına və mədəniyyətinə dair bir çox məlumat əldə etmək olur. Slenqlər həmçinin dilin funksiyasına dair təkan verir, onun yaradıcılığı, sərhədlərini, elastikliyini və məruz qaldığı dəyişiklikləri göz önünə sərir. İnsanlar danışıqlarında slenqlərdən istifadə edərkən dilin sosial cəhətdən vurğulamaq istədikləri funksiyalarını da yerinə yetirmiş olurlar. Slenq istifadəçiləri kommunikasiyada olduğu şəxs və ya şəxslərlə eyni nitq səviyyəsində olduğuna diqqət çəkmək, sosial əlaqəni asanlaşdırmaq, dostluq və səmimiyyət yaratmaq üçün dilin bu qeyri-rəsmi layından istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bir çox tədqiqatçılar slenqlərdən istifadənin üç əsas funksiyasının olduğunu bildirmiş və qeyd etmişlər ki, bu funksiyalardan birincisi, sosial funksiyadır ki, istifadəçilər cəmiyyətin müxtəlif sosial qruplara aid olduqlarını isbat və vurğulamaq üçün istifadə edirlər. İkincisi, psixoloji ehtiyaclardan dolayı emosional hisslərini ifadə etmək üçün slenqlərə tez-tez müraciət edirlər. Üçüncüsü isə fiziki funksiyasıdır ki, insanlar gündəlik danışıqlarında pozitiv yönlərini göstərməkdə slenqlərdən istifadə edirlər.

Р.Дж.Джафарли

СЛЕНГИ ИСКУССТВА И ТЕАТРА В ЛЕКСИКОНЕ БРИТАНСКОГО СЛЕНГА

Ключевые слова: *сленг, социальные группы, неформальный слой, функция языка, социальная связь*

Основная функция сленга – обеспечение конфиденциальности общения между разными социальными группами. В двадцатом веке, когда значение устной речи возросло, сленг стал формой неформального использования почти всеми слоями общества. Выражения, используемые между определенными социальными группами, со временем теряют конфиденциальность и становятся общеупотребительными словами, понятными для других социальных групп. Сленг – один из самых интересных и важных элементов богатства общества и языка. Изучая сленговую лексику, можно много узнать об образе жизни, благосостоянии и культуре нации. Сленг также стимулирует функцию языка, подчеркивая его творческий потенциал, границы, гибкость и изменения, которым он претерпевает. Когда люди исполь-зуют сленг в своей речи, они также выполняют функции языка, которые они хотят подчеркнуть в социальном плане. Пользователи сленга предпочитают использовать этот неформальный языковой слой, чтобы подчеркнуть, что они говорят на том же уровне, что и человек или люди, с которыми они общаются, для облегчения социального взаимодействия, а также для создания дружбы и искренности. Многие исследователи заявили, что использование сленга выполняет три основные функции, отмечая, что это первая социальная функция, которую пользователи используют, чтобы доказать и подчеркнуть принадлежность общества к разным социальным группам. Во-вторых, сленг часто используется для выражения эмоциональных чувств, связанных с психологическими потребностями. Третья физическая функция заключается в том, что люди используют сленг, чтобы показать свою положительную сторону в повседневных разговорах.

R.J.Jafarli

ART AND THEATRE SLANGS IN THE LEXICON OF BRITISH SLANG

Keywords: *slang, social groups, informal layer, function of language, social connection*

The main function of slang is to ensure the confidentiality of communication between different social groups. In the twentieth century, with the increasing value of oral speech, slang was used by almost all sections of society as a type of informal layer. Expressions used between certain social groups lose their confidentiality over time and become common words and understood by other social groups. Slang is one of the most interesting and important elements of the richness of society and language. By getting acquainted with the slang lexicon, one

can learn a lot about the way of life, welfare and culture of a nation. Slang also stimulates the function of language, highlighting its creativity, boundaries and elasticity. When people use slang in their speech, they also perform the functions of language that they want to emphasize socially. Slang users prefer to use this informal layer of language to emphasize that they are at the same level of speech as the person or persons with whom they are communicating, to facilitate social communication, and to create friendship and sincerity. Many researchers have stated that the use of slang has three main functions, noting that these functions are the first social function that users use to prove and emphasize that society belongs to different social groups. Second, slang is often used to express emotional feelings due to psychological needs. The third physical function is that people use slang to show their positive side in their daily conversations.

Giriş

Dil davamlı dəyişir, inkişaf edir və dövrün tələbləri ilə uyğunlaşır. Bu məhz ingilis dilində də özünü bariz bir şəkildə büruzə verməkdədir. Belə ki, XVI əsrə aid olan Şekspirin əsərlərini oxuyub anlamaq bu dövrün oxucuları üçün çox çətindir. Dörd əsr boyunca ingilis dilində baş vermiş dəyişikliklər o əsərləri tam anlamı ilə başa düşməyə imkan vermir. Altı əsrlik bir tarixi əhatə edən slenqlər əhatə dairəsinin genişliyinə görə dilin qeyri-rəsmi layının növləri arasında xüsusi yer tutur. Slenqlər cəmiyyətin bir çox zümrələri tərəfindən istifadə olunur və bu da növ kateqoriyasının zənginliyinə gətirib çıxarır. Bu kontekstdən yanaşaraq dil tədqiqatlarında slenqləri müxtəlif sayda kateqoriyalara bölürlər. Belə ki, tədqiqatçı alim Partric slenqləri on bir əsas kateqoriyaya ayırır [1, s.38]. Ancaq Partricin kateqoriyasına nəzər yetirdikdə bəzi növlərin bu bölgüdə əksini tapmadığını da müşahidə edirik. XXI əsrdə elm və texnikada, eləcə də mədəniyyət, sosial həyatda baş verən yenilik, dəyişikliklərin də təsiri ilə slenqləri daha artıq sayda növ kateqoriyasına bölmək olar. Slenqlər təbiətindən dolayı cəmiyyətin müəyyən kütlələri tərəfindən istifadə edilən gizli bir dildir. Amma daha çox yeniyetmələr tərəfindən istifadə halları tədqiqatlar sayəsində özünü göstərməkdədir. Yeniyetmələr kənar şəxslər tərəfindən anlaşılmadan öz qrupları arasında sərbəst şəkildə slenqlərdən istifadə edir.

İnsanlar danışıqlarında slenqlərdən istifadə edərkən dilin sosial cəhətdən vurğulamaq istədikləri funksiyalarını da yerinə yetirmiş olurlar. Tədqiqatçı alim Mattiello öz araşdırmasında vurğulayır ki, slenq istifadəçiləri kommunikasiyada olduğu şəxs və ya şəxslərlə eyni nitq səviyyəsində olduğuna diqqət çəkmək, sosial əlaqəni asanlaşdırmaq, dostluq və səmimiyyət yaratmaq üçün dilin bu qeyri-rəsmi layından istifadə etməyə üstünlük verir.

Dil istifadəçiləri daima ona hər hansı bir dəyişiklik, yenilik gətirmək niyyətində olur və bunun da nəticəsində dildə müəyyən dəyişikliklər,

yeniliklər baş verir. Beləliklə, bu təsirlər əsasında dilə yeni anlayışlar daxil olması zərurətə çevrilir. Bu anlayışlardan biri də məhz slenqlərdir. Bu gün minlərlə insan gündəlik kommunikasiyasında slenqlərə tez-tez müraciət edir. Öncələri insanlar dilin bu qeyri-rəsmi layına alçaldıcı, təhqiredici dil variasiyası kimi yanaşsa da, bu gün artıq insanlar özlərini fərqləndirmək, hər hansı bir zümrənin, peşə sahəsinin bir parçası olduğunu isbat etmək üçün istifadə edir. Slenqlə dilin bu münasibətləri onu deməyə əsas verir ki, dil mövcud olduğu müddətcə slenq də öz varlığını qoruyacaqdır. Dil inkişaf etdikcə onun slenq leksikonu da inkişaf edəcəkdir və əksinə, əgər dil tənəzzülə məruz qalarsa, o zaman onun ayrılmaz hissəsi olan qeyri-rəsmi lay və onun bir növü olan slenqlər də məhz tənəzzül edəcəkdir.

Altı əsrlik bir tarixi əhatə edən slenqlər əhatə dairəsinin genişliyinə görə də dilin qeyri-rəsmi layının növləri arasında xüsusi yer tutur. Slenqlər cəmiyyətin bir çox zümrələri tərəfindən istifadə olunur və bu da növ kateqoriyasının zənginliyinə gətirib çıxarır. Bu kontekstdən yanaşaraq dil tədqiqatlarında slenqləri müxtəlif sayda kateqoriyalara bölürlər. Belə ki, tədqiqatçı alim Partric slenqləri on bir əsas kateqoriyaya ayırır. Ancaq Partricin kateqoriyasına nəzər yetirdikdə bəzi növlərin bu bölgüdə əksini tapmadığını da müşahidə edirik. XXI əsrdə elm və texnikada, eləcə də mədəniyyət, sosial həyatda baş verən yenilik, dəyişiklikləri nəzərə alaraq slenqləri 16 növ kateqoriyasına bölmək olar. Bu kateqoriyalar içərisində incəsənət və teatr sənəti ilə bağlı slenqlər mühüm yer tutmaqdadır və bu növ slenqlər leksikonda öz rəngarəngliyi ilə seçilir.

İncəsənət slenqləri incəsənət xadimləri arasında danışıqlarının gizliliyini təmin etmək üçün istifadə edilsə də, incəsənət bütün cəmiyyətə sirayət etdiyindən ona xas terminlər və ya slenq kimi gizliliyin təmin edilməsi üçün istifadə edilən ifadələr zamanla ictimailəşir və cəmiyyətin, demək olar ki, bütün zümrələri tərəfindən bilinir. Belə ki, incəsənət slenqi kimi leksikona daxil olan ifadələr insanlar tərəfindən asanlıqla qəbul olunurlar. İngilis leksikoqrafı J.Partric incəsənət slenqlərinin XVII əsrdə meydana gəldiyini və ilk dəfə "A Fovial Crew" adlı komediya işində Riçard Brome tərəfindən istifadə edildiyini qeyd edir. İncəsənət slenqlərinə nümunə olaraq bir neçə ifadəni təqdim edirik. *From an important collection* – "əhəmiyyətli bir kolleksiyadan" mənasını ifadə edən bu slenq orta keyfiyyətdə olan əsərlərin auksionlarda qiymətini yüksəltmək üçün istifadə edilən ifadədir. *Secondary market* – "ikinci əl bazarı" ifadəsi incəsənət slenqi kimi istifadə edilən və əhatə dairəsinə görə fərqlənən ifadədir. Bu slenq əsasən bir əsərin daha öncə başqasına aid olduğunu və təkrarən auksiona çıxarıldığını bildirmək üçün istifadə edilir [2, s.232]. *New ink movement* – "yeni mürəkkəb hərəkatı" ifadəsi incəsənət slenqi kimi leksikona daxil olmuşdur. Gənc sənətçilərin mədəni irsin izlərini qorumaq

və ənənəvi metodlardan istifadə edərək ərsəyə gətirdikləri sənət əsərləri üçün istifadə edilən slenqdir. *Directly from studio* – "birbaşa emalatxanadan" kimi tərcümə edilən bu ifadə rəssamlar tərəfindən istifadə edilən slenqdir. Leksikonda öz yerini alan bu ifadə əsasən əsərlərin satışı zamanı rəssamların və ya satıcıların müştərilərin gözündə əsərin qiymətli olduğuna və daha öncə heç kəs tərəfindən görülmədiyinə diqqət çəkmək üçün istifadə edilir [4].

Teatr slenqləri. Teatral əsərlər hadisələrin canlandırılaraq tamaşaçıya çatdırılmasıdır. Şekspirin ifadə etdiyi kimi, teatr insanı insana insanla və insanca anlatma sənətidir. Teatr incəsənətin ayrılmaz bir parçasıdır və dolayısı ilə də teatr sahəsində yaranmış slenqlər həm də incəsənət slenqləri içərisində özünə yer tutmuşdur. 1909-cu ildə ingilis yazıçı Ceyms Reddinq "Passing English of the Victorian Era" adlı lüğət hazırladı və nəşr etdirdi. Ceyms Reddinq Viktoriya dövrünə aid aktyor, aktrisa, teatr rejissorları, səhnə arxasında çalışan insanlar tərəfindən istifadə edilən bir sıra slenq söz və ifadələri topladı və lüğət halında oxuculara, teatr həvəskarlarına təqdim etdi. Bu lüğət sayəsində insanlar teatr aləmində istifadə edilən slenqlər haqqında xəbərdar oldular. Müəllifin lüğətində yer verdiyi bir neçə slenq ifadələr aşağıdakı kimidir [1, s.155]. *Blue fire* – "mavi alov" kimi Azərbaycan dilinə tərcümə edilən bu ifadə Viktoriya dövrü teatrlarında istifadə edilən və səhnədə vahiməli mavi parıltı yaratmaq üçün tərkibində kükürd olan bir qarışımın alovlandırılması ilə əldə edilən effektin adı olmuşdur. Bu effekt daha öncə tamaşaçılar tərəfindən görülmədiyi üçün insanları heyrətləndirirdi. Buna görə də "mavi alov" sensasiyalı və izləyiciləri heyrətləndirən hadisələri adlandırmaq üçün istifadə edilən bir slenqə çevrilmişdir. *Charles his friend* – "Charlinin dostu" kimi tərcümə edilən bu ifadə teatrda baş rol oyunçusunun yanında yer alan və dialoqlarda çox söz payı olmayan aktyorlara verilən ad kimi Britaniya slenq leksikonuna daxil olmuşdur. Ceyms Reddinqin lüğətində yer alan maraqlı slenqlərdən biri də *Village Blacksmith* – "Bləksmitin kəndi" kimi dilimizə tərcümə etdiyimiz slenq ifadəsidir. Bu ifadə Henri Vadsvors Longfellowun eyniadlı şeirində yer alan üçüncü misrasındakı "Həftə içi, həftə sonu, səhərdən axşama qədər nəriltini eşidə bilərsiniz" fikrindən təsirlənərək bu ifadəni orta keyfiyyətdə rolunu icra edən və nadirən bir-iki həftədən artıq bir teatrda çalışan aktyor/aktrisa və ya səhnə arxası işçilərə verilən ad kimi slenq leksikonunda yer almışdır [3, s.345].

Nəticə

Britaniya slenqini Birləşmiş Krallıqda yaranan və müxtəlif sosial qruplar tərəfindən istifadə edilən qeyri-layın bir növü kimi qəbul etmək olar. Slenqlərin təbiətindən dolayı onların yaranma və dildə təzahür tarixindən danışmaq çətindir. Dilin digər variasiyalarından fərqli olaraq slenqlər daha

çox şifahi dildə təzahür edir və yazılı ədəbiyyatlarda öz əksini çox tapmır. Slenqlər aid olduğu sosial qrupa xitab edir, ictimaiyyət üçün ya onların əhəmiyyəti yoxdur, ya da belə sözlərin mənasının cəmiyyətdən gizli qalması daha vacib sayılır. Slenqlər lüğət tərkibinə görə ümumxalq dilindən fərqlənir və bu sözlər müəyyən formadan başqa şəklə salınır. Bu prosesdə onlar tamamilə yeni (daha çox metaforik) məna kəsb edir, ya da sözlər başqa dillərdən alınır. Belə sözlərin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri ümumxalq dilindəkindən çox da fərqlənmir. Britaniya slenqi Birləşmiş Krallıqda yaranan və müxtəlif sosial qruplar tərəfindən istifadə edilən qeyri-rəsmi layın bir növüdür və müəyyən sosial qrupa məxsus olan insanların daxili dili kimi başa düşülə bilər və daha çox şifahi dil faktı olan slenqlərin yazılı ədəbiyyatda işlənməsinin çox da qədim tarixi yoxdur. Britaniya slenqi dilin spesifik sahəli leksikası kimi xalqın milli-etnik yaddaşının, məişətinin, həyat tərzinin ifadə vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Green J.* The vulgar tongue: Green's history of slang / J.Green. Oxford: Oxford University Press, 2014, 432 s.
2. *Partridge E.* A Dictionary of Slang and Unconventional English 8th edition / E.Partridge. London: Routledge, 2002, 1432 s.
3. *Ware R.J.* Passing English of the Victorian Era: a Dictionary of Heterodox English, Slang and Phrase / R.J.Ware. London: HardPress Publishing, 2012, 436 s.
4. *Career A.* Art slang uncovered (part1): A list of art world phrases and what they really mean: [Elektronic resource] / Art slang. November 20, 2018 / URL:https://theartgorgeous.com/art-slang-uncovered-part-1-list-art-world-phrases-really-mean/

Redaksiyaya daxil olub 25.11.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 15-23
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 15-23

UOT 81

G.V.Əkbərova
ADNSU-nun nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci
gulelekber33@mail.ru

AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA TƏKRARLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (VAHİD ƏZİZ POEZİYASI ƏSASINDA)

***Açar sözlər*:** poeziya, təkrar, alliterasiya, anafora, epifora, Vahid Əziz

Təkrarlar poeziyada işlənən mühüm üslubi fiqurlardan biridir. Bu üslubi fiqur şeirə melodiklik, intensivlik verir, şeir dilinin dinamikasını artırır. Söz sənətkarları ifadəni qüvvətləndirmək və həyəcan gətirmək üçün bu fiqurdan istifadə edirlər.

Vahid Əziz poeziyası bu mənada diqqət çəkir. Şairin şeirlərində təkrarların müxtəlif formalarına rast gəlirik. Anaforik və epiforik təkrarlar Vahid Əziz poeziyası üçün xarakterikdir. Şairin lirikası demək olar ki, leksik anafora üzərində qurulmuş poeziyadır. Vahid Əziz lirikasında fonetik təkrarlara tez-tez rast gəlinir. Şair həm samit, həm də sait səslərin təkrarından istifadə etməklə şeirə estetik və poetik gözəllik bəxş etmişdir.

Məqalədə müxtəlif emosiyaları özündə əks etdirən təkrarlar şairin şeirlərindən nümunələr gətirməklə tədqiq edilmişdir.

Г.В.Акперова

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВТОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ (НА ОСНОВЕ ПОЭЗИИ ВАХИДА АЗИЗА)

Ключевые слова: *поэзия, повтор, аллитерация, анафора, эпифора, Вахид Азиз*

Повтор – одна из важных стилистических фигур, используемых в поэзии. Такая стилистика придает стихотворению мелодичность и интенсивность, повышает динамику поэтического языка. Мастера слова используют эту фигуру, чтобы усилить выражение и вызвать волнение.

Поэзия Вахида Азиза, в этом смысле, привлекает к себе внимание. В стихах поэта можно встретить разные формы повторов. Анафорические и эпифорические формы повтора характерны в поэзии Вахида Азиза. Можно отметить, что лирика поэта – это поэзия, основанная на лексической анафоре. Также в лирике поэта часто можно встретить фонетический повтор. Поэт придал стихотворению эстетическую и поэтическую красоту, используя повторы как гласных, так и согласных звуков.

В статье на примере стихотворений поэта изучены повторы, содержащие разные эмоции.

G.V.Akbarova

STYLISTIC FEATURES OF REPETITIONS IN AZERBAIJANI POETRY (BASED ON THE POETRY OF VAHID AZIZ)

Keywords: *poetry, repetition, alliteration, anaphora, epiphora, Vahid Aziz*

Repetition is one of the important stylistic figures used in poetry. This style gives the poem melody and intensity, increases the dynamics of the poetic language. The masters of this art use this method to highlight and give excitement to phrases. The poetry of Vahid Aziz, in this sense, attracts attention. In the poet's poems, you can find different forms of repetition.Anaphoric and epiphoric forms of repetition are characteristic in the poetry of Vahid Aziz. It can be noted that the poet's lyrics are poetry based on a lexical anaphora. Also, phonetic repetition can often be found in the poet's lyrics. The poet gave the poem aesthetic and poetic beauty by using repetitions of both vowels and consonants.

The article examines repetitions containing different emotions using the example of the poet's poems.

Giriş. Məlumdur ki, mətnin qurulmasında təkrarların böyük rolu vardır və onlar poeziyada mühüm üslubi vasitələrdin biri hesab edilir. Təkrarlar mətndə müxtəlif formada meydana gələ bilər və şair fonetik, leksik və qrammatik təkrarlardan istifadə etməklə mətni istədiyi şəkildə qura bilər. Bu da öz növbəsində mətnə xüsusi bir özəllik verir. Elmi ədəbiyyatda təkrarlar bir üslubi vasitə kimi nəinki Azərbaycan ədəbiyyatında, ümumilikdə dünya ədəbiyyatında tez-tez müraciət olunan üslubi fiqurlardan hesab edilir. Təkrar bu mənada həm də öz qədimliyi ilə seçilir, yəni ən qədim mətnlərdə belə bu üslubi fiqura tez-tez müraciət edilir. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim nümunələri olan bayatılarda biz ən gözəl təkrarlara rast gələ bilərik.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, "Azərbaycan xalq şeirinin ən qədim nümunələrini (təəssüf ki, bunlar olduqca az qalmışdır) gözdən keçirdikdə məlum olur ki, burada xalqın emosiyaları yalnız dilin məzmun – məna planında deyil, həm də formal (maddi) göstəriciləri ilə faktlaşır və nəticə etibarı ilə, bu sonuncu faktlar da dolayısı ilə məzmuna xidmət edir" [8, s.15]. Yəni forma ən qədim zamandan Azərbaycan şeiri üçün əsas əlamətlərdən biri olmuş, forma və məzmun vəhdəti poeziya baxımından həmişə ön planda olmuşdur. Bu mənada, çox qədim bir tarixə mənsub olan təkrar də bir üslubi-semantik fiqur kimi, poeziyada özünəməxsus funksiyalara və əlavə poetik çalarlara malikdir. Adətən təkrarlardan bədii ədəbiyyatda ekspressivliyin artırılması və mətndə olan fikrin və mənanın qüvvətləndirilməsi üçün tez-tez istifadə olunur. Bu mənada, "təkrar həmişə

emosiya ilə bağlıdır. Əgər emosionallıq yoxdursa, təkrar da yoxdur" [8, s.19].

Təkrar şairə istədiyi sözü cümlədə müxtəlif mənalarda işlətmək, daha doğrusu, "oynatmaq" imkanı yaradır. Bu da öz növbəsində şeirə estetik və poetik gözəllik verir. Vahid Əziz poeziyası bu mənada diqqət çəkir. Şairin şeirlərində biz təkrarların ən müxtəlif formalarına rast gələ bilirik. Bu da ədibin məharətindən irəli gəlir. Çünki hər cür təkrar hələ üslubi fiqur deyil. Məlumdur ki, təkrar istənilən üslubda olduğu kimi, bədii üslubda da yerində işlənmədikdə üslubi artıqlıq – norma pozuntusu kimi qəbul edilir. Bu mənada təkrardan istifadə şairdən böyük ustalıq tələb edir. Bu ustalıq Vahid Əziz poeziyasında xüsusi diqqət çəkir. Misallara diqqət edək:

Bu kitabın üzündəki *divar – xalqın,*
Bu kitabın üzündəki *kötük – bağın,*
Bu kitabın üzündəki *kötüyə çalınmış balta – bir axmağın!*
Bu kitabın üzündəki *məkan – Bakı,*
Bu mənzərə Bakıdakı "Qubernator" bağındakı,
Bu kötük də *qol-budaqlı bir ağacın yadigarı,*
Bu ağac da *öz elinə, obasına arxalanıb*
gözləyirmiş ***ilk baharı, son baharı,***
bu ağac da, *Bakıdakı*
milyon-milyon ***ağac*** *kimi*
doğranılıb, puç olunub arzuları [12, s.8].

Göründüyü kimi, şair bu şeirdə "**bu**" işarə əvəzliyindən, **"bahar"** və **"ağac"** isimlərindən dəfələrlə istifadə edir və şeirə bir ahəngdarlıq verir.

Şair öz şeirlərində təkrarlardan həm də bir bağlayıcı vasitə kimi istifadə edir. Təkrar sanki şeiri əlaqələndirir, misraları bir-birinə bağlayır.

Dəyişik salırlar pərvanələrlə,
Bəhanə gəzirəm *yanıb-ölməyə,*
Sənə edirəm bəhanələrlə,
Bəhanə gəzirəm *sizə gəlməyə.*

Bəhanə gəzirəm *sənsiz ahlara,*
Günahkar gəzirəm, tapıb vuruşam,
Boylana-boylana uzaq yollara
Bəhanə gəzirəm *sənnən danışam.*

Qayıdıb gəlmədin, harda qalmısan?
Sənsiz ümidlər də düşüb çətinə,
Təpədən-dırnağa sual olmusan, -
Bəhanə gəzirəm *xəyanətinə.*

Bəhanə gəzirəm *dönüb küləyə,*
Hər yoldan ötnələ danışıb güləm,
Bəhanə gəzirəm *çıxıb getməyə,*
Bəhanə gəzirəm*, qayıdıb gələm.*

Bəhanə gəzirəm *unudam səni,*
Bəhanə gəzirəm *yaddan çıxarım,*
Bəhanə gəzirəm *şəkillərini*
Hirslənib atdığım oddan çıxarım... [12, s.10].

Nümunədən də göründüyü kimi, şair misralar arasında bağlılığı məhz "**bəhanə gəzirəm**" cümləsi əsasında qurur və bu təkrar şeiri daha oxunaqlı və emosional edir. Burada eyni zamanda səslərin ahəngi də mühüm rol oynayır. Burada şair həm samit, həm də sait səslərin təkrarından məharətlə istifadə edir.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Bütün əyri işlər şeytan işidir,
Bütün söyüşləri şeytan eşidir.
Taxta ucaldanı Allah ucaldır,
Taxtdan salındısa, şeytan işidir! [11, s.111].

Nümunədən də göründüyü kimi, şair "ş" və "t" samitinin yaratdığı harmoniyadan məharətlə istifadə edərək, səs təkrarının gözəl nümunəsini yaratmışdır. Ə.Dəmirçizadə səslərin belə məqsədəuyğun seçilməsinin mahir söz ustalarına aid xüsusiyyət olduğunu qeyd edərək yazır: "Bədii ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə səslərin məna çalarlığından istifadə etmək üslubiyyat nöqteyi-nəzərindən məna ilə səslənmə arasında ahəngdarlığın təmin edilməsinin və adətən, sözlə səs uzlaşmasının çox mühüm şərtlərindən biridir [3, s.55].

Azərbaycan poeziyasında biz tez-tez bu cüt səs təkrarlarının yaratdığı səs harmoniyasının şahidi oluruq. Şairlər həm samit, həm də sait səslərin təkrarından məharətlə istifadə edərək şeirə daha da oxunaqlıq verirlər. Nümunəyə diqqət edək:

Neçə ildir qupqurudur
Bağımızın quyusu.
Quyuların ən dərini,
Suların ən durusu [11, s.111].

Nümunədən də göründüyü kimi, şair burda "**q**" və "**u**" səslərinin təkrarından məharətlə istifadə edir.

Poeziyada bu cür fonosemantik vahidlərdən məqsədyönlü istifadə edərək üslubi priyomlar yaratmaq şeirin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab edilir. Amma hər bir şair də bu cür priyomdan düzgün istifadə edə bilmir. Çünki təkrar yersiz olduqda şeirdə artıqlıq yarada bilər. Bu barədə

danışarkən Mir Cəlal yazır: "*Adətən söz təkrarları bədii ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə nöqsan sayılır, dilin ağırlığına, ifadədə təsir gücünün zəifləməsinə səbəb olur. Təkrir isə əksinə, bədii dilə daha da güc, kəsər verir*" [7, s.87]. Vahid Əziz şeirlərində təkrar məhz bu cür üslubi fiqur kimi istifadə olunduğundan şeirə daha da oxunaqlıq verir və sanki bu təkrar elementi emosionallıq, ritm yaratmaq üçün bilərəkdən istifadə edilir:

Şəhərin içində şəhər,
*İçinin **içində şəhər,***
*Burnumun ucunda **şəhər,***
*Gözümün **içində şəhər,***
*Baxdıqca hər yanda **şəhər**...* [11, s.139].

Nümunədən də göründüyü kimi, şair "*şəhər*" və "*iç*" sözünü dəfələrlə işlətməklə təkrir yaradır və dilə ağırlıq deyil, əksinə ritmiklik, ahəngdarlıq gətririr. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, şair təkrirlə yanaşı, şeirdə alliterasiya və assonansdan da məharətlə istifadə edir ki, bu da öz növbəsində şeirin təsir gücünü bir qədər də artırır. Nümunəyə diqqət etsək, görərik ki, şeir parçasında həm də "ə", "i", "u" saitlərinin təkrarı, eyni zamanda isə "ş", "h", "r" samitlərinin təkrarından da üslubi vasitə kimi istifadə edilmişdir.

"*Adətən, tədqiqatçılar alliterasiyanı şeirlə (bədii ədəbiyyatla] əlaqədar bir hadisə kimi qiymətləndirmiş və onu sırf üslubi kateqoriya hesab etmişlər. Uzun müddət aparılan müşahidələr və toplanan faktlar göstərir ki, alliterasiya Azərbaycan dili üçün həm də sırf linqvistik (və ya linqvo-stilistik, dilçilik-üslubi) hadisələrdəndir*" [1, s.261-272].

Şairin Bakıya həsr etdiyi şeirin digər bəndlərində də eyni priyomlardan məharətlə istifadə edilmişdir:

Bakı** köhnə **Bakı deyil,
*Yox, qabaqkı **Bakı deyil,***
*Bu o vaxtkı **Bakı deyil,***
*Heç dünənki **Bakı deyil** –*
Görünür hər yandan şəhər [11, s.139].

Göründüyü kimi, şair bu bənddə artıq "*Bakı*" və "*deyil*" sözlərinin üslubi təkrarından istifadə edir.

Məlumdur ki, "*bədii təkrar vasitəsilə yazıçı oxucunun diqqətini ən mühüm hadisəyə, xarakterə, zamana, məkana və s. yönəldir. Personajın hiss və həyəcanını, keçirdiyi psixoloji vəziyyəti incəliyi ilə vermək üçün təkrarlardan istifadə edilir. Belə olduqda təkrarda diqqətə çatdırılan hadisə və ya xarakter oxucunun yadında daha çox qalır*" [6, s.98].

Şair burada hadisələrin cərəyan etdiyi Bakı şəhərini daha çox diqqətə çatdırmaq, orada baş verən dəyişiklikləri oxucusuna çatdırmaq üçün müxtəlif təkrardan fərqli formada istifadə edir:

O vaxt dağı dağ kimiydi,
O vaxt bağı bağ kimiydi.
Yarpağı yarpaq kimiydi,
Torpağı torpaq kimiydi,
Gülürdü hər yanda şəhər [11, s.139].

Şair sanki Bakının həmin şəhər olmadığını, onun gördüyü, bildiyi, sevdiyi şəhərin dəyişdiyini, başqa şəhərə çevrildiyini təkrarlarla oxucusuna çatdırmağa çalışır və buna nail olur. Şeirin ikinci hissəsində şair ürək ağrısı ilə Bakıdan çox az şey qaldığını qeyd edir və yenə də təkrardan üslubi vasitə kimi məharətlə istifadə edir:

Bircə divarları qalır,
Qala divarları qalır.
Bu şəhərdə qədimlərdən
Qalan bircə Qız qalası
Bir də qərib Saray qalır.
Bakı köhnə Bakı deyil,
Həmişəki Bakı deyil... [11, s.140].

Vahid Əziz şeirlərində bədii cizgilərlə canlanan müəyyən bir hadisə, əhvalat təkrar vasitəsi ilə daha da qabardılır, oxucu hadisəni daha yaxşı dərk etsin deyə təkrar bədii vasitə kimi məharətlə istifadə edilir. Bakıya həsr etdiyi şeirdə şair son bənddə yenidən təkrar elementindən məharətlə istifadə edərək sanki əvvələ qayıdır və yenidən ilk misraları təkrarlayaraq hadisələri bitirir. Bu sayaq təkrar şeiri qapamağa, tamamlamağa xidmət edir:

...Şəhərin içində şəhər,
İçinin içində şəhər.
Baxırsan - hər yanda şəhər.
Özəlləşir özəl Bakı,
Heyif səndən, gözəl Bakı... [11, s.140].

Nümunədən də göründüyü kimi, həm sözlərin, həm də səslərin təkrarından məharətlə istifadə edən şair şeirdə sadəcə bir neçə sözün və eyni zamanda səs təkrarı vasitəsi ilə harmoniya yaradır və sanki şeir su kimi axır, qətiyyən artıqlıq hiss olunmur, əksinə təkrar elementi şeirin ahəngini daha da artırır.

Şeirdən də göründüyü kimi, şair şeiri təkrar elementi üzərində qurub və şeirdəki misra və fikirləri məhz təkrarlar hesabına bir-birinə bağlayır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan poeziyasında anaforik təkrarların rolu danılmazdır. "İzahlı dilçilik terminləri lüğəti"ndə anaforaya belə tərif verilir: Müvazi nitq parçalarında (söz, söz birləşməsi, cümlə) ilk ünsürlərin (səs, səs birləşməsi, söz, söz birləşməsi, cümlə) təkrarı" [2, s.25]. Məhz bu cür təkrarlar Vahid Əziz poeziyası üçün xarakterikdir:

***İnanmıram** ayrılığın*
Bizi uzaq salmağına,
***İnanmıram** sevgimizin*
Belə bədbin sonluğuna.

***İnanmıram** dediklərin*
Belə acı yalan ola,
***İnanmıram** əllərini*
əllərimdən alan ola.

***İnanmıram** məni atıb,*
Özgəsinə yar olasan,
***İnanmıram** qırov tutub*
Saçlarımda qar olasan [13, s.162].

Nümunədən də göründüyü kimi, anaforik təkrar şeirin əsasını təşkil etməklə yanaşı, həm də şeirdəki fikirləri bir-birinə bağlayan vasitə kimi çıxış edir.

Anaforanın müxtəlif növləri vardır. Bunlar içərisində leksik anafora xüsusi yer tutur. "Leksik anafora – bir və ya bir neçə sözün təkrarı" da Vahid Əziz poeziyası üçün xarakterikdir:

Qorxuram yanıb - atsın,
Yada inanıb – atsın,
Vay o günə yar məni
Bivəfa sanıb – atsın.

Qorxuram yanıb – atsın,
əhdini danıb – atsın,
mənə "aldadıb" deyib,
özü aldadıb – atsın [13, s.404].

Başqa bir nümunəyə baxaq:

***Bu necə** inaddı, **bu necə** əda,*
***Bu necə** bəladı, bu necə qada,*
Niyə hər an məni atırsan oda,
Niyə istəmirsən unudam səni? [13, s.323].

Tədqiqatçılar "morfem anaforası – eyni morfemlərin təkrarı"nı da fərqləndirirlər [8, s.25].

Sən harda, mən harda? – bilmirik indi
*Şikəstmi olmuş**uq**? Kormu qalmış**ıq**?*
Sevgi ikimizin böyüyü idi –
*Gör, kimin sözünü yerə salmış**ıq**?!* [13, s.281].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Vahid Əziz poeziyası sanki təkrarlar üzərində qurulmuş poeziyadır. Şairin poeziyasında təkrarların bütün formalarına rast gəlmək olur.

Vahid Əziz yaradıcılığında epiforik təkrarlar da xüsusi çalar, rəng yaradır və şeirin ahəngdarlığını, ritmini artırır, ona xüsusi bir forma verir. Məhz bu cür üslubi priyomlar söz ustadının istedadından xəbər verir. Məlumdur ki, "*epifora Paralel vahidlərin (misra, beyt, bənd, cümlə, ifadə və s.) sonunda eyni ünsürlərin təkrarlanmasından ibarət ritorik fiqurdur. Adətən anafora ilə qarşılaşdırılır. Epiforada məqsəd bədii dilin ifadəliliyini təmin etməkdir*" [2, s.144].

Dirçəldin – qəfəsdə ***quş olsan belə,***
Həsrətli gözlərdə ***yaş olsan belə,***
Bir şeyi bilirəm ***daş olsam belə,***
Qarabağ, köksündə ərimək asan! [14, s.18]

Şairin yaradıcılığında fonetik təkrarlara da tez-tez rast gəlinir. "*Şeirdə səs təkrarları avtonom deyil, onları təşkil edən digər bütöv sistem münasibətlərinə: ritm, intonasiya və bütövlükdə şeirin ümumi məna fəaliyyətinə, onda xarakter və vəziyyətlərin təsvirinə daxildir, buna görə yalnız bunların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə aldıqda səs təkrarlarını tədqiq etmək və şeirdə onların bədii ifadəlilik imkanlarını öyrənmək olar*" [5, s.29]. Səs təkrarları təkrarın ən qədim formasıdır və ən qədim folklor nümunələrində də biz səs təkrarlarının bütün formalarına rast gələ bilərik. Bu mənada poeziyanı səs təkrarları olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Vahid Əziz poeziyasında alliterasiya tez-tez rast gəlinən təkrarlardandır. Elmi ədəbiyyatda: "alliterasiya – alm. alliteration (f), anreim (m), ing. alliteration - /əˌlıtə'reɪʃ(ə)n/, fr. allitération, azərb. alliterasiya (eyni səs və ya hecaların təkrarından işarət şeir) – sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samitlərin ya da fonem birləşmələrinin eyni və yaxın olması. Sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samitlərin, ya da fonem birləşmələrinin eyni və ya yaxın olması" [4, s.35] kimi izah edilir.

Vahid Əziz poeziyası bu mənada olduqca xarakterikdir:

Yüyürdü, yıxıldı, qalxdı, yüyürdü,
Durna qanad çaldı, yüyürdü qoca,
Durna qanad çaldı, qoca yüyürdü,
Durnaya, göylərə yalvardı qoca.

Çatdı, qucaqladı qoca, durnanı,
Durnanın ayağı yerə dəymədi,
Öpdü, qucaqladı qoca, durnanı, -
Vətən torpağının qoxusu gəldi [10, s.11].

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Bu göylərin ulduzunu
Saymaq ilə qurtarmaz,
Bu gözlərin arzusunu
Duymaq ilə qurtarmaz.

Bu ürəyin gileyini
Yaymaq ilə qurtarmaz,
Bu gözlərin sevgisinə
Uymaq ilə qurtarmaz [13, s.31].

Nümunələrdən də göründüyü kimi, şair müxtəlif səslərin ahəngindən istifadə edərək, alliterasiya yaradır və bu şeirin məzmununa da öz təsirini göstərir.

Nəticə. Bütün bu deyilənlər bir daha təkrarın poeziyada nə qədər əhəmiyyətli rol oynadığını və qüdrətli şair üçün nə qədər vacib bir üslubi fiqur olduğunu bir daha sübut edir. Vahid Əziz poeziyasında da təkrarlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir və şair öz yaradıcılığında bu üslubi vasitəyə tez-tez müraciət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Adilov M.* Xalq dilində və Füzuli şeirində alliterasiya. Seçilmiş əsərləri: 10 cilddə, V c. Bakı: Elm və təhsil, 2019, s.261 -273
2. *Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F.* İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 656 s.
3. *Dəmirçizadə Ə.* Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1962, 270 s.
4. Dilçilik ensiklopediyası: 2 cilddə, I c. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
5. *Hacıyeva N.* Azərbaycan dilində fonetik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 328 s.
6. *Hüseynova H.* Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi (Mir Cəlalın bədii əsərləri əsasında). Bakı: ADPU, 2016, 232 s.
7. *Mir Cəlal.* Füzulinin poetik xüsusiyyətləri. Bakı: Azfan, 1940, 93 s.
8. *Vəliyeva M.* Azərbaycan dilinin poetik fonetikası. Bakı: Oka ofset, 2008, 128 s.
9. *Vahid Əziz*. İllərin baharı. Bakı: Yazıçı, 1980, 133 s.
10. *Vahid Əziz.* Əllərimin kölgəsi. Bakı: Gənclik, 1985, 232 s.
11. *Vahid Əziz*. Dözmək olmur. Bakı: Gənclik, 1997, 212 s.
12. *Vahid Əziz.* Şeirlər, poemalar, tərcümələr, publisistika: 4 cilddə, II c., Bakı: Gənclik, 2005, 434 s.
13. *Vahid Əziz.* Alça çiçəyinə bənzəyən ömür. Bakı: Azərnəşr, 2008, 672 s.
14. *Vahid Əziz.* Param-parça olan illər. Bakı: Azərnəşr, 2021, 240 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.11.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 24-32
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 24-32

UOT 002

P.F.Kazimi, O.B.Usubaliyev
Bakı Dövlət Universiteti
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
pkazimi@mail.ru, usubaliev.orxan@mail.ru

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA KİTAB MƏHSULLARININ TİRAJ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *kitab bazarı, kitab-oxucu münasibətləri, tiraj problemi, kitab yayımı, kitab nəşri*

Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab məhsullarının tiraj xüsusiyyətləri geniş təhlil olunur. Məqalədə bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli yolları təhlil edilir. Bu problem ətrafında vacib hesab olunan həll variantları araşdırılır. Bu problemin həlli istiqamətində nəşriyyatların və dövlətin həyata keçirdiyi işlər işıqlandırılır. Məqalədə problemin əsas mahiyyəti təhlil edilir. Məqalədə kitab məhsullarının tiraj xüsusiyyətləri problemində kitab nəşri və kitab yayımı məsələlərinə də yer verilir. Məqalədə həmçinin problemin statistik analizi (cədvəl şəklində) və problemin kontent analizi verilir. Məqalədə sovet hakimiyyəti dövrü ilə müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab məhsulunun tirajı müqayisə edilir. Məqalədə həm də nəşriyyat-kitab-oxucu münasibətlərinin problemin həllində vacibliyi izah olunur.

П.Ф.Казими, О.Б.Усубалиев

ТИРАЖНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КНИЖНОЙ ПРОДУКЦИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Ключевые слова: *книжный рынок, отношения между читателями и книгами, проблема тиража, книгораспространение, книгоиздание*

В статье подробно анализируются особенности обращения книжной продукции в Азербайджане в годы независимости. В статье анализируются пути решения проблем в этой области. Рассмотренные важные варианты решения этой проблемы исследуются. В целях решения данной проблемы освещены работы, проводимые издательствами и государством. В статье анализируется основная суть проблемы. В статье рассматриваются вопросы книгоиздания и книгораспространения в проблеме особенностей тиража книжной продукции. Также в статье приводится статистический анализ проблемы (в виде таблицы) и контент-анализ проблемы. В статье сравнивается обращение книжной продукции в Азербайджане в период советской власти и в годы независимости. В данной статье также объясняется важность отношений издатель-книгочитатель в решении этой проблемы.

P.F.Kazimi, O.B.Usubaliyev

CIRCULATION FEATURES OF BOOK PRODUCTS IN AZERBAIJAN IN THE YEARS OF INDEPENDENCE

Keywords: *book market, book-reader relations, circulation problem, book distribution, book publishing*

This article extensively analyzes the circulation characteristics of book products in Azerbaijan during the years of independence. The article analyzes the ways of solving problems in this field. Considered important solution options around this problem are being investigated. In order to solve this problem, the works carried out by publishing houses and the state are highlighted. The main essence of the problem is analyzed in the article. The article deals with issues of book publishing and book distribution in the problem of circulation characteristics of book products. The article also provides a statistical analysis of the problem (in the form of a table) and a content analysis of the problem. The article compares the circulation of book products in Azerbaijan during the period of Soviet rule and the years of independence. This article also explains the importance of publisher-book-reader relations in solving this problem.

Giriş

Sovet hakimiyyətinin dağılması ilə milli dillərdə ədəbiyyatın nəşri genişləndi. Bu prosesi bütün postsovet respublikalarında müşahidə etmək olar. Çap məhsullarının tematik əlamətlərinin genişlənməsi ilə yanaşı, senzura aradan qaldırıldı və kitab məhsulunun tiraj xüsusiyyətləri də əsaslı şəkildə dəyişdi. Sovet hakimiyyətinin kitab nəşri siyasəti ayrıca bir neçə tədqiqatın obyektidir. Lakin milli dövlətlərin yaranması ilə dəyişən kitab nəşri və tiraj problemləri müxtəlif respublikalarda, müxtəlif metodlarla həll olunmağa başladıldı. Bəzi respublikalarda sovet mirası olan və böyük tirajlarla çap olunmuş siyasi və humanitar ədəbiyyat dövriyyədən çıxarılır və utilizasiya olunur, bəzi respublikalarda kitab çatışmazlığı səbəbindən kitabxanalar bağlanırdı, orta məktəblərdə, universitetlərdə dərslik problemləri ilə qarşılaşırdılar.

1980-cı illərdən Azərbaycanda elmi-kütləvi (eləcə də humanitar elmlər üzrə) kitab nəşrinin tirajında dövlətin ideolojı xüsusiyyətləri özünü ifadə edirdi. Məsələn, 1982-ci ildə çap edilmiş C.S.Quliyevin “İki dünya, iki həyat tərzi” kitabı 1000 nüsxə ilə, M.Cəlilovun “Məişət, ənənə və ateist tərbiyə” adlı elmi-kütləvi kitabı 500 nüsxə ilə, 1984-cü ildə çap olunan “Bəzi psixi və təbii fizioloji hadisələrin elmi izahına dair” kitabı 500 nüsxə ilə, T.Bünyadovun “Qızıl qaya” əsəri 10 min nüsxə ilə, E.Hacıyevin “Ömrü nəyə həsr edək” əsəri 7 min nüsxə ilə, 1986-cı ilə çap edilən V.Ə.Paşayevin “Elmi qabaqgörənlik” əsəri 500 nüsxə ilə, B.Çərkəsovun “Beynəlmiləl tərbiyə və incəsənət” kitabı 7 min nüsxə ilə buraxılmışdır [3; 4; 5]. Çap məhsullarının yuxarıda göstərilən tirajları

heç bir elmi, iqtisadi təhlilə uyğun gəlmir. Belə bir mənzərə yalnız dövlətin ideoloji xüsusiyyəti ilə izah oluna bilər.

Müstəqilliyin əldə olunması ilə Azərbaycan Respublikasında da milli nəşrlərin genişlənməsi ilə yanaşı, sovet mirası tədricən dövriyyədən çıxır, əlifba islahatı isə yeni və radikal tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi.

Problemin mahiyyəti. Belə hesab edilir ki, kitab məhsulunun tirajı əsas etibarı ilə ölkənin istehlak bazarı əsasında müəyyənləşir. İstehlak bazarında süni istehlakın yaradılması, müxtəlif marketinq texnologiyasının təsiri ilə bazar yaratmaq və s. müxtəlif metodların tətbiqindən xəbərdar olsaq da, sabit inkişafın göstəricisi olaraq istehlak bazarı anlayışı və Azərbaycanda kitab məhsullarının tiraj problemini araşdırmağa çalışaq. Kitab məhsulunun tirajı istehlak bazarından asılıdır və onu müəyyənləşdirən istehlak bazarı isə bir neçə amildən asılı ola bilir. Bu asılılıq aşağıdakı göstəricilərdən asılıdır:

1. Ölkə əhalisinin sayı
2. Əhalinin savadlılıq səviyyəsi və ya aktiv oxucu kontingenti
3. Əhalinin dil xüsusiyyətləri
4. Əhalinin alıcılıq qabiliyyəti
5. Kitab yayım kommunikasiyalarının mövcud olması

Bu amillərin məcmusu ölkədə kitab məhsulunun tipologiyasından asılı olaraq tirajlarını müəyyən etməyə əsas verir. Müstəqillik illərində müxtəlif problemlərlə qarşılaşan kitab nəşri və kitab yayımçılığı Azərbaycan dövlətinin düzgün milli siyasətinin nəticəsi olaraq sabit duruma gətirildi və istehlak bazarının tələblərinə cavab vermək səviyyəsinə çatdırıldı. Azərbaycan əhalisinin sayı və əhalinin savadlılıq səviyyəsi dinamik inkişaf edən statistika ilə özünü göstərir. Azərbaycan bu göstəricilərdə Şərqi Avropa ölkələrindən bəzi əlamətlərə görə hətta irəlidə gedir. Sadalanan beş xüsusiyyətin üçüncüsü Azərbaycan kitabçılıq mədəniyyətinin formalaşmasında, inkişafında və bugünkü informativ mühitinin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, XX əsrdə Azərbaycanda üç dəfə əlifba islahatı keçirilib və bu da öz növbəsində kitab məhsulunun yenilənməsini, yeni nəslin əvvəllər çap olunmuş kitab məhsulundan istifadə edə bilməməsi kimi texniki problemlər yaratmışdır. Əgər buna Sovet hakimiyyətinin ideoloji dövlət olması, humanitar sahələrdə çap olunmuş kitab məhsullarının az bir müddətdə məzmunca köhnəlməsi və dövriyyədən çıxması hallarını da nəzərə alsaq, ümumi mənzərənin ürəkaçan olmadığını görərik.

Müstəqilliyin ilk illərində bu problemləri həll etmək mümkün olmadı. Düşmən işğalı, iqtisadi tənəzzül, yeni ideoloji platformanın olmaması kitabçılıq işinə, onun tirajına, yayımına mənfi təsir edirdi. Əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması, başqa ölkələrdən gətirilən kağız və digər poliqrafiya materiallarının qıtlığı kitab nəşri və yayımı işinin geriləməsinə səbəb olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsi ilə bir sıra

yeniliklər baş verir, hər şeydən vacib isə insanlarda ümid yaranırdı. Dövlət üzərində, dövlətin büdcəsində böyük maliyyə yükü olan "Azərkitab" özəlləşdirməyə verilir, dövlət kitab nəşri siyasətində ünvanlı layihələrə üstünlük verilməyə başlayır. İslahatların nəticəsi olaraq Azərbaycanda nəşriyyat-poliqrafiya avadanlığı yenilənir, yeni texnologiyalar gətirilir, azərbaycanlı mühəndislər qabaqcıl Avropa nəşriyyatlarında təcrübə keçərək yerli mətbəələrdə fəaliyyətə başlayır [6].

Dövlət kitab çapı sahəsində öz prioritetlərini müəyyənləşdirir və bu istiqamətə yönəldilmiş layihələri dəstəkləyir, onlara maliyyə vəsaiti ayırır və təmənnasız yayımını təşkil edir. Dövlətin kitab çapı sahəsində və nəşriyyat-poliqrafiya sənayesinin dəstəklənməsi istiqamətində ilk və çox əhəmiyyətli layihəsi orta məktəb dərsliklərinin dövlət hesabına çap edilməsi və məktəb kitabxanaları vasitəsi ilə məktəblilərə pulsuz paylanması oldu. Bu, alimlərin, pedaqoqların kitab tərtibatçısı kimi, nəşriyyat-poliqrafiya müəssisələrinin isə sənaye və istehsalat sahəsi olaraq dəstəklənməsinə və inkişafına səbəb oldu [1].

2003-cü ildən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının dirçəlməsi və inkişafı kitab mədəniyyətində də özünü göstərməyə başladı. Azərbaycan dövləti dünya və milli klassiklərimizin əsərlərini latın qrafikasında yeni və nəfis nəşrlərinin sifarişçisi oldu. Dövlət böyük tirajlarla klassiklərin kitablarını məktəblərə və kitabxanalara pulsuz yayımını təşkil etdi və bununla da kitab istehlakında mövcud olan böyük boşluğu doldurmuş oldu.

Problemin statistik analizi. 2010-cu ildən etibarən Azərbaycanda kitab məhsulunun tirajlanmasında bir tendensiya müşahidə olunmağa başlayır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Sovet hakimiyyəti illərində ciddi nəzarət altında olan kitab çapı bəzi hallarda 500 nüsxə, bəzi hallarda (sovet ideologiyasını təbliğ etdiyi zaman) yüz min tirajlarla çap olunduğu halda, müstəqillik illərində sabit bazar münasibətlərinə uyğunlaşmağa başlayır. Doğrudur ki, azad bazar münasibətlərində kitab məhsulu ilə manipulyasiya imkanlarına yol verməyən müvafiq strukturlar bir sıra hallarda bazara müdaxilə edir, tənzimləyici addımlar atırdı. Nəticədə, 2000-ci illərdə aşağıdakı rəqəmlər Azərbaycanda kitab məhsulunun ümumiləşdirilmiş tiraj xüsusiyyətlərini ifadə etməyə başladı.

Cədvəl №1

	Çap məhsullarının xarakteri	Tirajı	Dil göstəricisi	Ödəniş şərtləri
1	Dövlət sifarişi ilə çap olunan kitablar	10000-25000	Azərbaycan	Ödənişsiz
2	Dövlət qurumları tərəfindən dəstəklənən nəşrlər	1000-5000	Azərbaycan	Ödənişli və ödənişsiz
3	Müəlliflər tərəfindən çap olunan nəşrlər	300-500	Azərbaycan	Ödənişli

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda çap məhsullarının tirajlanması sabit rəqəmlərlə ifadə olunmağa başlanır. Kitab bazarını monitorinq edən ictimai birliklərin verdiyi məlumata görə, cədvəl №1-də göstərilən rəqəmlər diqqəti cəlb edir.

Dövlət sifarişi ilə çap olunan kitab məhsulu istehlak bazarında kitaba olan ehtiyacı ödəyir, möhtəkirliyə və sui-istifadəyə yol vermir. Kitab məhsulunun istehlak ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə yüksək tirajlarla çap olunan dövlət sifarişli nəşrlərin kitabxanalara və məktəblərə pulsuz verilməsi ilə kitab bazarındakı boşluğun böyük bir hissəsini doldurur. Bununla yanaşı, bir çox dövlət strukturları və şirkətlər vaxtaşırı sosial-humanitar təyinatlı kitabların çap olunmasını maliyyələşdirir və sponsor dəstəyi göstərməklə nəfis nəşrlər kitab bazarına daxil olur. Bu nəşrlər də sponsor dəstəyi ilə nəşr olunduğuna görə istehlak bazarının şərtlərinə uyğun gəlir. Fiziki şəxslərin və müəlliflərin çap etdiyi kitab məhsullarının ad göstəricisi geniş olsa da, tiraj göstəricilərinə görə rasional hesab edilə bilər [9].

Etiraf olunmalıdır ki, kitab yayım müəssisələri əsasən Bakı şəhərində yerləşir və kitab yayımı prosesinin çox böyük hissəsi məhz burada baş verir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, son beş ildə Azərbaycanda onlayn kitab yayımı xeyli genişlənmiş və ölkənin bütün istiqamətlərində kitab yayımı işini həyata keçirirlər. Heç şübhəsiz yaxın zamanlarda onlayn kitab yayımı kitab ticarətinin böyük hissəsini öz əlinə alacaq və kitab mağazaları bu istiqamətdə yeni servis formalarının tətbiqi hesabına ayaqda qala biləcək. Beynəlxalq təcrübə bunu sübut edir.

Problemin kontent analizi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin ilk dəfə “Kitabxana işi haqqında” (25 dekabr 1998-ci il); “Nəşriyyat işi haqqında” (30 may 2000-ci il) və bu sahədə digər qəbul edilmiş qanunları Azərbaycançılıq fəlsəfi konsepsiyasına əsaslanmaqla müstəqil dövlətimizin kitabxanaçılıq və kitabçılıq işi sahəsində siyasətini formalaşdırdı, bu sahələr mədəni quruculuğun tərkib hissəsi kimi dövlətimizin diqqət və qayğısı nəticəsində uğurlu inkişaf yoluna qədəm qoydu. Bu qanunlar kitab nəşrinin genişlənməsində, nəşriyyat müəssisələrinin fəaliyyətlərinin təşkilində və inkişaf etdirilməsində böyük əhəmiyyətli rol oynadı. “Nəşriyyat işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun nəşriyyat işi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri: nəşriyyat işi sahəsində sərbəstliyin təmin edilməsi; nəşriyyat işinin maddi-texniki bazasının, təşkilati və hüquqi elmi əsaslara söykənməsi; kitab nəşrinin inkişafına yardım edilməsi; nəşriyyat işinin inkişafına dair dövlət proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsi; Azərbaycan xalqının klassik irsi və milli-mənəvi sərvətləri sayılan əsərlərin dövlət sifarişi əsasında nəşrinin həyata keçirilməsi; nəşriyyatın maddi-texniki bazasının genişləndirilməsinin, poliqrafiya sənayesinin inkişafının, nəşriyyat məhsullarının satılmasının

stimullaşdırılması və s. respublikamızda nəşriyyat fəaliyyətinin dinamik inkişafına kömək etdi [7, s.522-526].

Azərbaycanda 1920-ci ildə yaradılmış Kitab Palatası 2002-ci ildə Milli Kitabxananın şöbəsi olaraq fəaliyyətini davam etdirməyə başladı. Respublikada kitab məhsulunun geniş palitrasını müəyyən etmək üçün Kitab Palatasının illik bülletenlərinin təhlil olunması vacibdir. Təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, məcburi nüsxələr haqqında qanunun icra mexanizmi tətbiq olunmadığı səbəbdən Kitab Palatası çap məhsullarının nüsxələrini sistemli şəkildə almır. Bu kimi faktları ictimai təşkilatların çap etdirdiyi "Yeni nəşrlər" bülleteni ilə Milli Kitabxananın fonduna daxil olunmuş nəşrlərin müqayisəsi də təsdiq edir.

"Yeni nəşrlər" bülletenləri də mütəmadi çap olunmadığı səbəbindən Azərbaycanda kitab məhsulunun tam mənzərəsini əldə etmək çətindir. Lakin humanitar sahələrdə kitab nəşrinin genişləndiyi bu bülletenlərdə özünü aydın göstərir. Eləcə də kitab bazarını monitorinq edən ictimai qurumların məlumatına görə humanitar yönümlü ədəbiyyatın kütləsi kitab bazarında dərslik və dərs vəsaitlərindən sonra üçüncü yerdə müəyyənləşir. Bununla yanaşı, ölkəmizdə kitab məhsulunun ümumiləşdirilmiş mənzərəsini müəyyən etmək mümkündür. Bu gün Azərbaycanın aktiv oxucusu Azərbaycan dili ilə yanaşı, rus, türk və ingilis dillərində mütaliə etmək imkanlarına malikdir və bu baxımdan Azərbaycanın kitab bazarında müvafiq dillərdə ədəbiyyatın xüsusi kütləsi çap məhsulunun yalnız 6-10%-ni təşkil edir. Kitab bazarının sistemli monitorinqi nəticəsində müəyyən edilir ki, rus və ingilis dillərində əsasən dilçiliyə dair kitablar, rus və türk dillərində bestsellerlər, romanlar, hekayə və poeziya nümunələri, ingilis dilində xüsusi tədris ədəbiyyatı, eləcə də rus dilində elmi-pedaqoji ədəbiyyata daha çox tələbat mövcuddur.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda qadağan olunmuş kitablar anlayışı yoxdur. Dünyanın bir çox ölkələrində qadağan olunmuş kitabların hər il siyahısı çap olunduğu halda Azərbaycanda kitab məhsulu sərbəst dövriyyə edir, yalnız dini mövzulu ədəbiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və xüsusi kitab satış müəssisələrində yayım olunması tələb edilir [10].

Cədvəl №1-də göstərilən üçüncü sətirdə göstərilən "Müəlliflər tərəfindən çap olunan nəşrlər" mövzusuna görə də geniş sahələri əhatə edir. Bu kateqoriyaya şəxsi yaradıcılıq məhsulları, həvəskar poeziya və nəsr nümunələri və bir sıra dar təyinatlı ədəbiyyat daxildir.

Azərbaycanda akademik nəşrlərin tirajları da sahələrindən asılı olaraq 300-500 nüsxə təşkil edir. Bu tiraj uzun illərlə formalaşmış və nəhayət, müəyyənləşmiş ölkədaxili istehlak bazarının normalarını ifadə edir. Elmin müxtəlif istiqamətlərinə dair hər il Azərbaycanda müxtəlif nəşriyyatların kitab məhsulu ölkənin elmi, elmi-pedaqojı ədəbiyyata ehtiyacını ödəyir.

AMEA-nın "Elm" nəşriyyatı ilə yanaşı, ali məktəblərin nəşriyyat fəaliyyəti son on ildə təhsilin informasiya təminatını uğurla yerinə

yetirməkdədir. Ali təhsil sistemində fundamental fənlər üzrə dərsliklərin və tədris planlarının hər beş ildə yenilənməsi eyni zamanda yeni tədris ədəbiyyatının çap olunmasını stimullaşdırır.

Müstəqil Azərbaycanda əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş mədəni siyasət onun layiqli davamçısı ölkəmizin prezidenti İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilməkdədir. Prezident İlham Əliyevin 2004-cü ildə imzaladığı "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında", "2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" və "Azərbaycan Respublikasında kitabxana informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə dövlət proqramı" kimi böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən sərəncamları və dövlət proqramları bu mənada diqqətəlayiqdir. Bu qanunlar Azərbaycanda nəşriyyat işinin inkişafında xüsusi rol oynadı. 2005-2006-cı illərdə respublikamızda bütün elm və bilik sahələrinə dair (eləcə də humanitar elmlər üzrə) 1400-1500 addan çox kitab və kitabça, 10 milyon nüsxəyə qədər tirajla çap olundu. Kitabın nəşrində ad etibarilə artım nəzərə çarpırdı. Lakin ölkəmizdə tiraj siyasəti olmadığına görə artım nəzərə çarpmır. Belə bir faktı qeyd edim ki, cənab prezident İlham Əliyevin 2004-cü il 27 dekabr tarixli "2005-2006-cı illərdə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamına əsasən siyahıya 546 adda kitab daxil edilmiş və hər kitabın 25 min nüsxə tirajla çapdan buraxılması planlaşdırılmış, beləliklə də, 13 milyon 650 min nüsxə kitabın nəşr olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bu kitablar 2005-2009-cu illərdə çapdan buraxılmış və pulsuz olaraq 46 respublika kitabxanasına hədiyyə edilmişdir. Qeyd edim ki, hədiyyə olunan kitablar AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının fondunun zənginləşdirilməsinə kömək etmişdir. Belə ki, 2005-ci ilin iyun ayınadək çap olunan 106 adda kitabdan 5500 nüsxə bu kitabxanaya daxil edilmişdir [8]. Bu, həm də ölkəmizdə kitab mübadiləsinin genişlənməsinə kömək etmişdir. Həmin kitablar arasında Azərbaycan yazıçılarının, dünya klassiklərinin əsərləri latın qrafikası ilə çap edilmişdir. Prezident İlham Əliyevin 150 cildlik "Dünya ədəbiyyatı kitabxanası" seriyasının çapdan buraxılmasına dair sərəncamı da kitab və kitabçılıq işinə dövlətimizin diqqət və qayğısının təzahürüdür [2].

Azərbaycanda humanitar sahələrdə kitab məhsulunun çap olunması dinamikası hər il dövlət rəhbəri tərəfindən elan olunan tarixi hadisələrin qeyd olunması ilə də səciyyələnir. Belə ki, Azərbaycanda "Multikulturalizm ili", "Nəsimi ili" və nəhayət, 2021-ci ili "Nizami Gəncəvi ili"nin elan olunması müvafiq mövzularda çox sayda kütləvi, elmi-kütləvi, elmi ədəbiyyatın çap olunması, müxtəlif dillərə tərcümə olunması ilə müşahidə olundu. Bu nəşrlərin də cədvəldə qeyd olunan tiraj xüsusiyyətlərinə malik olduğunu iddia etmək olar.

Nəticə

2000-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda ölkənin mədəniyyətini, inkişafını, mədəniyyətinin arxitekturasını, musiqisini təbliğ edən kitabların sayı bir tərəfdən genişlənir, digər tərəfdən Azərbaycanı dünyaya tanıtmaq məqsədi ilə ingilis, rus, alman, fransız və ərəb dillərində tərcümələri yayılmağa başlayır. Bu növ kitabların nəfis poliqrafik icrasının olması bir tərəfdən onun maliyyə yükünü artırır, digər tərəfdən dövlət strukturlarının dəstəyi ilə çap olunduğuna görə bazar qiymətləri balanslaşdırılır və istehlak şərtlərinə uyğunlaşır.

Bu gün də insanların həyat və peşə fəaliyyətində kitab, ondan istifadə və ictimai mütaliə mühüm rol oynayır. İnformasiya əldə etməyin üsulları genişlənsə də, ictimai mütaliədə kitab hələ də öz mühüm yerini tutur. Eləcə də kitabın mədəni funksiyası da qorunub saxlanılmaqdadır.

Çap məhsullarının tirajlarının artırılması məqsədi ilə dünyada tətbiq olunan təcrübənin də öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir. Bu gün müasir PR texnologiyalarının tətbiqi ilə bədii ədəbiyyatın təbliği vasitəsi ilə tirajların artırılması mümkündür və bunun çox sayda nümunələrini görə bilərik. Lakin bionika, nanotexnologiyalar, mikologiya sahələrində çap olunmuş elmi kitablar və xüsusi təhsil məqsədli dərsliklərin təbliği onun tirajının artmasına səbəb olmayacaq, yalnız tərtibatçı və müəlliflərinin təbliğini həyata keçirəcək. Məlumdur ki, bir çox sahələrə dair ədəbiyyat o sahənin mütəxəssislərinin istifadəsi üçün faydalı rasionallıq prinsipinə uyğun müəyyənləşir [11].

Müasir dövrdə Azərbaycanda kitab məhsulunun tirajı nə az, nə də çox anlayışları ilə qiymətləndirilə bilməz. Kitab məhsulu faydalı rasional statistika ilə qiymətləndirilməlidir. Faydalılıq əmsalının yüksəlməsi ölkədə mütaliənin artması və intellektual səviyyənin yüksəlməsini göstərə bilər.

Bədii ədəbiyyatın tirajlanmasının faydalı rasionallıq faizini müəyyən etmək üçün əgər əhalinin müvafiq qrupunu konkret nəşrin tirajına bölməklə maraqlı göstəricilər əldə etmək olar. Eləcə də akademik fəaliyyət göstərən qrupun hər il çap olunmuş elmi nəşrlərini və monoqrafiyalarını tirajına bölməklə akademik aktivliyi müəyyən etmək olar. Qeyd olunan nəzəri təhlil ilə yanaşı, real kitab bazarının monitorinqi ölkənin elmmetrik tədqiqatları üçün də xeyli informativ material verir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aslan K.* Müasir şəraitdə nəşriyyat işinin aktual problemləri // "İnformasiya cəmiyyəti və kitabxana-informasiya fəaliyyəti" Respublika elmi konfransının materialları (Bakı Dövlət Universiteti, 20 dekabr 2012), Bakı, 2012, s.12-16
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlərin siyahısı / "Respublika" qəz., Bakı, 2004, 13 yanvar

3. Birillik Azərbaycan kitabiyyatı. 1982. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1983, 228 s.
4. Birillik Azərbaycan kitabiyyatı. 1984. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1985, 235 s.
5. Birillik Azərbaycan kitabiyyatı. 1986. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1988, 223 s.
6. *Kazimi P.* Kitab yayım mədəniyyəti bu gün // Kitabxana.az, 2011, №5
7. Nəşriyyat işi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (30 may 2000-ci il). Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyyatı, III kitab. Bakı: Qanun, 2001, s.522-526
8. *Rzayeva S.* AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasında ədəbiyyatın komplektləşdirilməsi məsələləri // Elmi əsərlər, AMEA MEK 80, bur.6, B., 2005, s.69-78
9. *Usubaliyev O.* Müasir dövrdə kitabçılıq işi və onun problemləri // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal, Bakı, 2015, №2 (37), s.85-88
10. *Поливаноский С.Ф., Успенский В.В.* Организация и техника торговли книгой. М.: Книга, 1992, 223 с.
11. *Alguliev R.M., Mahmudova R. Sh.* Information Culture Formation as The Most Promising Direction of Individual’ s General Culture // International Journal Modern Education and Computer Science, 2015, №3, pp.54-61

Redaksiyaya daxil olub 09.11.2023

UOT 372.8:811.111

N.N.Rəcəbova
Bakı Dövlət Universiteti
narmina_87@yahoo.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN ROLU VƏ ONUN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: *kommunikativ səriştə, qrammatik səriştə, sosiolinqvistik səriştə, diskurs səriştə, strateji səriştə, kommunikativ tapşırıqlar*

Məqalə kommunikativ səriştə, onun inkişaf etdirilməsi yolları və bunun üçün istifadə edilən tapşırıq növlərindən bəhs edir. Burada D.Hayms, M.Kanel və M.Sveyn, M.A.K.Hallidey, M.Sels-Mursia, Z.Dörnyei və S.Zurrell və L.F.Baxman kimi alim və metodistlərin kommunikativ səriştə nəzəriyyələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Məqalədə eyni zamanda kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsi üçün lazımi tapşırıq növləri göstərilmiş və bu tapşırıqlara əsasən nümunələr təqdim edilmişdir. Kommunikativ yanaşmanın əsasının kommunikativ səriştə olduğu, eyni zamanda kommunikativ səriştəyə malik olmayan tələbənin fikir, ideya və hisslərini ifadə edə bilmədiyini nəzərə almaqla kommunikativ səriştə və onun inkişaf etdirilməsi haqqında tədqiqatlar müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Н.Н.Раджабова

РОЛЬ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: *коммуникативная компетентность, грамматическая компетентность, социолингвистическая компетентность, дискурсивная компетентность, стратегическая компетентность, коммуникативные задачи*

В статье речь идет о коммуникативной компетентности, способах ее развития и видах, используемых для нее заданий. Представлено обширное сведенияе о теориях коммуникативной компетентности таких ученых и методистов, как Д.Хеймс, М.Канель и М.Суэйн, М.А.К.Холлидей, М.Селс-Мурсиа, З.Дорнией и С.Зуррелл, Л.Ф.Бахман. При этом, в статье показаны необходимые виды заданий для развития коммуникативной компетентности и приведены примеры на основе этих заданий. Учитывая, что основой коммуникативного подхода является коммуникативная компетентность, и в то же время студент, не обладающий коммуникативной компетентностью, не может выражать свои мысли, идеи и чувства, исследования коммуникативной компетентности и ее развития имеют исключительное значение.

N.N.Rajabova

THE ROLE OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHING OF THE ENGLISH LANGUAGE AND THE WAYS FOR ITS DEVELOPMENT

Keywords: *communicative competence, grammatical competence, sosiolinguistic competence, discourse competence, strategical competence, communicative tasks*

The article deals with communicative competence, methods of its development and the types of tasks used for it. Extensive information is presented about the theories of communicative competence of such scientists and methodologists as D.Hames, M.Kanel and M.Swain, M.A.K.Halliday, M.Sels-Murcia, Z.Dorney and S.Zurrell, L.F.Bachman. At the same time, the article shows the necessary types of tasks for the development of communicative competence and provides examples based on these tasks. Considering that the basis of the communicative approach is communicative competence, and at the same time, a student who does not have communicative competence cannot express his thoughts, ideas and feelings, research on communicative competence and its development is of exceptional importance.

Giriş. Dil tədrisinin əsasını onun kommunikasiya üçün istifadəsi təşkil edir, başqa sözlə, müasir ingilis dili tədrisinin əsas məqsədi ingilis dilindən kommunikasiya üçün istifadə etməyi bacaran şəxsiyyət yetişdirməkdir. Görkəmli ingilis filosofu H.Spenser təhsilin əsas məqsədinin bilik deyil, fəaliyyət olduğunu göstərərək, təhsil qarşısında duran əsas məqsədin bilik əldə etmək, ali məqsədin isə onu tətbiq və istifadə etmək olduğunu bildirir. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən D.Hayms [12] kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsini dil tədrisinin məqsədi, yəni kommunikativ dil tədrisinin kommunikativ səriştənin pedaqoji tətbiqi olduğunu bildirir.

Kommunikativ səriştə və onun növləri. Kommunikativ səriştə insanın öz fikir və ideyalarını digərlərinə nə dərəcədə yaxşı ötürmə qabiliyyətidir. Kommunikativ səriştə anlayışı dilçiliyin praqmatika hissəsindən və nitq aktlarının daxil olduğu dil fəlsəfəsindən təsirlənir. Bu termin D.D.Hayms tərəfindən 1966-cı ildə N.Xomskinin dil səriştəsi nəzəriyyəsinə əks olaraq təklif edilmişdir. Belə ki, N.Xomski nitqi linqvistik səriştə və çıxış (performans) kimi hissələrə ayırmışdır. O, ideal danışan-dinləyən dedikdə, nitq prosesi zamanı heç bir qrammatik faktdan (diqqət yayımı, marağın itməsi və s.) təsirlənməyən nitqi nəzərdə tuturdu. Xomskiyə görə, danışanın ünsiyyət zamanı qrammatik cəhətdən doğru cümlələr yaratması linqvistik səriştədir. D.D.Hayms bu fikrin reallığı əks etdirmədiyini bildirir. D.D.Haymsa görə, linqvistik nəzəriyyəyə kommunikasiya və

mədəniyyətin vəhdəti kimi baxılmalıdır. Hayms tərəfindən əsası qoyulan bu yanaşma kommunikasiyanın etnoqrafiyası adlanır. D.Haymsın təklif etdiyi kommunikativ səriştəyə yiyələnən tələbə həm biliyə, həm də faktın yerinə yetirilib-yetirilmədiyindən, məzmuna uyğun olub-olmadığından, həyata keçirilib-keçirilmədiyindən, formal mümkünlüyündən asılı olmayaraq dildən istifadə qabiliyyətinə sahib olur. O, kommunikativ səriştənin həm qrammatik, lüğət və semantik, həm də danışığın sosiolinqvistik qaydalar haqqında biliklərini özündə ehtiva etdirdiyini bildirir. D.Haymsa görə [12], kommunikativ səriştənin dörd əsas bölməsi vardır:

- Kommunikasiya formal olaraq mümkündürmü (hansı dərəcəyə qədər);
- Kommunikasiyanın həyata keçirilməsi mümkündürmü (hansı dərəcəyə qədər);
- Kommunikasiya istifadə edilən və qiymətləndirilən kontekstə uyğundurmu (hansı dərəcəyə qədər);
- Kommunikasiya yerinə yetirilib və nələr ediləcəkdir (hansı dərəcəyə qədər).

Kommunikativ dil tədrisi yanaşmasını dəstəkləyən dilçi alim Hallidey [8] dil tədrisinin məqsədi kimi funksiyaların yerinə yetirilməsini qeyd edir. O, [9] uşaqların ana dilini öyrənərkən dilin yerinə yetirdiyi yeddi əsas funksiyanı aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

- Alət funksiyası – nə isə əldə etmək üçün dildən istifadə;
- Tənzimləyici funksiya – digərlərinin davranışına nəzarət etmək üçün dildən istifadə;
- Qarşılıqlı əlaqə funksiyası – digərləri ilə əlaqə saxlamaq üçün dildən istifadə;
- Şəxsi funksiya – şəxsi hisslərini ifadə etmək üçün dildən istifadə;
- Evristik funksiya – öyrənmək və kəşf etmək üçün dildən istifadə;
- Təsəvvür funksiyası – yeni ideyaları təsəvvür etmək üçün dildən istifadə;
- Təsviri funksiya – məlumatı ötürmək üçün dildən istifadə.

Hallideyin fikrincə, ikinci dili öyrənən tələbə ana dilinin yuxarıda sadalan yeddi əsas funksiyasını reallaşdırmağı bacarmalıdır. H.Vidouson [22] "Dilin kommunikasiya kimi tədrisi" (H.Widdowson – Teaching Language as Communication) kitabında linqvistik sistem ilə kommunikativ dəyərlər arasındakı əlaqəni mətn və nitq çərçivəsində təqdim etmişdir. Z.Ozsevik [18] isə öz növbəsində kommunikativ səriştənin situasiyadan asılı olaraq nə demək və necə demək, iştirakçılar və onların istəkləri haqqında biliklər toplusu kimi qeyd edir.

Kommunikativ səriştə haqqında mövcud olan modellərdən üçü xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan birincisi, M.Kanal və M.Sveynin modeli, ikincisi, sosiomədəni məzmunu xüsusilə vurğulayan və 1995-ci ildə M.Sels-

Murcia, Z.Dornyei və S.Zurrell [5] tərəfindən yaradılan modeldir. Onlar kommunikativ səriştədə linqvistik səriştə, strateji səriştə, sosiomədəni səriştə, fəaliyyət səriştəsi və diskurs səriştənin olduğunu müəyyən etmişlər. Sonuncu, üçüncü model isə Kanadada əsası qoyulmuş A.Baxman və L.F.Palmer modelidir.

M.Kanal və M.Sveyndir [4] kommunikativ səriştə anlayışını inkişaf etdirərək onu dörd əsas növə ayırmışdır:

- Qrammatik səriştə;
- Sosiolinqvistik səriştə;
- Diskurs səriştə;
- Strateji səriştə.

M.Kanal və M.Sveynin qrammatik adlandırdığı səriştə Xomskinin linqvistik səriştəsi ilə eynilik təşkil edir. Belə ki, tələbənin qrammatik səriştəyə sahib olması onun qrammatik və leksik biliklərə malik olmasıdır. Qrammatik biliklər dedikdə, nitq hissələri, feilin zamanları, cümlənin düzəldilməsi və s. haqqında biliklər nəzərdə tutulur. Burada qrammatik və ya linqvistik səriştə əsas bazadır. Bununla belə, yalnız qrammatik səriştəyə malik olmaq dildən istifadəni qeyri-mümkün edir. Buna görə də hər bir tələbə müxtəlif məqsəd və situasiyalarda dildən necə istifadəni, kontekst və iştirakçıdan asılı olaraq düzgün üslubu seçməyi, müxtəlif növ mətnləri başa düşməyi bilməlidir. Sosiolinqvistik səriştə rollar arasındakı əlaqə, kommunikasiyanın məqsədi, məlumat mübadiləsi də daxil olmaqla kommunikasiyanın baş verdiyi konteksti öyrənir. Eyni zamanda, sosiolinqvistik səriştəyə yiyələnərkən tələbə tədris olunan dilin mədəniyyətini, hansı sözlərdən istifadə etməyin qadağan edildiyini və s. öyrənir, məs., nazirə "hey, guy" deyə müraciət etmək doğru deyil və ya məlum olduğu kimi ingilis xalqı nəzakətlidir, buna görə də hər zaman "excuse me, sorry və s." kimi ifadələrdən istifadə edilir. Diskurs səriştə müxtəlif vəziyyətlərdə tələbənin dildən necə istifadə edəcəyini əks etdirən səriştə növüdür. Bütün diskurs və mətn daxilində mənanın necə təqdim olunması və anlaşılması diskurs səriştə növünün predmetidir. Bəzən tələbə ona verilən suala bir-iki sözlə cavab verir. Bu onun mövzuya maraqsız olduğunu və ya danışmaq istəmədiyini göstərir, məs., "What is your hobby?" sualına "Painting. Listening to music". Lakin diskurs səriştəyə malik tələbə daha geniş cümlələrlə öz fikrini bildirir. Sonuncu səriştə növü – strateji səriştəyə malik kommunikator söhbətə necə başlamaq, bitirmək kimi strategiyaları bilməlidir.

M.Sels-Murcia, Z.Dörnyei və S.Zurrell [6] dil tədrisində kommunikativ yanaşmanın aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyən etmişlər:

- Dil mənanı ifadə etmək üçün bir sistemdir;
- Dilin əsas funksiyası qarşılıqlı əlaqə və kommunikasiyadır;

- Dilin strukturu onun kommunikativ və funksional istifadəsini özündə əks etdirir;
- Dilin əsas vahidləri qrammatik və struktur xüsusiyyətləri deyil, diskurs səviyyəsindəki funksional və kommunikativ kateqoriyalarıdır.
-

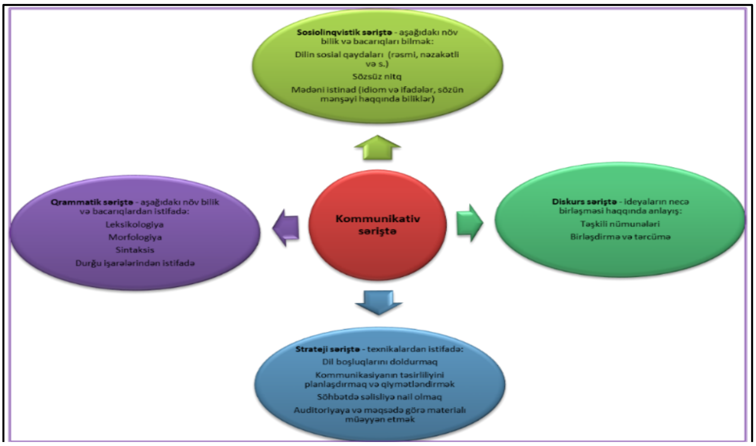

M.Sels-Murcia [7] öz tədqiqatlarında diskurs səriştənin kommunikasiyanın mərkəzində olduğunu, digər səriştələrin, o cümlədən sosiomədəni (praqmatik bilik) səriştə, qarşılıqlı əlaqə səriştəsi (dil funksiyaları və dilin sözsüz vasitələri), linqvistik səriştə (dil sistemi) və formal səriştənin (ifadə və idiomlardan biixtiyarı istifadə) isə onun ətrafında cəmləşdiyini qeyd edir. Onun fikrincə, məsələlərin həlli və səhvlərin düzəldilməsi üçün strateji səriştə əvəzolunmazdır.

Uso-Juan və Martínez-Flor [21] kommunikativ səriştənin dinləmə, oxuma, yazma və danışma kimi kommunikativ bacarıqların inkişafından asılı olduğunu vurğulayaraq, onun linqvistik, strateji, mədəniyyətlərarası, praqmatik və diskurs növlərini ayırır.

Üçüncü modelin nümayəndəsi tədqiqatçı alim A.Baxmana [2] görə, kommunikativ səriştə sınaq və qiymətləndirməyə əsasən müəyyən edilir. Onun fikrincə, kommunikativ səriştə təşkilati və praqmatik səriştədən ibarətdir. Belə ki, təşkilati səriştə qrammatik (fonologiya, leksikologiya, morfologiya və sintaksis) və mətn (şifahi və ya yazılı mətn düzəltmək) səriştəsini, praqmatik səriştə isə insanların fikir və ideyalarının, hisslərinin də daxil olduğu kommunikativ situasiya kontekstini nəzərə alaraq dildən istifadə qabiliyyətini özündə əks etdirir.

Kommunikativ səriştə haqqında ən son araşdırmalar aparan alimlərdən olan V.Litlvud [16] özündən əvvəlki metodistlərin nəzəriyyələrini tədqiq edərək kommunikativ səriştənin aşağıdakı növlərini müəyyən etmişdir;

a) qrammatik, leksik, fonoloji və semantik bilikləri özündə ehtiva edən linqvistik səriştə; b) diskursda iştirakı göstərən diskurs səriştə; c) dildən real həyatda istifadə etmə bacarığını əks etdirən praqmatik səriştə; d) müxtəlif situasiyalarda dildən düzgün istifadəni göstərən sosiolinqvistik səriştə; e) mədəni biliklər toplusu olan sosiomədəni səriştə.

Kommunikativ səriştəyə yiyələnmənin praktik və nəzəri əsasları vardır. Belə ki, J.Riçards və T.Rodcers [20] kommunikativ səriştə nəzəriyyəsinin üç əsas prinsipini müəyyən etmişdir:

Kommunikativ prinsip – real kommunikasiyadan ibarət fəaliyyət öyrənməni təmin edir;

Tapşırıq prinsipi – mənalı tapşırıqları yerinə yetirmək üçün dildən istifadə edilən tapşırıqlar öyrənməni təmin edir;

Mənalılıq prinsipi – tələbələr üçün mənalı olan dil öyrənmə prosesinin özülüdür.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, kommunikativ yanaşmanın əsas məqsədi müxtəlif kontekstlərdə düzgün strategiyanı seçərək ünsiyyət saxlamaq bacarığıdır. H.E.Piepho [19] isə bu məqsədi müxtəlif səviyyələrə bölmüşdür:

a) inteqrativ və məzmun səviyyəsi – bu səviyyə dil ifadə etmək üçün bir vasitədir; b) linqvistik və alət səviyyə – dil semiotik sistemdir və öyrənmənin obyektidir; c) insanlar arasındakı əlaqəyə təsiredici səviyyə – insanların özü və ətrafındakılar haqqında dəyərləri ifadə etmək və mühakimə etmək; d) şəxsi ehtiyacları ödəmək üçün dilin öyrənmə səviyyəsi – səhvlər üzərində insanın öz dil bacarıqlarını təkmilləşdirməsi; e) ümumi təhsil səviyyəsi – məktəb proqramına əsasən dil tədrisi.

Məlum olduğu kimi, hər bir metodun özünəməxsus sillabusu vardır. İngilis dilinin kommunikativ yanaşma vasitəsi ilə tədrisi üçün bir çox alimlər fərqli sillabuslar təklif etmişlər. Məsələn, D.A.Vilkinsin [23] struktur + funksiya modeli, Allenin struktur, funksional, instrumental modeli, H.G.Viddouson [22] qarşılıqlı əlaqə əsaslı modelləri.

Kommunikativ yanaşmada müəllim və tələbənin rolu. Əvvəllər mövcud olmuş metodlarda əsas rolu müəllim oynayırdı, yəni müəllim dərsin mərkəzində idi. Kommunikativ dil tədrisində isə müəllim sadəcə müəllim deyil, digər bir neçə funksiyanı da yerinə yetirir, o, vasitəçi, tələbə isə iştirakçı olur və kommunikativ tapşırıqlar vasitəsilə birgə işləyirlər. Breen və Candlin [3] müəllimin rolunu aşağıdakı kimi qiymətləndirirlər:

İştirakçılardan biri – tapşırıq prosesində kommunikasiyanı asanlaşdıran;

Müstəqil iştirakçı – bu rolu özündə ehtiva edən müəllim həm təşkilatçı, həm də tədqiqatçı xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır.

C.Harmerə [11] görə, müəllim sinif tapşırıqlarının təşkilatçısı və iştirakçısı, tələbənin səhvlərini qiymətləndirən, tələbələrini cəsarətləndirən və tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirən təlimçidir. Ümumilikdə isə müəllim tədris prosesi zamanı ehtiyacları analiz edir, məsləhət verir və qrup prosesini idarə edir. Kommunikativ yanaşmanı tədris edən müəllim tələbənin ehtiyacını formal və ya qeyri-formal şəkildə olmaqla, tələbə ilə təkbətək ödəməlidir. Bunun üçün müəllim fərdi və ya qrup şəklində tələbələrlə görüşməli və həll olunmamış problemi müzakirə edib həll etməlidir. Danışanın demək istədiyi ilə dinləyənin doğru anlaması üçün müəllim parafraza, təsdiq və ya "feedback" verir. Kommunikativ yanaşmadan istifadə edilən tədris prosesində dərs zamanı tələbə daha fəal olmalıdır. Bu zaman müəllim sinif fəaliyyətini və tapşırıqları təşkil etməli, ehtiyac olduqda tələbələri ruhlandırmalı, sonra isə qrammatik, leksik və strateji səhvləri düzəltməlidir. Tələbənin əsas funksiyası isə "negotiator"dur, o həm özü ilə, həm öyrənmə prosesi, həm də digər tərəf müqabili ilə təmasda olmalıdır.

Kommunikativ dil tədrisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də kommunikativ yanaşma zamanı istifadə olunan tapşırıqların tələbələr tərəfindən kiçik qruplarda yerinə yetirilməsidir [14]. Kiçik qruplar vasitəsilə tələbələr onlara ayrılmış vaxtdan maksimum səmərəli istifadə edərək kommunikativ aktı yerinə yetirirlər. Kommunikativ yanaşma tədris prosesində tələbələrin fərdi deyil, birgə və ya cüt formada iştirakına önəm verir. Kommunikativ dil tədrisinin digər əsas xüsusiyyəti tələbənin tədris prosesinin mərkəzində olmasıdır [20]. Burada tələbələr passiv deyil, aktiv iştirakçı olmalıdırlar.

Kommunikativ üslub və strategiyalar. Tələbə ingilis dilini mənimsəyə bilər, lakin tələbənin xarakteristikası və genetikası kommunikasiyaya öz təsirini göstərir. Məsələn, auditoriya qarşısına çıxan tələbə narahat ola və nə deyəcəyini unuda bilər. Kommunikativ səriştənin nə olduğunu bilən tələbə bundan istifadə edərək öz qorxusunun öhdəsindən gəlir. Hər bir tələbə kommunikativ səriştə üzərində işləyərkən aşağıdakı mərhələlərdən keçir [10]:

Şüursuz səriştəsizlik – kommunikasiyanı necə inkişaf etdirməyi bilmir və tamamilə kommunikasiya etdiyindən xəbərsiz olur;

Şüurlu səriştəsizlik – kommunikativ səriştə haqqında biliklərə yiyələnir, ancaq nitq zamanı bunu tətbiq edə bilmir;

Şüurlu səriştəlilik – yaxşı kommunikasiya edir və bu təcrübədən öyrənir, gələcəkdəki qarşılıqlı əlaqəni bunun əsasında yaradır;

Şüursuz səriştəlilik – fikirləşmədən kommunikasiya edə bilir və sosial həyatda təbii bacarıq kimi formalaşır.

Bir qayda olaraq, kommunikativ səriştəyə malik tələbə eyni zamanda kommunikativ üslublara da yiyələnmiş olur. Kommunikativ səriştəyə malik olmanın üstünlükləri aşağıdakılardır:

Kommunikativ məqsədə özünü təqdim etmə məqsədi – kim olduğunu göstərmək;

Digərləri ilə münasibət qurma məqsədi – ətrafındakılar ilə necə münasibət qurub inkişaf etdirmək olar;

Alət məqsədi – şəxsiyyətlərarası mübahisələri necə həll etmək, qarşı tərəfə necə təsir edib inandırmaq olar.

Yanlış məlumatı müəyyən etmək – kommunikativ səriştəyə malik tələbə məzmun və sözsüz açarlardan (bədən dili) istifadə edərək qarşı tərəfin doğru və ya yanlış məlumat verdiyini bilir;

İncidici terminlərdən və stereotiplərdən uzaq olmaq – bu, həmçinin tələbənin geniş söz ehtiyatına və dərin biliklərə malik olduğunu göstərir;

Mübahisələri azaltmaq – kommunikasiya prosesində kommunikativ səriştəyə malik tələbə şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə gərginliyi görərək mübahisələri azalda bilər, məsələn, mövzunu dəyişərək, hər iki tərəf ortaq məxrəc taparaq və s.

Tələbələrə kommunikativ səriştənin nə olduğunu aşıladıqdan və onların bu bacarıqlara yiyələnməsindən sonra kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmək lazımdır. Bunun üçün tələbə aktiv və diqqətli dinləməli, fikirlərini aydın çatdırmalı, daim öz üzərində işləməli və qarşı tərəfin rəyini bilməlidir.

Kommunikativ tapşırıqlar. İngilis dilinin kommunikativ yanaşma vasitəsilə tədrisi zamanı çoxsaylı tapşırıq növlərindən istifadə edilir. V.Littlevood [15] tərəfindən tapşırıqlar "funksional kommunikasiya tapşırıqları" və ya "kommunikasiyadan öncəki tapşırıqlar" və "sosial əlaqə tapşırıqları" və ya "kommunikativ tapşırıqlar" olmaqla iki qrupa ayırılmışdır. Funksional tapşırıqların məqsədi linqvistik formaları mənimsəmək, kommunikativ tapşırıqların əsas məqsədi mənalı kommunikasiyadır. Bir qayda olaraq şəkili təsvir etmək, oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tapmaq, xəritə üzərində iş, buraxılmış məlumatları tapmaq kimi tapşırıqlar funksional kommunikasiya çalışmalarına, söhbət, müzakirə, dialoq, rol oyunları, debatlar isə sosial əlaqə tapşırıqlarına aiddir [1]. C.Riçards və T.S.Rodcers kommunikativ yanaşma vasitəsi ilə tədris prosesində istifadə olunan çalışmaları üç qrupa ayırır:

a) Mətnə əsaslanan çalışmalar. Dərs zamanı müəllimin tələbələrə hər hansı mətni təqdim etməsi, sonra həmin mövzuya aid sual verməsi, qeyd aparması mətnə əsaslanan çalışma növünə misaldır.

b) Tapşırığa əsaslanan çalışmalar. Müxtəlif oyunlar, rol oyunları, mövzuya uyğun söhbət və dialoqlar isə tapşırığa əsaslanan çalışma növünə aid nümunələrdir.

c) Real çalışmalar.

Bir çox alimlər göstərir ki, oyunlar dərsi daha kommunikativ və effektiv edir. Bəzi tədqiqatçılar oyunları iki qrupa bölür – yarış oyunları və birgə oyunlar [13]. Oyunlardan həm dil bacarıqlarını, həm də yalnız ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirmək üçün istifadə edilir. Əvvəlki metodlardan fərqli olaraq, kommunikativ yanaşmada həqiqi və real həyatdan götürülmüş materiallardan ibarət olan real çalışmalar tələbələrdə daha çox maraq yaradır. Belə ki, bu tip çalışmalara qəzet və jurnallardan olan məqalələr, xəritələr, cədvəllərlə iş və son xəbərlərin müzakirəsi aid edilir. Suppiah, Subramaniam və Maykl real çalışmalar qrupuna aid olan və "Throw-away" adlandırdıqları materialların əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır. "Throw-away" material asan əldə edilən, rəngarəng, heç bir maddiyyat tələb etməyən materiallardır. Lakin bu zaman materialın dili (qrammatikası, sözləri) tələbənin səviyyəsinə uyğun olmalıdır. K.Morrou və K.Johnson "Communicate" [17] adlı kitabında tələbələrin danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yalnız vizual şəkillərdən və səsli dinləmələrdən istifadə edilməsini əhəmiyyətli saymışdı.

Kommunikativ dil tədrisinin məqsədi tədris edilən dildə mənalı ünsiyyət qurmaq, başqa sözlə, kommunikativ səriştəyə malik olmaq olduğundan müəllim sinifdə müxtəlif növ tapşırıqlardan istifadə etməlidir. Məsələn,

Kommunikativ fəaliyyət tapşırıqları. Tələbələr kommunikasiya aktının baş verdiyi həqiqi situasiyalarda dildən istifadə etməlidir və qeyd etmək lazımdır ki, istifadə edilən dil əvvəlcədən bəlli olmamalıdır, məs., istiqamət soruşmaq, bank xidməti:

Banker: How can I help you?

Ed: I'd like to cash a check.

Banker: Endorse this, please. May I see some ID?

Ed: I'd also like to apply for a loan. Can you explain a balloon loan and fixed rate loan? Which is better?

Banker: You'll have to speak to a bank officer about that. Do you want large or small bills?

Ed: Tens and twenties, please.

Məlumat boşluqlarının doldurulması çalışması. Bu çalışma növündən istifadə edərkən tələbələr əvvəlcədən onların bilmədikləri məlumatı qarşı tərəfdən öyrənmək üçün ünsiyyət saxlayır, məs., tələbələr cütlüklərə bölünür və bir-birlərinə sual verib məlumat əldə edirlər: təyyarənin uçuş və enmə vaxtı, uçuş müddəti, təyyarə biletinin qiyməti və s.

Tapşırığın tamamlanması. Tələbə vəsaitdən istifadə edərək tapşırığı tamamlamalıdır, məs., yapboz, xəritəyə əsasən yerləri müəyyən etmək [24].

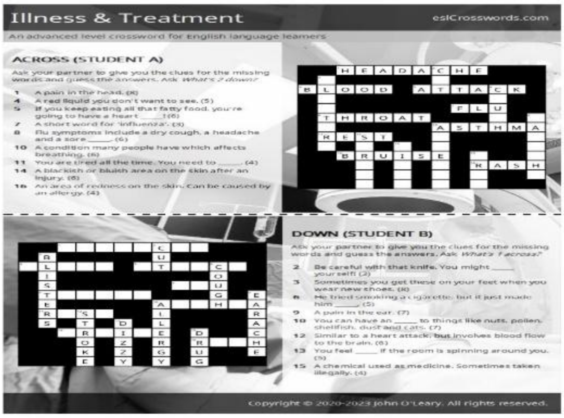

• Məlumat toplanılması çalışması. Bu növ tapşırığı yerinə yetirərkən tələbə vəsaitdən istifadə edərək məlumat toplamalıdır, məs., sorğu, intervü:

Survey

- ✓ What are your favourite/least favourite subject?
- ✓ What do you like most/least about school?
- ✓ With subject are you struggling with?
- ✓ Which activities in the classroom do you enjoy the most?
- ✓ How is your teachers' attitude towards your questions?
- ✓ How many hours do you spend on your homework everyday?

• Fikir mübadiləsi tapşırığı. Tələbələr öz fikirlərini, dəyərlərini, inanclarını və istəklərini bölüşür, məsələn, yaxşı dostun keyfiyyətləri, ideal müəllim necə olmalıdır.

• Məlumatın köçürülməsi tapşırığı. Tələbə bir formadakı məlumatı başqa formada təqdim edir, məsələn, mətn formadakı məlumatı cədvəl və ya xəritə formasında təqdim edir:

At the end of the lesson the teacher took test. Students were ready, because they knew that they would have it on Monday. After checking answers the teacher was happy. Students got the subject, from 50 students 35 got A, 10 got B and only 5 of them got C. There was no fail.

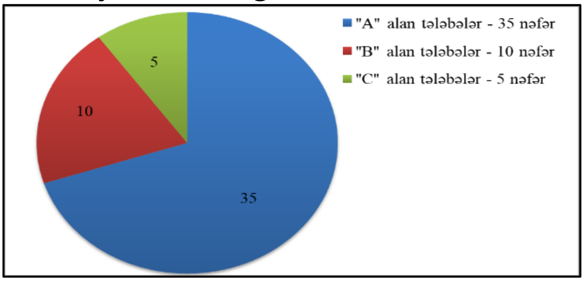

• Nəticə çıxartmaq, məsələn, mətni oxuduqdan və ya dinlədikdən sonra hansı nəticəyə gəldiyini bildirir:

Tapşırıqlar yerinə yetirilərkən və ya kommunikasiya zamanı tələbələrdə motivasiya yaratmaq lazımdır. Təcrübə göstərir ki, audio və vizual vasitələrdən istifadə, müzakirələr, oyunlar, rol oyunları daha çox motivasiyaedicidir.

Nəticə. Müxtəlif alim və metodistlərin tədqiqat işlərinin təhlili əsasında müəyyən edilmişdir ki, hər bir alim kommunikativ səriştəni fərqli növlərə ayırsa da, aparılmış bütün tədqiqatlarda kommunikativ səriştənin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanmışdır. Belə ki, tələbə müxtəlif situasiyalarda kommunikasiyaya nail olmaq üçün bilik (leksik, fonoloji, morfoloji və sintaktik) və bacarıqlarla (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) yanaşı fərqli situasiyalarda hansı sözlərdən istifadə etməyi, mövzunu necə başlamalı, dəyişməli və ya bitirməli olduğunu, fərqli strategiyalardan istifadəni, sosial və mədəni məzmunda dildən düzgün istifadə etməyi, bir sözlə, kommunikativ səriştəni mənimsəməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Babayeva N.* Xarici dil təlimi zamanı tələbələrin şifahi nitq bacarıqlarını kulturoloji aspektdə formalaşdıran amillər // Azərbaycan məktəbi, 2021, №2, s.81-88
2. *Bachman L.F.* Fundamental considerations in language testing. Oxford: Oxford University Press, 1990, 408 p.
3. *Breen and Candlin C.* The essentials of a communicative curriculum in language teaching, Applied Linguistics, 1(2), 1980, pp.89-112
4. *Canale M.* Theorotical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing, Applied Linguistics 1, 1980, pp.1-47
5. *Celce – Murcia M., Dornyei Z., Thurrell S.* A pedagogical framework for communicative competence: A Pedagogically motivated model with content specifications. In: Issues in Applied Linguistics, Vol. 6, Issue 2, 1995, pp.5-35
6. *Celce – Murcia M., Dornyei Z., Thurrell S.* Direct approaches in L2 instruction: A turning point in Communicative Language Teaching, TESOL Quarterly 1997, 31(1), pp.141-152
7. *Celce-Murcia M.* Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching. In: Soler E.A.-Jorda Safont M.P. (eds.), Intercultural Language Use and Language Learning. Springer, Dordrecht, 2008, pp.41-57
8. *Halliday M.A.K.* "Functional Diversity in Language as seen from a Consideration of Modality and Mood in English. Foundations of Language" // International Journal of Language and Philosophy, 6, pp. 322–6; in M.A.K. Hallidey, 2005, Studies in English Language.
9. *Halliday M.A.K.* Learning How to Mean. London: Edward Arnold, 1975, p.176

10. *Hargie O.* Skilled Interpersonal Interaction: Research, Theory, and Practice (London: Routledge), 2011, p.605
11. *Harmer J.* The Practice of English Language Teaching, 3rd Edition, Harlow: Longman, 2001, p.442
12. *Hymes D.* On Communicative Competence, In J.B.Pride and J. Holmes (eds). Sociolinguistics. Harmondsworth:Penguin, 1972, pp.269-293
13. *Johnson D.W., Johnson R.T. & Stanne M.B.* Cooperative learning methods: A meta-analysis. Cooperative Learning Center, University of Minnesota, 2000, p. 40.
14. *Larsen-Freeman D.* Techniques and Principles in Language Teaching, New York: Oxford University Press, 1986, p. 132
15. *Littlewood W.* Communicative Language Teaching. Beijing: Foreign Language and Research Press, 2000
16. *Littlewood W.* Communicative language teaching: An expanding concept for a changing world. In E. Hinkel (ed.), Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning, Volume II. New York: Routledge, 2011, pp.541-547
17. *Morrow K., Johnson K.* Communicate: English for social interaction, Cambridge University Press, 1979, p.155
18. *Ozsevik Z.* The use of communicative language teaching (clt): turkish efl teachers' perceived difficulties in implementing CLT in Turkey, Urbana, Illinois, 2010, p.155
19. *Piepho H.E.* Establishing objectives in the teaching of English. In C.Candlin (ed.), The Communicative Teaching of English: Principles and an Exercise Typology, London, Longman, 1981, pp.8-23
20. *Richards J.C., Rodgers T.S.* Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 1986, p.169
21. *Uso-Juan E., Martinez-Flor A.* Current Trends in the Development and Teaching of the Four Language Skills. Walter de Gruyter, 2006, 499 p.
22. *Widdowson H.G.* Teaching Language as Communication, OUP Oxford, 1978, p.168
23. *Wilkins D. A.* Notional Syllabuses, Oxford University Press,1976, p.89
24. http://www.eslcrosswords.com/pdfs/Illness%20&%20TreatmentADV13_pairs.pdf

Redaksiyaya daxil olub 24.11.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası – 2023, C. 71, №4, s. 45-51
Transactions of Pedagogical University. Series of mathematics and natural sciences – 2023, V. 71, №4, pp. 45-51

UOT 81.37

T.H.İsmayılova
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
Akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
tunzaleismailova7@gmail.com

QARABAĞIN TARİXİ HƏQİQƏTLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN, SOYQIRIMA MƏRUZ QALAN TOPONİMLƏRİ

Açar sözlər: *toponomika, Qarabağ, təcavüzkar, erməni, mədəni irs, terrorçu, azad olunan ərazilər, saxtalaşdırma*

Məqalədə ermənilərin təkcə Qarabağın əhalisinə deyil, eyni zamanda tarixi həqiqətlərini yaşadan toponimlərinə kütləvi şəkildə təcavüz etmələri işıqlandırılmışdır. Son yüz ildə saysız Azərbaycan mənşəli toponimlərin erməniləşdirildiyi şərh olunur. Erməni təcavüzkarlarının əsas məqsədi özlərini "yerli xalq" kimi göstərmək, buranın "yerli əhali"si kimi qələmə vermək istəyi, Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri saxtalaşdırmağa maraqlı olduqları haqqında geniş məlumatlar yer alıb. Tarixi vərəqləyərək toponimlərin dəyişdirilməsi prosesinin zaman-zaman aparılması, mədəni irs nümunələrini erməni mülkiyyəti adı ilə tanıtmağa çalışaraq, əqli mülkiyyətimizin terrorçusuna çevrilərək neçə əsrlərdir ki, Azərbaycan toponimlərinə qarşı təcavüzkar siyasətlərini reallaşdırdıqları təhlil olunur. Azərbaycan Ordusunun işğal edilmiş əraziləri azad edəndən sonra həmin yaşayış məntəqələrinin, coğrafi obyektlərin tarixi adlarının bərpa edilməsi, Qarabağ ərazisi azad edildikcə qarşıda yüzlərlə belə yaşayış məntəqəsi və coğrafi obyektin özünün əvvəlki toponimikasına qayıtması zərurətinin yaranması şərh olunur.

Т.Г.Исмаилова

ТОПОНИМЫ, ОТРАЖАЮЩИЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТИНЫ КАРАБАХА, ПОДВЕРГШИЕСЯ ГЕНОЦИДУ

Ключевые слова: *топономика, Карабах, агрессор, армянин, культурное наследие, террорист, освобожденные территории, фальсификация*

В статье освещается массовое посягательство армян не только на население Карабаха, но и на их топонимы, которые живут своей исторической правдой. Говорят, что за последние сто лет бесчисленное количество топонимов азербайджанского происхождения были арменизированы. Имеются обширные сведения об основных целях армянских агрессоров: представить себя «местными жителями», охарактеризовать себя как «местное население» этой местности, фальсифицировать топонимы азербайджано-турецкого происхождения. Анализируется процесс смены топонимов время от времени, попыток внедрения образцов культурного наследия под именем армянского достояния, превращения в террористов нашей интеллектуальной собственности и проведения агрессивной политики против азербайджанских

топонимов на протяжении столетий. После освобождения азербайджанской армией оккупированных территорий, восстановления исторических названий тех населенных пунктов и географических объектов и необходимости возвращения сотен таких населенных пунктов и географических объектов к их прежней топономике, по мере освобождения территории Карабаха, объясняется.

T.Kh.Ismailova

TOPONYMS REFLECTING THE HISTORICAL TRUTHS OF KARABAKH, SUBJECT TO GENOCIDE

Keywords: *топономика, Карабах, агрессор, армянин, культурное наследие, террорист, освобожденные территории, фальсификация*

The article highlights the mass encroachment of Armenians not only on the population of Karabakh, but also on their toponyms, which live by their historical truth. It is said that over the past hundred years, countless toponyms of Azerbaijani origin have been Armenianized. There is extensive information about the main goals of the Armenian aggressors: to present themselves as "local residents", to characterize themselves as the "local population" of this area, to falsify toponyms of Azerbaijani-Turkish origin. The process of changing toponyms from time to time, attempts to introduce samples of cultural heritage under the name of Armenian heritage, turning our intellectual property into terrorists and pursuing an aggressive policy against Azerbaijani toponyms over the centuries is analyzed. After the liberation of the occupied territories by the Azerbaijani army, the restoration of the historical names of those settlements and geographical objects and the need to return hundreds of such settlements and geographical objects to their former toponymy, as the territory of Karabakh was liberated, it is explained.

Giriş

Toponimlər hər bir xalqın milli kimliyinə, milli indentikliyinə söykənən bir amildir. Azərbaycan türkləri tarixən yaşadıqları, sahib olduqları torpaqlarda özlərinin toponimlərini yaradıbdır. Hər hansı bir ərazidə toponimlər sisteminin formalaşması üçün yüz illər, bəlkə də min illər lazımdır. Cənubi Qafqazda qədim türklərə, oğuz və qıpçaq boylarına məxsus toponimlərin yaranmasından min illərlə zaman keçir. Bunları yaşadıqları ərazinin coğrafi relyefi, tarixi şəxsiyyətlərinin və tayfaların adları ilə adlandırmışlar. Keçmişə nəzər saldıqca, qədim türk tayfalarının yaşadıqları ərazilərdə toponomik cəhətdən dəyişdirilən adlar tarixi şəxsiyyətlərinin və tayfaların adları ilə üst-üstə düşür. Qafqaz ətrafı ölkələr olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistan ərazisində on minlərlə toponim məhz tarixin qədim qatlarında formalaşmışdır [1].

Tədqiqatın şərhi

Bildiyimiz kimi, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan Respublikası yaradılmışdır. Rusiya tərəfindən 1827-ci ildə İrəvan və

Naxçıvan xanlıqları işğal edildi. Sonra yeni yaradılan inzibati-ərazi vahidində, yəni "Erməni vilayəti"nin ərazisinə daxil edilən 1111 kənddən yalnız 62-sində ermənilər yaşayırdı. Onlar da 1828-ci ilədək buraya köçürülmüş ermənilər idi. Burada göstərilən 62 kəndin ancaq 14-nün adı erməni mənşəli idi.

1827-ci ildə Rusiya İrəvan xanlığını işğal etmişdi, 1918-ci ildə isə tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan Respublikası yaranmışdı. Bu müddət ərzində həmin ərazidə yalnız üç azərbaycanlı yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdi. 1828-ci ildə işğaldan sonra İrəvan şəhəri Erivan adlandırılmışdır. 1837-ci ildə Gümrüyə gəlməsindən sonra İrəvan şəhərinin adı dəyişdirilərək Rusiya çarı İ.Nikolayın çarın arvadı Aleksandra Feodorovnanın şərəfinə Aleksandropol adlandırılmışdır [2].

Türk mənşəli toponimlərin erməniçələşdirmə kampaniyasına Ermənistanda hələ daşnak hökuməti zamanında başlanılmışdır. Ermənistan hökumətinin qərarı ilə daxili işlər nazirliyinin nəzdində kəndlərin, şəhərlərin, çayların və dağların adlarının dəyişdirilməsi üçün 1919-cu ilin dekabrında xüsusi komissiya yaradılmışdı.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra toponimlərin dəyişdirilməsi prosesi daha da sürətləndi. Yaxın Şərqdən, Şərqi Avropa və Amerikadan Ermənistana 1946–1948-ci illərdə köçən ermənilərin sayı artmışdı. Təqribən 90 000 erməninin Qərbi Azərbaycana köçürülməsi qeyd olunan illərdə buna səbəb idi. Bu zaman toponimlərin dəyişdirilməsinin digər səbəbi Ermənistan ərazisindən azərbaycanlıların kütləvi şəkildə deportasiyası olunması idi.

Deportasiya olunmuş 1948-ci ildə 10 000, 1949-cu ildə 40 000, 1950-ci ildə 50 000 azərbaycanlılar Ermənistandan köçürüldü. O zamandan artıq soyqırımı başlanmışdı. Ermənistan SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin ilk fərmanı ilə 29 rayonda 72 türk toponimi dəyişdirilərək mənəvi soyqırımın qurbanı olub. Beləliklə, zaman-zaman türk mənşəli toponimlər təcavüzə məruz qalmışdır. 1930-cu il sentyabrın 9-da adı dəyişdirilən rayonlardan biri də Basarkeçər rayonu olub. Ərazidə yerləşən göllərin, irili-xırdalı çoxlu dağ zirvələri və Göyçə gölünə tökülən çayların adları dəyişdirilərək erməniləşdirilib. Onlardan ən böyüyü Məzrə (dəyişdirilmiş adı Masrik) çayıdır. Basarkeçər 1969-cu il iyunun 11-nə kimi öz adı ilə adlandırılıb. Lakin həmin tarixdən sonra isə Vardenis rayonu adlandırılıb. Çaxırlı yaylası da bu rayon ərazisindədir [1]. Cədvəl 1-də Qarabağdakı kəndlərimizin adları 1954-cü ildən 2009-cu ilədək dəyişdirilmiş versiyası verilmişdir.

Silah gücünə boşaldılmış azərbaycanlı yaşayış məntəqələrində Türkiyədən qaçıb gələn erməni qaçqınlarının məskunlaşdırılması ilə yanaşı, həmin yaşayış məntəqələrinin adları da zaman-zaman dəyişdirilib. Tarixi vərəqləsək, ermənilərin Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti iki əsrlik tarixi dövrü əhatə edir. Bu zaman çərçivəsində təkcə ərazi iddiaları ilə təcavüzkar siyasətlərini davam etdirməyiblər, eyni zamanda mədəni irsimizə, milli-mənəvi dəyərlərimizə göz dikib, onları özününküləşdirməyə çalışıblar [6].

Cədvəl 1

Qarabağda adları dəyişdirilən kəndlərin yeni adları

Yeni adlar	Keçmiş adlar	Daxil olduğu inzibati ərazi vahidi	Tarix
Ağgədik	Kötük	Xocalı	29.12.1992
Ağoğlan	Kosalar	Laçın	22.11.1965
Aşağı Fərəcan	Cəfərabad	Laçın	20.01.1954
Ballıqaya	Kiçan	Ağdam	29.12.1992
Əfətli	Məşədilər	Ağdam	30.06.1954
Çəmənli	Dilənçilər	Bərdə	14.04.2009
Ağoğlan	Kosalar	Laçın	22.11.1965
Zəngilan	Pirçivan	Zəngilan	31.08.1957

Mənbə: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. İrəvan Quberniyasının sosial-demoqrafik inkişafı və toponimikanın qorunması problemləri. Bakı,* 2022

Təcavüzkar ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə, xüsusən də Qarabağ torpaqlarına keçən əsrlərdən köçməsindən sonra yerləşdikləri ərazilərdəki yaşayış məntəqələrinin adlarını dəyişdirərək erməniləşdirmişdilər. O zaman elədikləri cəhdləri hazırda həmin yaşayış məntəqələrinin dünyada ermənilərin tarixi torpağı kimi tanınmasına səbəb olur. Keçən 2 əsrdə Qarabağdakı bir çox yaşayış məntəqələrinin adları dəyişdirilmiş və ərazi işğal edildikdən sonra isə qalan kənd və şəhərlərin də adını dəyişib erməni adları qoyublar. Cədvəl 2-də onlardan bəzilərini təqdim edək [1].

Azərbaycan toponimlərinə qarşı təcavüzkar siyasətlərini reallaşdırmaq əsrlərlə davam etmişdir. Keçən bu dövrlərdə mədəni irs nümunələrini erməni mülkiyyəti adı ilə tanıtmağa çalışmışlar.

Ermənilər həm Qərbi Azərbaycanda, həm də Qarabağda və ətraf rayonlarda olan toponimləri kütləvi şəkildə saxtalaşdırıblar, bunları xəritələrə, kitablara salıblar. Erməniləşdirdikləri Azərbaycan toponimləri ilə bağlı qondarma ensiklopediyalar çap ediblər, bu saxta materialları müxtəlif dillərdə yayıblar. Bu torpaqlar işğalda olduğu üçün əvvəllər bu ərazilərin toponimikasına müdaxilə edə bilmirdik. Amma bu gün ərazilərimiz işğaldan azad edilib və bu da bizə imkan verir ki, düşmənin kütləvi olaraq saxtalaşdırıb erməniləşdirdiyi Azərbaycan-türk toponimlərinin tarixi adlarını yenidən bərpa edək. Çünki ermənilər heç cür bizim öz torpaqlarımızı işğaldan azad etməyimizlə barışmır, erməni alimləri bundan sonra çalışacaqlar ki, öz uydurma kitablarını, xəritələrini, dəyişdirdikləri toponimləri reklam edərək, beynəlxalq aləmdə bu saxtakarlıqlarını davam etdirsinlər.

Cədvəl 2

Qarabağın bəzi rayonlarında sonradan adları dəyişdirilən kəndləri

Rayon	**Kənd**	**Dəyişdirilmiş adı**
Şuşa	Sarıbaba	Yextsahoğ
Şuşa	Böyük Qaladərəsi	Metsqaladərəsi
Şuşa	Onverst	Saxkadzor
Şuşa	Sarıbaba	Yextsahoğ
Şuşa	Göytala	Qanaçtala
Kəlbəcər	Alıbəyli	Tirkeşvənd
Ağdərə	Dovşanlı	Araçadzor
Ağdərə	Dəvədaşı	Poqosoqomer
Xocalı	Sərdarkənd	Sardaraşen
Xocalı	Seyidbəyli	Seyidişen
Xocalı	Almalı	Xndzristan
Xocalı	Aşağı Yemişan	Nerkin Sıznek
Xocalı	Ağgədik	Kətük
Xocalı	Dağyurd	Saruşen
Xocalı	Xanyurdu	Xanadzax
Xocalı	Daşkənd	Daşuşen
Xocavənd	Ağkənd	Spitakşen
Xocavənd	Arpadüzü	Kolxozaşen
Xocəvənd	Binədərəsi	Banazur
Xocəvənd	Cütcü	Maçkalaşen
Xocəvənd	Çağadüz	Sərkisaşen
Xocəvənd	Mirikənd	Miruşen
Xocəvənd	Çörəkli	Hatsi

Mənbə: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. İrəvan Quberniyasının sosial-demoqrafik inkişafı və toponimikanın qorunması problemləri. Bakı,* 2022.

Tarix boyu formalaşmış toponimlər sistemini kökündən dəyişdirmək həmin xalqın tarixi-coğrafi ərazidəki izlərinin silinməsinə xidmət edir. Təcavüzkar Ermənistan Respublikasında azərbaycanlılara məxsus toponimlərin dəyişdirilməsi rəsmi dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur. Onların fikrincə, adları dəyişməklə sanki bu əraziləri xəritələrdən silməyə belə nail olacaqlar [7].

Azərbaycan mənşəli toponimlərin erməniləşdirildiyi son yüz ildə aparılan tədqiqatlardan aydın görünür. Təcavüzkar ermənilərin əsas məqsədi özlərini “yerli xalq” kimi göstərmək, buranın “yerli əhali”si kimi qələmə vermək istəyi olub. Kütləvi şəkildə Azərbaycan-türk mənşəli toponimlər bu mənfur düşmənlər tərəfindən saxtalaşdırılmışdır.

30 ilə yaxın işğala məruz qalan Qarabağ ərazisi 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində azad oldu. Azadlığına qovuşan Qarabağ torpaqlarında türk mənşəli tarixi adlarımız da özünə qaytarılır. Belə ki, 2020-ci ilə qədər Madagiz adlanmış Suqovuşan da öz tarixi adına qovuşdu. Suqovuşan kəndi 1923-cü ildə təşkil edilmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Ağdərə rayonu inzibati ərazisinə daxil edilib. Suqovuşan kəndi də Tərtər rayonuna birləşdirilən kəndlərdən biri olmuşdur. 1991–1992-ci illərdə Azərbaycan Ordusu tərəfindən Suqovuşan ilk dəfə işğaldan azad edilib. 1994-cü ilin aprel ayında Manvel Qriqoryanın başçılığı altında Ermənistan ordusunun Eçmiədzin könüllülər dəstəsi yenidən Suqovuşanı işğal edib. Hazırda isə Tərtər rayonunun Çaylı kənd inzibati ərazi dairəsində olan Suqovuşan 3 oktyabr 2020-ci il tarixində Qarabağda gedən döyüşlər zamanı Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən azad edilmişdir. 1943-cü ildə Suqovuşana şəhər tipli qəsəbə statusu verilmişdi. 1992-ci ildə Ağdərə rayonu ləğv edilərək ərazisi qonşu Ağdam rayonu, Tərtər rayonu və Kəlbəcər rayonu arasında bölüşdürüldü [8].

Toponim və tarixçi alimlərimizin apardıqları tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, ermənilər Azərbaycan adlarını dəyişdirərkən yeni ad tapa bilmədiklərindən ya öz dillərinə sözləri tərcümə edib, ya da sözlərin yazılışında bir-iki hərf dəyişdirilmişdir. Onlardan bəzilərini misal göstərmək olar. Məsələn, Dəmirçi sözü Darpnik kimi, Ağqala-Berdkunk, Ayrıvənk-Hayravan, Zod-Sotk, Qızıl Bulaq-Xaçaxbyur, Məzrə-Masrik, Qaraqala-Sevaberd, Göykilsə-Kaputan, Oxçaberd-Voxçaberd, Yengicə-Norabats, Xaçaparaq-Xaçpar, Güllüdüz-Vardahovid, Zeytə-Zedeya, Armutlu-Danzud, Almalı-Xizorud, Nəzrvan-Kazaravan, Ağbulaq-Axpurak, Bəriabad-Barapet, Ağkilisə-Cermakavan, Acıbac-Acabac, Qovşud-Kavçut, Kərd-Kard, Ağudi-Aqitu, Aravus-Aravis, Bayandur-Baqatur, Yeni kənd-Nor-Gyuq, Gabut-Kapuyt, Molla Musa-Musakan, Piraqan-Byurakan, Daşqala-Karaberd, Bəzirxana-Dzithankov, Qızıltamur-Vosgevaz, Məlikkənd-Melikgyuğ kimi adlandırılmışdır [7].

Azərbaycan Ordusu işğal edilmiş əraziləri azad edəndən sonra həmin yaşayış məntəqələrinin, coğrafi obyektlərin tarixi adlarının bərpa edilməsi zərurəti ortaya çıxıb. Qarabağ ərazisi azad edildikcə adları da bərpa edilməidir. Hələ qarşıda yüzlərlə belə yaşayış məntəqəsi və coğrafi obyekt qalır ki, özünün əvvəlki toponimikasına qayıtsın. Ona görə də bu sahədə çalışan alimlərimiz, yaradılan Toponimika Komissiyası ümid edirik ki, işğaldan azad olan ərazilərdə adların mənşəyini dəqiq izah etməyə səy göstərərlər.

Dəyişdiriləcək yeni adların da mənaları qədim tariximizi, mədəniyyətimizi, dilimizi özündə əks etdirməlidir. Məsələn, coğrafi bölgələrimizin, 30 il müddətində zaman-zaman şəhid olan Azərbaycan oğullarının, tariximizə qızıl hərflərlə yazılan

44-günlük müharibədə qəhrəmanlıq göstərən, şəhidlik zirvəsinə ucalan igid oğulların adlarından istifadə etmək olar. Manna, Midiya, Alban, Qarqar, Arsak, Göyçə, Atropatena, Qarqarlı, Uruzlu, Maday, Kutilər, Saklar, Babək, Qorqudlu, Bayandurlu, Qazan, Buta, Baharlı, Xalçalı, Novruzlu, Şamlıq, Muğlar, Xıdırlı, Qatlar, Polad, Xudayar, Zaur, Xəyyam və s. Bu istəyimizi həyata keçirməliyik, biz bu torpaqlarda ən qədim xalq olduğumuzu qədim toponimlərimizi bərpa etməklə təsdiq etməliyik [1].

Azərbaycanın qədim tarixini, mədəni irsini yaşatmalıyıq. Çünki qədim diyar olan vətənimiz nə islam dininin burada yayılmasından, nə də Albaniyadan sonra yaranan ərazi deyil. Xalqımız bu torpaqlarda 10 min illik mədəniyyət və tarix yaradıb. Bu irsə sahib çıxmalıyıq və bu qədim tarixi qorumalıyıq. Sübut etməliyik ki, bu ərazilərdə məskən salmış ən qədim xalq bizik, gəlmə olan erməni təcavüzkarlarıdır. Şəhidlərimizin axan qanı naminə tarixi-mədəni irsimizi və ədaləti bərpa etməliyik.

Nəticə

Qarabağın tarixi həqiqətlərini yaşadan, soyqırımına məruz qalan toponimlərini bərpa etmək üçün həm tarixi toponimlər, həm də Azərbaycan Ordusunun Vətən müharibəsində tarix yazan oğullarının göstərdiyi qəhrəmanlıqları, yeni tarixin nişanələri ilə bağlı yer adlarının qoyulması daha məqsədəuyğun olar. Bütün Qarabağ erməni işğalından tamamilə azad olunandan sonra erməni əhalisinin yaşamaq üçün qaldığı yaşayış məntəqələri Azərbaycanın nəzarətinə qaytarılanda dünya birliyində Qarabağda şəhər və kəndlər qanuni Azərbaycan adlarına qayıdacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akademik H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. İrəvan Quberniyasının sosial-demoqrafik inkişafı və toponimikanın qorunması problemləri. Bakı, 2022
2. Azərbaycan toponimləri: ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 588 s.
3. *Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.* Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lüğəti. Bakı, 1998, 262 s.
4. *Qeybullayev Q.A.* Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Elm, 1986, 192 s.
5. *Nəbiyev N.* Coğrafi adların mənşəyi. Bakı: Azərnəşr, 1965, 70 s.
6. *Əliyev C., Budaqov B.* Türklər, azərbaycanlılar, ermənilər: soyqırımı, tarixi həqiqət. Bakı: Azərbaycan, 2003, 176 s.
7. *Çingizoğlu Ə., Baxşəliyev F.* Qarabağın el və obaları. Bakı: Şuşa, 2007, 224 s.
8. *Xəlilli X.* Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, 2007, 386 s.

Redaksiyaya daxil olub 01.06.2023

İctimai elmlər

UOT 342.5:008

R.Ə.Abbasova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aygun.qasimova.88@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU (1969-1982-ci illər)

Açar sözlər: *mədəniyyət, incəsənət, təhsil, teatr, kinematoqrafiya, musiqi*

70-80 ci illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı tariximizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Ümummilli lider H.Əliyev milli kadrların peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq üçün təhsil, elm, mətbuat, ədəbiyyat, incəsənətin inkişafı üçün əlverişli atmosfer yaranmasına xüsusi diqqət vermişdi. Respublikamızın mənəvi dəyərləri, kadr potensialı güclənmiş oldu. Respublikanın uzaqgörən rəhbəri xalqın mədəni irsinin, tarixinin, dilinin öyrənilməsi, Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin dünyada tanınması üçün şərait yaratmışdı.

Р.А.Аббасова

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1969-1982-х ГОДАХ

Ключевые слова: *культура, искусство, образование, театр, кинематография, музыка*

Развитие азербайджанской культуры в 70-80-е годы – одна из ярких страниц нашей истории. Общенациональный лидер Г.Алиев уделил особое внимание созданию благоприятной атмосферы для развития образования, науки, печати, литературы и искусства в целях повышения профессионального уровня национальных кадров. Укрепились моральные ценности и кадровый потенциал нашей республики. Дальновидный руководитель республики создал условия для изучения культурного наследия, истории, языка народа, признания деятелей культуры и искусства Азербайджана в мире.

R.A.Abbasova

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI CULTURE IN THE 69s AND 82s

Keywords: *culture, art, education, theatre, cinematography, music*

The development of Azerbaijani culture in the 70s and 80s is one of the bright pages of our history. National leader H.Aliyev paid special attention to the creation of a favorable atmosphere for the development of education, science, press, literature, and art in order to increase the professional level of national personnel. The moral values and personnel potential of our republic have strengthened. The visionary leader of the republic created conditions for the study of the cultural heritage, history, language of the people, and for the recognition of Azerbaijan's cultural and artistic figures in the world.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-nin rəhbəri olmuş Ulu Öndər Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil dövlət olacağına əmin olduğu üçün milli kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Azərbaycanlı olduğu ilə fəxr edən Ümummilli Lider hər zaman Azərbaycanlı gəncləri, tariximizi, milli kimliyimizi, mədəniyyətimizi öyrənməyə çağırırdı. H.Əliyev təhsilə, elmə, mədəniyyətə böyük diqqət və qayğı göstərirdi. 1969-1982-ci illərdə uşaq müəssisələrinin, məktəblərin maddi-texniki bazası möhkəmlənmiş, təhsilin keyfiyyəti yüksəlmişdir. 70-80-ci illərdə Azərbaycanda ali və orta təhsil inkişaf edirdi. Ölkənin 4356 orta məktəbində 1,5 mln. şagird, ali və orta ixtisas məktəblərində 100 mindən artıq tələbə təhsil alırdı. 70-80-ci illərdə 101 min nəfərlik məktəbəqədər, 2185 məktəbdən kənar uşaq müəssisələri, 240 uşaq idman, 210 uşaq musiqi məktəbi fəaliyyət göstərirdi. 70-80-ci illərdə 100 texniki-peşə məktəbi açılmışdı ki, burada 83 minə yaxın gənc müxtəlif peşələrə yiyələnirdilər. Respublikada 70-80-ci illərdə 78 orta ixtisas məktəbində hər il 60-70 min tələbə təhsil alırdı. Respublikada bu illərdə ali təhsil də inkişaf edirdi. 1971-ci ildə Rus dili və ədəbiyyatı və Pedaqoji Xarici Dillər İnstitutları, məktəblərin 98%-də fənn kabinələri, laboratoriyalar, əmək emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi. 1972-ci ildə İnşaat Mühəndislər İnstitutu, 1981-ci ildə Gəncə Texnologiya İnstitutu, 1972-ci ildə Naxçıvan, 1973-cü ildə Xankəndi Pedaqoji İnstitutları açıldı. Milli kadrlara olan tələbatı nəzərə alaraq, 6000-dən çox gənc təhsil almaq üçün ölkənin Moskva, Leninqrad, Kiyev, Minsk kimi şəhərlərinə bilavasitə H.Əliyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə göndərilir, vətənə lazımlı kadr kimi geri dönürdülər [7]. Ölkənin gələcəkdə hərbi potensialını qurmaq və bilavasitə H.Əliyevin düşünülmüş siyasəti nəticəsində 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına hərbi internat məktəbi açıldı. Bu vaxta qədər Azərbaycan gəncləri SSRİ ordularında yalnız inşaat hərbi batalyonlarında və ya perspektivsiz II-III dərəcəli batalyonlarda hərbi xidmət keçirdilər. Bu Ulu Öndəri təmin etmirdi. O, bilirdi ki, Azərbaycan gec-tez müstəqillik əldə edəcək və SSRİ istibdadından qurtaracaq. Bu işdə Azərbaycana savadlı hərbi kadrlar lazım olacaq. H.Əliyev deyirdi: "Bir dövlətin mövcudluğu üçün əsas atributlardan biri ordudur. Ordu olmazsa, dövlətin mövcudluğu zərbə altında olar". Ovaxtkı SSRİ də Suvorov və Naximov adına hərbi məktəblər vardı, burada

da Azərbaycanlı gənclərin təhsil alması üçün çox böyük çətinliklər törədilirdi. Doğrudan da hərbi məktəbi bitirən gənclər bilavasitə H.Əliyevin dəstəyi və qayğısı ilə ölkənin ali hərbi məktəblərində hərbi işin sirlərini öyrəndilər, bu da milli hərbi kadrların yetişməsində, gələcəkdə Qarabağ müharibəsində qalib gəlmək üçün rüşeym oldu. Azərbaycanın igid oğullarının 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbəsi məhz Ulu Öndərin əsasını hələ 70-ci illərdə qoyduğu kadr siyasətinin bariz nümunəsidir. H.Əliyev deyirdi: "C.Naxçıvanski adına lisey mənim üçün bir övladdır. Ona öz övladım kimi baxıram və nə qədər yaşayıramsa, ona bax, bu cür baxacam" [9]. Azərbaycan elminin inkişafında H.Əliyevin rolu böyükdür. O, həmişə ziyalılara, alimlərə xüsusi diqqəti ilə seçilib. XX əsrdə sürətlə inkişaf edən Azərbaycan elmi H.Əliyevin dövründə xüsusilə fərqlənirdi. Yeni elm sahələri: neft-kimya sənayesi, kimya, neft emalı sənayesinə kapital qoyuluşu artmış, astronomiya, kosmik tədqiqatlar, biokimya, molekulyar biologiya, biofizika, biotexnologiya sahələri inkişaf etmişdir. Bu dövrdə respublikada onlarla nəhəng sənaye kompleksi: neft emalı, neft-kimya, maşınqayırma müəssisələri yaradıldı ki, bu da elmin sürətli inkişafını təmin etdi. "Şamaxı" rəsədxanası SSRİ-də ən böyüklərdən biri idi. "Xəzər" elmi mərkəzinin kosmosun öyrənilməsində danılmaz xidmətləri olmuşdur. 1987-ci ildə Bakıda kosmik tədqiqatlar elmi-tədqiqat mərkəzi fəaliyyət göstərirdi. Akademik Azad Mirzəcanzadə burada öz elmi işlərini yaratmışdı. Bakı "Neft akademiyası" adlanırdı. M.Qaşqay, Ş.Mehdiyev, Ə.Əlizadə fundamental və dəqiq elmlərin əsasını öyrənir, geologiya elminə böyük töhfələr verirdilər. F.Salmanov Qərbi Sibirdə təxminən 20-dən artıq neft yatağı kəşf etmişdi. 1979-cu ildə təbiət və ictimai elmlər sahəsində aparılan elmi tədqiqatların 55-i sovet elminin mühüm nailiyyətləri sırasında qeyd edilirdi. On il ərzində (70-80-ci illər) elmi nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi nəticəsində sovet iqtisadiyyatına 570 mln. manat iqtisadi səmərə verilmişdir. Bu dövrdə 5 Azərbaycan alimi Lenin mükafatı laureatı, 14 alim dövlət mükafatı laureatı oldu. Akademik İsmayılov R.X, Topçubaşov M.A., Nağıyev M.F., Hüseynov M.A. sosialist əməyi Qəhrəmanı adı aldılar [3]. Azərbaycan Elmlər Akademiyası, bütövlükdə Azərbaycan elminin inkişafına həyatını sərf etmiş ziyalılara böyük hörmət göstərən Ulu Öndər xüsusilə hakimiyyətdə olduğu 1969-82-ci illərdə onlara dəstək olmuş, mayak rolunu oynamışdı. O, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 50 illik yubileyində demişdir: "Akademiyanın 50 ilinin yarıdan çoxu mənim həyatımla, rəhbərlik dövrümlə bağlıdır. Mən öz siyasi təcrübəmdə, fəaliyyətimdə elmin ən yeni nailiyyətlərindən faydalanmışam" [4]. O,1969-cu il Azərbaycan KP-nin avqust plenumunda demişdir: "Elmlər Akademiyası ETT-nin sürətlənməsi uğrunda, işlərin istehsalata tətbiqi uğrunda mübarizədə kifayət qədər əzmkarlıq göstərmişdir. Elə etmək lazımdır ki, elmə yalnız onu həqiqətən

zənginləşdirməyə, irəlilətməyə qabil olan şəxslər gəlsinlər". Ulu Öndər Azərbaycan elminin ölkədə və dünyada tanınmasına səy göstərir, görkəmli alimlərin yaradıcılığı tədqiq olunur, onlar mükafatlandırılırdılar. 1969-cu ildə respublikada 89 elmi-tədqiqat institutu, 12850 elmi işçi, 55 akademik və müxbir üzv, 329 elmlər doktoru vardısa, 1978-ci ildə bu rəqəm müvafiq olaraq: 118 elmi-tədqiqat institutu, 21407 elmi işçi, 100 akademik və müxbir üzv, 853 elmlər doktoru fəaliyyət göstərirdi [7]. H.Əliyev Elmlər Akademiyasının bir çox elmi-tədqiqat institutlarının binasını: Genetika, Seleksiya, Zoologiya İnstitutlarının binalarını tikdirmişdir. 1979-cu ildə təbiət və ictimai elmlər sahəsində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin 55-i sovet elminin nailiyyətləri sırasında qeyd edilirdi. İstehsalata tətbiqi nəticəsində 70-80-ci illərdə (on il ərzində) ölkəyə 570 mln. manat iqtisadi səmərə verilmiş, 850 iş xalq təsərrüfatında müsbət tətbiq edilmişdi [7]. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq uzaqgörən dövlət xadimi xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, Azərbaycan tarixinin şəffaf şəkildə öyrənilməsi, ana dilimizin rolunun artması, ədəbi-bədii yönümlü topluların hücumlardan qorunması, saflığı, təmizliyi istiqamətində yeritdiyi siyasət cəmiyyətdə milli ruhun oyanışına təkan verdi. O, tarixin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafına diqqət yetirir, humanitar elmlərin bazasını zənginləşdirməyi tövsiyə edirdi. XX əsrin II yarısında Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onu dövlət dilinə çevirmək bilavasitə Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu dilin tətbiqi sahəsinin genişlənməsi və yad ünsürlərdən qorunması, saflığı istiqamətində onun yürütdüyü siyasəti bu gün İlham Əliyev davam etdirir. 70-80-ci illərin statistik məlumatına görə respublikada 7,1 mln. insan yaşayırdı. Əhalinin 6 milyonunu azəri türkləri, 1,1 milyonunu isə qeyri-azərbaycanlılar (20%-dən çoxu) təşkil edirdi. Təhsil sahəsində oxuyanların 4/3-ü Azərbaycan dilində təhsil alırdı. Respublika ərazisində etnik birləşmələr arasında ünsiyyət vasitəsi rus dili idi. H.Əliyev 1969-cu ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinin nəinki gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi, həm də dövlət tədbirlərində istifadəsinə rəvac verdi. Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyi münasibəti ilə keçirilmiş tədbirdə o, öz doğma dilimizdə çıxış etdi. Sonralar o, xatirələrində deyirdi: "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevirəm və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm". Bu ziyalılar arasında bir ajiotaj yaratdı. H.Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilini öyrənmək üçün prioritetlər yarandı. Ana dili hər bir xalqın varlığını təsdiq edən amildir. Dil xalqın milli sərvətidir [6]. Sovet imperiyası "sovet xalqı" formalaşdırmaq adı altında müxtəlif xalqların dilini, milli kimliyini yox etməyə çalışırdı. Bu siyasət Azərbaycanda da özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Ölkədə rəsmi dil rus dili idi. Dövlət tədbirləri rus dilində aparılırdı. Ulu Öndər hər kəsə örnək oldu, 1978-ci il 2 aprel IX çağırış Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin VII

sessiyasında 1978-ci il Konstitusiyasının 73-cü maddəsində belə bir cümlə yazılmışdı: "Azərbaycan SSR-in rəsmi dövlət dili – Azərbaycan dilidir" [2]. Dövlətimizin qurucusunun göstərişi ilə məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi saatları artırıldı, rusdilli məktəblərdə Azərbaycan dili dərsliklərinin daha çox istifadəsinə göstərişlər verilmişdi. "H.Əliyevin dil siyasəti əsl məktəbdir və biz bu təcrübədən istifadə etməliyik" (İ.Əliyev). İctimai elmlərin kökündə sovet ideologiyasının güclü təsiri var idi. Əsasən də bu özünü tarix elminin inkişafında göstərirdi. Ziya Bünyadov, Sara Aşurbəyli, İqrar Əliyev, Tofiq Köçərli, Cəmil Quliyev, Mahmud İsmayılov Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinə böyük töhfələr vermiş, illərlə saxtalaşdırılmış tariximizi üzə çıxarmaq üçün var gücləri ilə çalışmışlar. Kommunist Partiyasının ideologiyasının əksinə olaraq, Azərbaycanın tarixi keçmişi öyrənilir, qondarma problemlər üzə çıxırdı. Azərbaycan dilinin qrammatikasının öyrənilməsində dilçi alimlər: Ağamusa Axundov, Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidovun müstəsna xidmətləri nəzərə alınmalıdır. Bu dövrdə Abbas Zamanov, Məmmədhüseyn Təhmasib, Mirzə İbrahimov, Bəkir Nəbiyev, Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatına, Firudin Köçərli, Fuad Qasımzadə fəlsəfə, Teymur Vəliyev, Ziyad Səmədzadə iqtisadiyyat sahəsində elmi-tədqiqat işləri aparır, Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə böyük töhfələr verirdilər. Görkəmli pedaqoq alim M.Mehdizadənin elmi işləri pedaqogika və xalq maarifinin təşkilində əvəzsiz rol oynadı. Ədəbiyyatımızın zənginləşməsində M.Dilbazi, N.Xəzri, R.Rza, B.Vahabzadə, X.Rzanın əsərləri günümüzün reallıqlarını ortaya qoyur, sovet cəmiyyətinin nöqsanları, bürokratizm, rüşvətxorluq tənqid olunurdu. S.Rəhimov, İ.Əfəndiyev, Ə.Cəfərzadə, İ.Hüseynov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dərin iz qoymuşlar. Bu dövrdə üçcildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", üçcildlik "Azərbaycan tarixi", "Cənubi Azərbaycanın oçerkləri", "Cənubi Azərbaycan tarixinin məqalələri", dördcildlik "Müasir Azərbaycan dili", "Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinin oçerkləri", "Azərbaycan etnoqrafiyası" əsərləri nəşr olunmuşdur. Ulu öndərin dəstəyi ilə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin, Mingəçevir arxeoloji abidələrinin, Azıx mağarasının, orta əsr Şabran abidələrinin öyrənilməsinə vəsait ayrılmış, Azərbaycanda qədimdən ilk insan məskənlərinin olması dünyaya sübut edilmişdir. Kommunist Partiyası kütləvi informasiya vasitələrini, dövri mətbuatı tam nəzarəti altında saxlayırdı, insanların sovet ideologiyasına, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edən mədəni-maarif müəssisələri, qəzetlər, jurnallar əhəmiyyətli rol oynayırdı. 70-80-ci illərdə respublikada 220 min yerlik 1066 klub, 111 kinoteatr istifadəyə verilmişdi. Kitabxanalar çoxalmış, kitab və jurnalların sayı 45,3 mln. nüsxəyə çatdırılmışdı. Ulu Öndər xalqın mənəvi-əxlaqi dəyərlərini qoruyub saxlayır, xalqımızın dəyərli övladları üçün xatirə muzeyləri açdırır, maddi-mənəvi, etnoqrafik ənənələrini dünyaya tanıtmaq

üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. 1972-ci ildə Azərbaycan xalçası və tətbiqi sənət muzeyi, S.Yeseninin Mərdəkanda ev muzeyi, 1975-ci ildə Ü.Hacıbəyovun və S.Vurğunun, 1981-ci ildə Naxçıvanda H.Cavidin, 1982-ci ildə Bakıda C.Cabbarlının, Bülbülün ev muzeyləri açılmış, əyalətlərdə tarix-diyarşünaslıq muzeyləri fəaliyyət göstərmişdi. Gəncədə Nizami təsviri sənət qalereyası, "Nizami dövrü və yaradıcılığı" muzeyi buna misal olur. 1982-ci ildə H.Cavidin cənazəsi İrkutskdan gətirildi. Həmin ildə Şuşada Vaqifin ev muzeyi açıldı. Bu böyüməkdə olan gənc nəslin inkişafında böyük rol oynadı. 70-80-ci illərdə ölkəmizdə 8 dövlət teatrı fəaliyyətə başladı və bununla da onların sayı 20 oldu. KİV-in sayı 256-ya çatmışdı, illik 49 mln. nüsxə tirajla çap olunurdu. 1976-88-ci illərdə oncildlik "Azərbaycan Sovet ensiklopediyası", 20 cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı kitabxanası", 50 cildlik "Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası", 12 cildlik "Molla Nəsrəddin" toplusu, oncildlik Dünya ədəbiyyatı kitabxanası bilavasitə Ulu Öndərin göstərişi ilə nəşr olunmuşdur. Respublikada incəsənət sahəsində sıçrayışlar baş verirdi. Uzaqgörən siyasətçi yetişməkdə olan gənc nəslin milli-mənəvi şüurunun oyanmasında, kökümüzə qayıdış prosesində adət-ənənələrimizin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verirdi. Məhz buna görə də o, incəsənətin, musiqimizin, kinomuzun, teatrımızın inkişafına xüsusi diqqət yetirməyi tövsiyə edirdi. R.Behbudov, M.Maqomayev, Z.Xanlarova, Lütfiyar İmanov, Fidan və Xuraman Qasımovalar, F.Bədəlbəyli, H.Əliyev, H.Bayramov, V.Mustafazadə öz istedadı və zəngin repertuarları ilə seçilirdilər. 70-ci illər Azərbaycan musiqisi böyük inkişaf yolu keçdi. F.Əmirov "1001 gecə", A.Əlizadə "Babək" baletləri, Ş.Axundova "Gəlin qayası" operası, E.Sabitoğlu "Hicran" musiqili komediyasını yazdılar. Bəstəkarlar T.Quliyev, S.Ələsgərov, C.Quliyev, E.Sabitoğlu əsrarəngiz musiqilər bəstələdilər. Azərbaycan kinosunun bu dövrdəki inkişafından danışmamaq mümkün deyil. H.Əliyev kinoşünaslara kino tarixinin araşdırılması ilə məşğul olmağı tapşırmışdı. Azərbaycan kino tarixinin 1916-cı ildən deyil, 1898-ci ildən başladığını sübut etmişlər. H.Əliyev: "Azərbaycan kino tarixi 1898-ci ildən başlayır, bu o deməkdir ki, Azərbaycan sivilizasiyalı ölkədir, dünyada kino meydana çıxan kimi o, Azərbaycana gəlib". Azərbaycanfilm kinostudiyası "Şərikli çörək", "Yeddi oğul istərəm", "Babək", "Tütək səsi", "Axırıncı aşırım", "İstintaq", "Dədə Qorqud" kimi ölməz əsərləri kinolentə almışlar. H.Əliyev: "Teatr müqəddəs yerdir. İnsanların mənəvi cəhətdən formalaşmasında teatr həmişə çox böyük rol oynamışdır". Bu sözlərlə Ümummilli Liderin teatr sənətinə verdiyi böyük qiyməti görürük [5]. 70-80-ci illər Azərbaycan səhnəsi H.Turabov, H.Qurbanova, F.Poladov, A.Pənahova, S.Aslan, N.Zeynalova, B.Şəkinskaya, A.Gəraybəyli, İ.Osmanlı, M.Şeyxzamanov, M.Dadaşov kimi sənət fədailəri ilə fəxr edirdi. 70-80-ci illərin mədəniyyət tarixinə nəzər salsaq, Bakının, eləcə də Azərbaycanın

digər şəhər və qəsəbələrinin salınmasında Azərbaycan memarlığının tərəqqi etdiyini görərik. Yaşayış binaları, gözəl üslublarda tikilmiş ictimai binalar göz oxşayırdı. Memarlar H.Əsgərov, Ə.Hüseynov, M.Hüseynovun layihələri milli memarlıq elementləri ilə zəngin idi. Bakıda "Bakı" (1970), "Moskva" (1980), "Azərbaycan" (1970), "Qarabağ" (1970), "Abşeron" (1985) mehmanxanaları, "Respublika (ovaxtkı Lenin adına) sarayı" (1972), "Gülüstan sarayı" (1978), Gəncədə "Kəpəz", Şəkidə "Şəki", Şuşada "Şuşa" mehmanxanaları tikilmişdi. H.Əliyev milli memarlıq ənənələrinin inkişafına xüsusi önəm verirdi. Azərbaycan rəssamlıq məktəbi çiçəklənirdi. Düzdür, həmin dövr qeyd etdiyimiz kimi, öz ideyalarını bu sahə vasitəsilə cəmiyyətə aşılasa da, istedadlı fırça ustaları bəşəri ideyaları əks etdirən yüzlərlə tablo yaratmışlar. S.Bəhlulzadə "Qudyalçay vadisi", "Kəpəzin göz yaşları", "Şəlalə", "Xəzər üzərində axşam" mənzərələrini çəkmiş, nəinki sovet məkanında, dünyada tanınmışdır. T.Salahovun "Səhər qatarı", "Q.Qarayevin portreti", "Təmirçilər" əsərləri bədii məzmunu, əlvanlığı, estetikliyi, müasirliyi ilə göz oxşayırdı. M.Abdullayev, V.Səmədova, S.Salamzadə, T.Nərimanbəyov, M.Rəhmanzadə, xalçaçı rəssam Z.Kərimov Azərbaycan incəsənətinə öz töhfələrini vermişlər. Heykəltəraşlar F.Əbdurrəhmanova, C.Qaryağdı, Ö.Eldarov, T.Məmmədov möhtəşəm sənət əsərləri yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2016, 78 s.
2. Azərbaycanın rəhbəri (1969-1982). Prezident kitabxanası. Bakı, 2015, s.5
3. *Bünyadov Z.M., Yusifov Y.B.* Azərbaycan tarixi. Bakı: Çıraq, 2007, 720 s.
4. *Əliyeva N.* Müstəqilliyin banisi, Bakı, "Azərbaycan" qəz., 2017, 9 may
5. *Əlizadə M.* H.Əliyev və Azərbaycan teatrı, Bakı, "525-ci qəzet", 2003, 9 may s.4
6. *Əliyeva J.* H.Əliyev və ana dilimiz, Bakı, "Xalq" qəz., 2010, 8 may s.7
7. H.Əliyev və mədəniyyət: müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar. 1969-1982; 1993-1996: 3 clilddə, I c., Bakı: Nurlar, 2008, 504 s.
8. *Məmmədova G.* Azərbaycan təhsilinin memarı. Bakı: "Xalq" qəz., 2017, 12 dekabr
9. C.Naxçıvanski və H.Əliyev adına hərbi lisey. Azərbaycan Respublikası Mudafiə Nazirliyinin saytı. 03.11.2022 / https://mod.gov.az/az/pre/26536.html

Redaksiyaya daxil olub 04.08.2023

УДК 94(479.24)

Л.А.Алышанова
Институт истории и этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
larisa.alishanova@yahoo.com

К ВОПРОСУ О РАБОТЕ ЛИКВИДАЦИОННОЙ КОМИССИИ ПО ДЕЛАМ БАКИНСКОГО СОВЕТА НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (1918-1919 гг.)

Ключевые слова: *национализация, ликвидация, промышленность, постановления*

Ликвидационная комиссия была создана правительством во главе с Фатали ханом Хойским. Основная работа этой комиссии была связана с экономическими проблемами, возникшими в результате политики национализации, проводимой в области нефтяной промышленности. Ликвидационная комиссия приняла важные экономические решения по восстановлению соответствующих связей между всеми отраслями нефтяной промышленности, включая производство, продажу, банковское дело и т.д.

L.A.Alışanova

BAKI XALQ TƏSƏRRÜFATI ŞURASININ FƏALİYYƏTİ İLƏ BAĞLI LƏĞVETMƏ KOMİSSİYASININ İŞLƏRİNƏ DAİR (1918-1919-CU İLLƏR)

Açar sözlər: *milliləşdirmə, ləğvetmə, sənaye, qərarlar*

Ləğvetmə Komissiyası Fətəli Xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi hökumət tərəfindən yaradılmışdır. Bu Komissiyanın əsas işi neft sənayesi sahəsində aparılmış milliləşdirmə siyasəti nəticəsində ortaya çıxan iqtisadi problemlərlə əlaqədar idi. Neft sənayesinin bütün sahələri, o cümlədən istehsal, satış, bank və s. arasında müvafiq əlaqələrin bərpası üçün Ləğvetmə Komissiyası mühüm iqtisadi qərarlar çıxartmışdır.

L.A.Alishanova

REGARDING THE WORK OF THE LIQUIDATION COMMISSION RELATED TO THE ACTIVITIES OF THE BAKU NATIONAL ECONOMIC COUNCIL (1918-1919 yy.)

Keywords: *nationalization, liquidation, industry, decrees*

The Liquidation Commission was established by the government led by Fatali Khan Khoyski. The Commission was primarily focused on the economic issues that arose as a result of the nationalization policy implemented in the oil industry. The Liquidation Commission made important economic decisions to

restore relevant relations between all sectors of the oil industry, including production, sales, banking, and others.

С освобождением Баку 15 сентября 1918 года от антинациональных сил Диктатуры Центрокаспия закончилось четырёхмесячное двоевластие и была установлена власть законного Азербайджанского правительства во главе с Фатали ханом Хойским. Одним из важных шагов, предпринятых правительством, было "Постановление о денационализации нефтяной промышленности" от 5 октября 1918 года:

"1. Все декреты и распоряжения о национализации нефтяной промышленности и подсобных к ним предприятий, а равно и Торгового флота в пределах Бакинской губернии, а также касательно порядка управления всеми этими предприятиями, изданные бывшим Бакинским Советом Народных Комиссаров, признать отменёнными.

2. Владение всеми промыслами, заводами, судами и всем вообще без исключения имуществом этих предприятий, а также управление и заведование всеми делами предприятий, немедленно, по приведении в известность всего наличного запаса нефти и продуктов её обработки в этих предприятиях, передать их владельцам, или лицам, уполномоченным на то последними.

3.Обязать каждого предпринимателя представить в Министерство Торговли и Промышленности сведения о местонахождении и количестве имеющихся у него запасов нефти и нефтяных продуктов..." [1].

Работа по ликвидации Бакинского Совета Народного Хозяйства была начата Ликвидационной Комиссией 3 декабря 1918 года.

Идея организации Ликвидационной Комиссии из представителей правительства и заинтересованных в ликвидации групп возникла в Президиуме Совета Народного Хозяйства и была принята Министерством Торговли и Промышленности. Комиссия представляла собой совещательный орган из компетентных в различных вопросах людей. Комиссия всегда считала себя совещательным органом [2].

Главной задачей Ликвидационной Комиссии было распутать сложные отношения, созданные осуществлённой большевистским правительством национализацией нефтяной промышленности и предприятий подрядного бурения. С объявлением денационализации восстанавливались начальные отношения, и все произведённые за период национализации операции предстояло трансформировать таким образом, будто они были совершены при существовании частной собственности. Но приступая к выполнению основных задач, Комиссии необходимо было выяснить юридическую природу главного факта, т.е.

национализации нефтяной промышленности, определить, являлось ли большевистское правительство законным правительством, а провозглашённые им декреты и законы актами государственной власти. Были ли утрачены права частной собственности на весь период национализации и возникли ли они вновь в силу декрета о денационализации, или же "de jure" они оставались неизменными за весь этот период и лишь были нарушены "de facto"? Большевистское правительство действовало совершенно открыто на подчинённой ему территории, соблюдая все атрибуты государственной власти обычными для этой власти способами, а поэтому его деятельность можно считать вполне обоснованной. Отсюда следует, что если большевистское правительство было законным, то его декреты и постановления также можно считать законодательными актами. Таким образом, национализация нефтяной промышленности являлась правовым изменением её действительного положения на известный период времени. В период национализации казна была и "de jure" и "de facto" единственным собственником всех нефтяных предприятий и соответствующих им производств. То обстоятельство, что все эти предприятия продолжали существовать под своими прежними названиями и сохранили в большинстве случаев весь контингент своих служащих, ничего не изменяет в юридической природе этого факта и указывает лишь на то, что правительство сочло необходимым для управления этими предприятиями сохранить уже существующий аппарат. Но если казна была действительным собственником предприятий, то администрация каждого из них в отдельности подчинявшаяся в своих действиях распоряжениям Совнархоза, являлась в роли организации государственных служащих, заведовавших отдельными частями государственного хозяйства. Отдельные фирмы, являясь как бы уполномоченными Государственной казны, должны были отчитываться перед своим доверителем, т.е. перед Государственной казной. А так как Государственная казна в период действия Ликвидационной Комиссии представляется Азербайджанским правительством, то фирмы должны, в конечном счёте, рассчитываться именно с Азербайджанским правительством [3].

Но существовала и другая точка зрения, согласно которой национализация не изменила юридической природы тех правовых отношений, которые сложились и существовали на основании действующих законов. За всеми декретами и законами советской власти отрицалось какое бы то ни было юридическое значение, а сама национализация приобретала значение факта, которым причинён имущественный ущерб различным лицам. Этому факту, прервавшему на известный период времени нормальное течение правовой жизни, присваивается

признак неопределённости, а все явление рассматривается как воздействие непреодолимой силы. Не разделяя этой точки зрения, я считаю нужным осветить положение и установить методы расчёта, применимого к ликвидации вытекающих из национализации расчётов в том случае, если бы правительство в основу расчёта положило именно этот принцип. Непреодолимая сила является таким признаком событий, который квалифицирует его как невозможное к предвидению и своевременному устранению.

Здесь мы видим особый вид случая (“casus”). Ответственность за убыток, причинённый случаем по общему принципу, падает на владельца (“casum sentit dominus”), но в том случае, если существует лицо или учреждение, за исключением ответственности за те случаи, которым может быть сообщён признак непреодолимости (“cis major”).

Итак, вторжение большевиков и внесённые ими изменения экономической и правовой жизни, прежде всего, рассматриваются как случай, подпадающий под действие провала: каждый несёт ответственность сам за себя. Есть ли необходимость квалифицировать этот случай как случай непреодолимой силы? Есть, но лишь при том условии, если существует лицо и учреждение, в обязанности которого лежало предотвратить этот случай. На ком же могла лежать такая обязанность?

В самом деле, если данный случай был непредотвратим, то он был таковым лишь для сопротивления в данном масштабе. Специальная организация, весь аппарат сопротивления находился в руках правительства. Правительство со своей полицией, военной силой, находившейся в его распоряжении и содержавшейся на средства граждан, было обязано не допустить нарушения прав граждан. Оно не исполнило этой обязанности, следовательно, оно ответственно перед пострадавшими гражданами за весь причинённый ущерб, который должен быть возмещён из того финансового источника, которым располагает правительство, т.е. из Государственной казны.

Итак, учреждению, ликвидирующему данные национализацией промышленности отношения, предстояло решить следующие задачи:

1. Прежде всего, следовало выяснить отношения национализированных фирм к государственному казначейству, российскому и азербайджанскому, т.е. определить сумму долга казначейству каждой нефтепромышленной и подсобной фирмы.

2. Затем как для расчётов фирм между собою, так и для распределения потерь и убытков, вызванных национализацией, являлось необходимым выяснить товарные счета всех национализированных фирм.

3. На четырёх нефтепроводах общего пользования (Арамазд, Бакинский нефтепровод, Балаханский и Бинагадинский) с объявлением национализации было взято на учёт и объявлено государственной собственностью значительное количество нефти. Часть этой нефти принадлежала нефтепромышленным фирмам и должна была показана в общей сумме остатка на 1 июля нефтепромышленными фирмами. Часть же нефти принадлежала торговцам нефтью и случайным приобретателям и хранилась по документам, имеющим обращение на рынке как товарный документ (ордерная нефть). Документы эти с объявлением нефтяных запасов государственной собственностью были изъяты из рыночного обращения, в большинстве отобраны от владельцев и заменены квитанциями Совета Народного Хозяйства. Так как с владельцами этой нефти также предстояло произвести расчёт, то надлежало выяснить обороты нефтепроводов, которые в период национализации также отпускали нефть на переработку и вывоз по распоряжению Совета Народного Хозяйства. Для этого необходимо было выяснить:

а) каков был остаток нефти на нефтепроводе на 1 июня 1918 года. Иными словами, каковы были обязательства нефтепровода на этот срок;

б) сколько нефти и от кого поступало на нефтепровод с 1 июня по 11 октября 1918 года;

в) сколько нефти отпущено и кому ордерами Совета Народного Хозяйства;

г) сколько нефти отпущено и кому по собственным сделкам;

д) остаток нефти в натуре на нефтепровод на 11 октября 1918 года.

4. Кроме промышленной нефти, в распоряжение Совета Народного Хозяйства поступили все запасы и поступила текущая добыча с предприятий ручной добычи, которые не были национализированы. Нефть эта приобреталась по цене 92-96 коп. за пуд и расчёт за неё производился через частные нефтепроводы. Следовательно, необходимо было выяснить количество этой нефти, сумму денег, отпущенную для расплаты с собственниками с нефтепроводов, и произвести расчёт с теми и другими.

5. Особенное значение для расчётов имело выяснение количества вывоза из Баку морем и судьба вывезенного товара. Поэтому ликвидирующему учреждению предстояло выяснить, какое количество, каким судном и на какой адрес было вывезено нефти и продуктов по распоряжению Совета Народного Хозяйства, и какое по инициативе экспортирующих фирм.

6. Также предстояло выяснить долг Совета Народного Хозяйства нефтепромышленных фирм за отпущенные по ордерам товары, и должников Совета по товарному отпуску [4].

Таковы главные вопросы, которые предстояло выяснить ликвидирующему учреждению для ликвидации отношений, созданных национализацией нефтяной промышленности. Кроме того, по хозяйственной деятельности Совета по реквизициям, производившимся Советом довольно широко и по разного рода претензиям к Совету, предстояло выяснить ряд менее сложных вопросов и определить задолженность Совету ненационализированных предприятий, пользовавшихся ссудами на уплату по табелям рабочим и служащим.

Ликвидационная Комиссия вынуждена была, как в интересах казны, так и нефтепромышленников заняться выяснением всех спорных вопросов по взаимным расчётам, как между казной и промышленниками, так и между промышленниками, чтобы путём выяснения основных принципов расчёта подготовить путь миролюбивого разрешения спорных вопросов и недоразумений.

Для большей ясности и определённости постановлений, Ликвидационной Комиссии необходимо было пересмотреть ранее принятые постановления и представить их в общем своде. Работа эта была проведена, и уже 18 июня 1919 года на заседании Ликвидационной Комиссии по делам Совета Народного Хозяйства под председательством особоуполномоченного Министерства Торговли и Промышленности Эфендиева прошло обсуждение "Свода постановлений Ликвидационной Комиссии по делам Совета Народного Хозяйства".

Следует отметить, что Ликвидационная Комиссия разбивалась на подкомиссии:

1) Финансовая (по выявлению денежных расходов, как падающих на каждое отдельное предприятие, так и общих – на общие нужды нефтепромышленности);

2) Коммерческая – для выяснения принадлежащего непосредственно Совету Народного Хозяйства имущества, товаров и т.д., для выяснения товарооборота и запасов нефтяных продуктов как каждого предприятия отдельно, так и частных лиц – ордеросодержателей.

3) По разбору претензий предприятий к Совету Народного Хозяйства. Необходимо было выяснить, обязаны ли земельные владельцы, имеющие долевое отчисление, как то: казна и частные лица, нести часть расходов, вызванных национализацией нефтепромышленных и подсобных предприятий.

4) Согласно Постановлению Ликвидационной Комиссии, содержание Совета Народного Хозяйства было возложено с согласия пред-

ставителей на нефтепромышленные фирмы. Поэтому ожидать того, что нефтепромышленные фирмы возьмут на себя содержание Ликвидационного Отдела, было бы неверно. Содержание Отдела должно было проходить по смете Министерства Торговли и Промышленности.

Был решён вопрос о задолженности бывших национализированных фирм Казначейству по оплате жалованья служащим и рабочим. Бухгалтерия Совета в этой части велась удовлетворительно и была возможность определить точную сумму задолженности каждой фирмы. Суммы эти были подтверждены отчётами коллегий по управлению национализированными предприятиями и отчётами фирм о полученных суммах. Общая сумма задолженности нефтепромышленных предприятий выражалась в 105.148.331 руб. 01 коп., из коих на долю Российского Казначейства приходилось 85.416.173 руб. 75 коп. и на долю Азербайджана – 19.732.157 руб. 26 коп. (сумма, прошедшая через Совет Народного Хозяйства, т.е. включавшая в себя выдачу только до декабря 1918 г.).

Общая сумма задолженности предприятий подрядного бурения – 7.237.157 руб. 43 коп., из коих на долю Российского Казначейства приходилось 5.960.013 руб. 76 коп. и Азербайджана – на декабрь 1918 г. 1.277.143 руб. 67 коп.

К этим суммам должна быть прибавлена сумма расходов по содержанию Совета Народного Хозяйства, коллегии и Ликвидационной Комиссии, распределившаяся между фирмами пропорционально полученным суммам в размере 921.564 руб. 59 коп., и вычтен долг Совета фирмам за отпущенный по его ордерам за наличный расчёт товар на 3.029.158 руб. 08 коп. В случае одобрения Постановления Ликвидационной Комиссии от 19 февраля 1919 г., со счетов фирм должны быть списаны похищенные из фирменных касс в период национализации деньги всего на сумму 1.962.580 руб. 41 коп.

Иначе обстояло дело с реализацией этих счетов. Долг нефтепромышленных фирм до некоторой степени обеспечивался запасов нефти, которая в размере $^{1}/_{3}$ остатка на 11 октября 1918 года оставалась в распоряжении Казны. Но такой запас имелся не у всех фирм. В числе должников Казны были фирмы, которые ко дню национализации не имели никаких запасов, не вели добычи, а также фирмы, прекратившие свою деятельность.

Что касается предприятий подрядного бурения, то их долг ничем не был обеспечен. Вопрос об обеспечении кредитов и о безнадёжных или сомнительных долгах оставался ранее вне поля зрения, поэтому Ликвидационная Комиссия занялась выяснением этих вопросов.

Но самой трудной проблемой ликвидации явилось выяснение товарных счетов, т.к. Товарная бухгалтерия Совета Народного хозяйства находилась в хаотическом состоянии. В таком же хаотическом состоянии находились и документы по товарным отпускам, так как отпуска часто производились по телефонным распоряжениям агентов Совета Народного Хозяйства, которые потом не подтверждались документами. Остатки на 1 июня не были замерены, учёта добычи не было. Единственным источником для восстановления этих счетов являлись сами нефтепромышленные фирмы.

Президиумом Совета Народного Хозяйства по распоряжению Министерства был произведён замер остатков продуктов и нефти на промыслах, нефтепроводах и заводах. В распоряжение особоуполномоченного Ш.В.Рустамбекова для производства замера было отпущено 10.000 руб. К организации замера были привлечены промысловые инженеры, чины контроля по учёту нефти и горного надзора. Но произведённая работа не привела к положительному результату, так как данные замеров Комиссии не сходились с данными замеров фирм.

Таким образом, постановление правительства об оставлении в его распоряжении одной трети запасов, имеющихся у фирм на 11 октября, осталось невыполненным, так как неизвестно было, какое количество нефтяных продуктов и какой фирмы находилось в распоряжении правительства, учёта этих продуктов не существовало, порядка хранения их и распоряжений не было установлено [5].

Кроме Ликвидационной Комиссии вопросом ликвидации интересовался также и Совет Съезда нефтепромышленников, который в октябре месяце произвёл анкету по программе, заключающей все необходимые для ликвидации сведения. Опросные листы, полученные от фирм, были представлены Отделу по ликвидации Бакинского Совета Народного Хозяйства. По опросным листам фирмы должны были дать сведения об остатке на 1 июня 1918 года, о добыче, переработке, отпуске и вывозе нефти по 10 октября 1918 года. Но в действительности сведения, представленные фирмами, оказались сомнительны. Количество нефти, отпустившей товар, и фирмы, его принявшей, не совпадало, одна и та же фирма часто давала разные цифры, подчас без подтверждения документацией, и т.д. Более того, в Ликвидационную Комиссию поступило обращение от нефтепромышленников, в котором говорилось, что если Комиссия стоит на той точке зрения, что нефтяные предприятия за время национализации работали как бы за свой счёт, т.к. она все суммы, полученные фирмами, ставит в их дебет, а продукты, забранные Советом Народного Хозяйства, ставит фирмам в их кредит (хотя и не по ценам, вырученным Советом Народного

Хозяйства), то Ликвидационная Комиссия не должна вникать в подробности выработки и т.д., а должна выяснять только результаты забора нефти.

Сведения же о нефтепроводах общего пользования были вполне удовлетворительными. У Ликвидационного Отдела имелся список всех непогашенных на 1 июня 1918 года ордеров. Из этих данных было видно, что задолженность всех нефтепроводов на 1 июня равнялась 15.132.792 пуд., поступило на нефтепроводы за время национализации 8.52.611 пуда, сдано помимо Совета Народного Хозяйства 7.062.436 пудов, сдано и вывезено по распоряжению Совета Народного Хозяйства 3.918.929 пуд., остатков нефти на 11 октября – 16.663.362 пуд.

Таким образом, отпуск по распоряжению Совета Народного Хозяйства равнялся 23% остатка. Вопрос о ликвидации обязательств нефтепроводов осложнялся тем обстоятельством, что значительная часть ордеров нефти была заложена в банках. Например, на 1 июня 1918 года только в Государственном банке было заложено 7.828.143 пуда нефти, т.е. более 50% всех обязательств. Заинтересованность других банков была не столь существенной, тем не менее, им было выдано ссуд под обеспечение более чем полтора миллиона пудов.

Сведения о кустарной нефти, оплаченной Советом Народного Хозяйства, были точными. Кустарная нефть сдавалась на нефтепроводы общего пользования и нефтепровод "Т-ва Бр.Нобель". Для кустарной нефти была принята цена 92 коп. за пуд. Такой нефти поступило на нефтепроводы 782.044 пудов.

Ввиду того, что цена на нефть в период национализации была 2 руб.40 коп., собственники кустарной нефти возбудили ходатайство о повышении им платы за нефть, так как цена в 92 коп., по их заявлениям, не оправдывала даже расходов по добыче. По этому ходатайству вышло постановление Ликвидационной Комиссии.

Вопрос о вывозе нефти был мало выяснен, так же как и вопрос о движении нефти вообще. Основанием для учёта вывоза служили:

а) сведения экспортирующих фирм;

б) рапорта агентов Совета Народного Хозяйства;

в) ярлыки акцизного надзора (вывоз безакцизных продуктов показан в акцизных ярлыках и круглых цифрах ёмкости судна, а не в точных цифрах фактического вывоза). На основании всех этих данных путём сравнения были составлены таблицы вывоза, по которым можно было определить реальные потери.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918–1920). Законодательные акты. Сборник документов. Баку, 1998, д.276, 238 с.
2. ГААР, ф.24, оп.1, д.42, л.51–52
3. ГААР, ф.24, оп.1, д.42, л.9
4. ГААР, ф.24, оп.1, д.42, л.11–12
5. ГААР, ф.24, оп.1, д.274, л.2

Redaksiyaya daxil olub 17.11.2023

UOT 60:94

A.A.Bəndəliyeva
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
bandaliyeva@mail.ru

ORTA ƏSRLƏRDƏ ƏCZAÇILIĞIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Açar sözlər: *təbabət, əczaçılıq, mənbə, müalicə vasitəsi, dərman, əlyazma, aptek*

Orta əsr əczaçılığının xarakterik xüsusiyyətləri mürəkkəb dərman qeydlərindən, polifarmasiyadan başlamışdır. Bir reseptin tərkibinə aid çoxlu sayda inqrediyentlərə bir neçəsi aid edilirdi.

IX əsrin başlanğıcında Yaxın və Orta Şərqin bir çox ticarət-sənaye şəhərlərində (Bağdad, Buxara, Xarəzm, Səmərqənd, Şirvan, Bakı, Təbriz, Dəməşq və s.) "elm evləri" və "maarif cəmiyyətləri" yaradılmağa başladı. Orta əsr Şərq təbabətinin böyük xidməti mülki xəstəxanalar və apteklərin açılması olmuşdur. Aptek müəssisələrinin funksiyası bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman vasitələrinin toplanması idi. Apteklər dərmanlar hazırlamalı, onların satışı ilə yaranacaq bütün məsələləri nizamlamalı, həkimlər və xəstələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaratmalı idilər. Bizansda apteklərin dəqiq yaranma tarixi məlum deyil, lakin Bizans aptekləri ilə eyni zamanda 754-cü ildə ilk aptek həmçinin Ərəb xilafətində (Bağdad şəhərində) yaradılmışdır.

А.А.Бандалиева

ИЗУЧЕНИЕ ХАРАКТЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФАРМАКОЛОГИИ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Ключевые слова: *медицина, фармакология, источник, лечебное средство, лекарство, рукопись, аптека*

Характерные черты средневековой фармакологии начались со сложной лекарственной документации, полипрагмазии. Некоторые из них были связаны с большим количеством ингредиентов в составе рецепта.

В начале IX века во многих торговых и промышленных городах Ближнего и Среднего Востока (Багдад, Бухара, Харезм, Самарканд, Ширван, Баку, Тебриз, Дамаск и т. д) начали создаваться "дома наук" и "просветительские общества". Большой заслугой средневековой восточной медицины было открытие гражданских больниц и аптек. Аптеки должны были готовить лекарства, регулировать все вопросы, возникающие при их реализации, налаживать взаимоотношения между врачами и пациентами. Точное дата создания аптек в Византии неизвестно, но одновременно с

византийскими аптеками в 754 году была создана и первая аптека в Арабском халифате (в городе Багдад).

A.A.Bandalieva

STUDY OF THE CHARACTERISTIC FEATURES OF PHARMACOLOGY IN THE MIDDLE AGES

Keywords: *medicine, pharmacy, source, remedy, medicinal remedy, medicine, manuscript, apothecary*

The characteristic features of medieval pharmacology began with complex drug documentation and polypharmacy. Some of them were due to the large number of ingredients in the recipe.

At the beginning of the 9th century, in many commercial and industrial cities of the Near and Middle East (Baghdad, Bukhara, Kharezm, Samarkand, Shirvan, Baku, Tabriz, Damascus, etc.) "houses of science" and "educational societies" began to be created. A great merit of medieval oriental medicine was the opening of civilian hospitals and pharmacies. Pharmacies had to prepare medications, regulate all issues arising during their implementation, and establish relationships between doctors and patients. The exact date of the creation of pharmacies in Byzantium is unknown, but simultaneously with the Byzantine pharmacies in 754, the first pharmacy was created in the Arab Caliphate (in the city of Baghdad).

Orta əsrlərdə əczaçılığın inkişaf mərhələsi 3 dövrə bölünür: erkən orta əsrlər (V-XI), orta əsrlərin inkişaf dövrü (XI-XV), orta əsrin sonları (XV-XVII).

Erkən orta əsrlər dövrü ilahiyyat dünya görüşləri ilə xarakterizə olunurdu. Katolik kilsə amansızcasına təbii-elmi tədqiqatları, fəlsəfi, səmərəli (rasional) axtarışları, kübar elmi və mədəniyyəti izləyirdi. Lakin buna baxmayaraq digərləri – orta əsrlər dövründə, xüsusilə orta əsrlərin birinci yarısında ayrı-ayrı ölkələrdə mədəniyyət, təhsil sonradan inkişaf etmiş və elmi mərkəzlər yaradılmışdır. Dərmanşünaslığın inkişafına bu dövrdə magiya, astrologiya və xüsusilə, əlkimya öz təsirini göstərmişdir. Əlkimyanın inkişaf etməsi ölkələr arasında malların mübadiləsinə, əhalinin cah-calal predmetlərinə sürətlə tələbatının artmasına, qızıl mənbəyinin çoxalmasına kömək etdi. Orta əsr Avropasında yaranmış siyasi vəziyyət, çoxsaylı sarayların rəqabəti bütün xəstəlikləri müalicə etmək və cavanlığı qaytarmaq xassələri olan fəlsəfi daşın ("qırmızı daş", "böyük eliksir", "panaseya") axtarışına əlverişli şərait yaratdı. Əksər hallarda bu – çoxsaylı vicdanlı tərəfdarların və kimyəvi təcrübələr yolu ilə fəlsəfi daşın tapılmasının, oksidləşən metalların nəcib metallara – qızıl və gümüşə çevrilmə üsulunun kəşf edilməsinin mümkünlüyünə inanan əlkimyanın

entuziastlarının təmənnasız axtarışları idi. Təəssüflər ki, bu dövrdə yalançı əlkimyaçıların sayı az olmamışdır. Əlkimyaçıların tədqiqatlarında əsas yeri civə və kükürd tuturdu. Civəni "metalların anası", kükürdü isə "atası" adlandırırdılar. Əlkimyaçıların fikrincə, civə və kükürd istənilən metalı üstələyirdi. Onların fikrincə, təmiz metal tərkibində daha çox civə olan metaldır, az təmiz isə tərkibində kükürd olan metaldır. Güman edirdilər ki, daha möhkəm, parlaq və döyülmə qabiliyyətli metal tərkibində civə olan metaldır, dəyişikliyə məruz qalan metalın tərkibində isə kükürd vardır. Əlkimyaçıların hesabına laboratoriya yolu ilə əldə olunan maddələrin sayı artdı və nəticədə əczaçılıqda tətbiq edildi (4, s.84-85).

Əlkimyaçıların xidməti nəzəri və tətbiqi kimya sahəsində biliklərin kifayət qədər genişlənməsi olmuşdur. Əlkimya dövrünə kimi məlum olmuş su hamamından başqa birbaşa odda və qumlu hamamda qızdırma-isitmə ilə əlaqədar müxtəlif əməliyyatlar zamanı tətbiq olunan aparatlar da yaradılmışdır. Destillə olunma, buxarlandırma, filtrasiya, kristallaşdırma, sublimasiya üsulları təkmilləşdirilmişdir. Əlkimya dövründə əhəmiyyətli kəşf buxar aparatlarının destillə və tərkibini müəyyənləşdirmə metodlarının kəşfi idi. Bunun nəticəsində efir yağı, destillə olunmuş su, spirtli içki, skipidar (terpentin yağı), xlorid və nitrat turşusu və s. əldə edilmişdir. Dəfələrlə destillə yolu ilə təmiz spirt əldə edilmiş, sonra etil spirti adlandırılmış və ya şərab destilləsi əldə edilmiş, həmin vaxtı bütün uçucu maddələr isə spirt, ətir adlandırılırdı. Maye maddələrin destilləsindən əlkimyaçılar bərk maddələrin sublimasiyasına keçmişlər. Daha çox qatılaşdırılmış və destillə olunmuş maddə əldə etmək məqsədilə üçqat və beşqat destillə metodlarına müraciət olunurdu. Alınmış məhsul (çəkilmə) essensiya adlandırılmışdır.

Eyni zamanda əlkimyaçılar kupelyasiya yolu ilə qızılı təmizləmə prosesini təkmilləşdirdilər və qızıl suyu üçün qızılın amalqamını tətbiq etməyə başlamışlar. Filizi qurğuşunla birlikdə əritmək metodu ilə gümüşün ayrılması həmçinin geniş tətbiq edilmiş və çoxsaylı metalların ayrılması üçün məqsədli hərəkət idi. Sadə metallardan metallurgiya, mədən işi, kükürdün istehsalı, duz istehsalı inkişafa başlamışdır. Ərəb əlkimyaçılarının çoxlu sayda əczaçılıq preparatlarının yaradılmasında, dərman maddələrinin hazırlanma qaydalarının öyrədilməsində, ilk apteklərin açılmasında böyük xidmətləri vardır (11, s.54).

Əlkimya təcrübi əczaçılığın inkişafına mənfi təsir göstərdi. Panasiya, uzun ömür eliksiri haqqında fikirlər yanlış yolla dərman vasitələrinin axtarışına yönəldi. Fantastik müalicə xassələrinə malik olan "içməli qızıl" kimi adlandırılan vasitəni misal gətirmək olar (26, s.80-82).

Orta əsr əczaçılığının xarakterik xüsusiyyətləri mürəkkəb dərman qeydlərindən – polifarmasiyadan başlamışdır. Bir reseptin tərkibinə aid çoxlu sayda inqrediyentlərə bir neçələri aid edilirdi. Dərman vasitələrinin

arasında əsas yeri teriak (əsas tərkibi tiryək və ilan ətindən ibarət olan, balla müxtəlif tozlardan qatışıq) tuturdu. Teriakın köməyi ilə orqanizmin immunizasiyası həyata keçirildi və o, həmçinin bütün daxili xəstəliklərə qarşı vasitə hesab edilirdi. Bu vasitələr bahalı hesab edilirdi. Ərəb xilafətinin şəhərlərində teriak dövlət nümayəndələrinin və dəvət edilmiş şəxslərin iştirakı ilə təntənəli olaraq camaat qarşısında – açıq şəkildə hazırlanırdı (4, s.84-85).

IX əsrin başlanğıcında Yaxın və Orta Şərqin bir çox ticarət-sənaye şəhərlərində (Bağdad, Buxara, Xarəzm, Səmərqənd, Şirvan, Bakı, Təbriz, Dəməşq və s.) «elm evləri» və «maarif cəmiyyətləri» yaradılmağa başladı. «Elm evləri» və «Maarif cəmiyyətləri»nin yaradılması haqqında fikirlər, yəqin ki, həmin dövrə kimi artıq xristianlar tərəfindən söylənilmişdir (20, s.492).

B.e. 476-cı ilində barbarların təzyiqi ilə Qərbi Roma imperiyasına hücumdan sonra Şərqi Roma imperiyası (Bizans) antik yunan və Roma ellinist təbabətinin və əczaçılığının ənənələrini davam etdirmişdir. Bizans ticarət və sənayesinin inkişafına, şəhərlərin iqtisadiyyatı və əhalisinin inkişafına görə fərqlənirdi. Məhz Şərq və hər şeydən əvvəl, Misir imperiyanın taxıl anbarı – mənbəyi olmuşdur. Misirdə kətan və pambıq yetişdirilmiş və emal olunmuş, burada digər əyalətlərə xidmət edən şüşə istehsalı geniş yayılmışdır. Şərqdə, xüsusilə Kiçik Asiyada maldarlıq geniş inkişaf etmiş, eyni zamanda qoyun və keçi saxlanılırdı. Heyvandarlıq bazarlarında yunçuluq sənayesi inkişaf etməyə başlamışdır. Suriya dəmir və zərgərlik məmulatları və xalçaları ilə şöhrətlənmişdir. Şərqin ölkələri: İsgəndəriyyə, Dəməşq, Antioxiya, Efes, Konstantinopol – iri ticarət mərkəzləri olmuşlar (6, s.320).

Şərq ölkələrinin iqtisadi üstünlüyünün rolu Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra artdı. Hindistan, Seylon, Abissiniya, Orta Asiya (Buxara, Xarəzm), Zaqafqaziya, Çin və digər ölkələrlə əlaqələrin genişlənməsi sənayenin sonrakı inkişafına səbəb olmuşdur. Xüsusilə VI əsrdə Bizansa Çindən ipək toxumalar (barama toxumu) gətirilmiş və ipəkçilik inkişaf etməyə başlamışdır.

Bizansda təbabətin sonrakı inkişafı ilə yanaşı, dərman vasitələri, onların xüsusiyyətləri (xassələri), göstəriciləri və tətbiqi haqqında biliklər inkişaf etmiş və yeni dərman vasitələri təcrübədən keçirilmişdir. Perqamdan olan Bizans imperiyasının həkimi Yulian Otstupnik Oribaziy (326-403) IV əsrdə imperatorun tapşırığı ilə yunan və roma təbabətinə dair ədəbiyyatları toplamış və 72 cilddən ibarət Sinopsis böyük təbabət ensiklopediyasını («Külliyyat») tərtib etmişdir. Bu kitabların cüzi hissəsi – bizə aydın olan hissəsi gəlib çatmışdır. Oribaziy öz ensiklopediyasına Halenin, Herodotun,

Diaskoridin, Rufanın, Dioklanın, Demosfenin və başqalarının işlərini daxil etmişdir (22, s.158).

Təbabətə dair klassik qədim əsərlərin Suriya tərcümələrindən bizim dövrə Hippokrat və Halenin bəzi əsərləri (qida maddələrinin xassələri, sadə dərman vasitələri və yerli xəstəliklər haqqında əsərlərin bir hissəsi) gəlib çatmışdır.

Orta əsr Şərq təbabətinin böyük xidməti mülki xəstəxanalar və apteklər olmuşdur. Aptek müəssisələrinin funksiyası bitki, heyvan və mineral mənşəli dərman vasitələrinin toplanması idi. Apteklər dərmanlar hazırlamalı, onların satışı ilə yaranacaq bütün məsələləri nizamlamalı, həkimlər və xəstələr arasında qarşılıqlı münasibətlər yaratmalı idilər. Bizansda apteklərin dəqiq yaranma vaxtı məlum deyil, lakin Bizans aptekləri ilə eyni zamanda 754-cü ildə ilk aptek həmçinin Ərəb xilafətində (Bağdad şəhərində) yaradılmışdır (7, s.464).

Ruha və bədənə şəfa vermək barədə xristian kilsələrində qəbul edilmiş nəzəriyyələr orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə kimi təbabət və əczaçılığın inkişafına güclü təsir göstərmişdir (2, s.127).

Monastırlar (monasterion yunan sözü olub – tərki dünya hücrəsi deməkdir) vahid həyat (yaşayış) tərzinə malik olan rahib və rahibələrin cəmiyyətidir. Əvvəllər orta əsr monastırları Avropanın təbabət biliklərinin saxlanc yeri olmuş, cəmiyyətin həyatında müsbət rol oynamış, monastırlarda yaşayan əhali arasında savadlılığın, kitab işinin, təbabətin yayılmasına kömək etmişdir. Köhnə təbabət kitablarından xüsusilə müxtəlif xəstəliklərin müalicə metodları, həmçinin onların müalicəsi üçün dərmanların hazırlanma üsulları haqqında qeydləri götürmüşlər.

Monastırlarda rahiblər çoxlu sayda dərman bitkilərini saxlayırdılar, onların yetişdirilməsi və artırılması ilə məşğul olurdular, öz şəxsi qeyd kitablarını – göyərmələrini (herbaria) tərtib edirdilər. Buradan da nəticədə dərman bitkilərinin göstərildiyi əsərin nəşr edilməsi üçün “Hortus sanitatis” kitab adı yaranmışdır. Monastır təbabətinin və əczaçılığının xarakterik xüsusiyyəti müqəddəs adlı müalicəvi bitkilərin öyrənilməsi olmuşdur.

XIV əsrdə hər bir kilsədə nəinki xüsusi xəstəxanalar və həkimlər, həm də yaxşı təmin olunmuş apteklər də vardır. Monastırlarda dərman vasitələrinin hazırlanması üçün apteklərin mövcudluğu barədə məlumatlar Böyük Karlın (VIII əsr) dövründən qalmışdır. Monastır “aptekləri” monastır sakinlərini və sığınacaq-xəstəxanalarda yerləşmiş xəstələri dərmanlarla təmin edirdilər. Apteklərdə dərman vasitələrinin hazırlanması ilə infirmirlər (infirmorum latın sözündən) adlandırılan xüsusi hazırlanmış rahiblər məşğul olurdular. Həmin vaxtdan belə gündəlik adətə çevrilmişdir ki, rahibliyə hazırlanan adama və digər dini şəxsiyyətlərə monastırlardan dərmanlar resept və ödəniş əsasında verilirdi. Yuxarı ruhanilər tez-tez monastır

apteklərindən dərmanların ödənişlə satılmasına etiraz edirdilər. Rahib-aptekçilər mayeni qatılaşdırmağı, qida-həzmin yaxşılaşdırılması üçün tətbiq edilməsini və qızdırmalı xəstəliklərin müalicə olunmasını öyrənmiş ilk şəxslərdir (25, s.282).

Din, təbabət və əczaçılıq arasında sıx əlaqələr onların dini əsaslarla birləşməsinə, xəstəxanalarda tibbi missioner qrupların və rahibələrdən şəfqət tibb bacılarının yaranmasına səbəb oldu. Həmin dövrün ən yaxşı həkimləri və əczaçıları rahib-abbat və yepiskoplar (baş keşişlər) idi, onlar eyni zamanda bədənin müalicəsi üçün dərman təyin edə və xəstəyə mənəvi cəhətdən dəstək verə bilərdilər.

O dövr ərzində monastır əczaçılığının inkişafında Müqəddəs Hildeqardın (1099-1179-cu illər) böyük əməyi olmuşdur. Hildeqard Reyn üzərində Binqem şəhərinin yaxınlığında tikilmiş Rupertsberq kilsəsinin rahibəsi idi. O, təbabət elmində böyük erudisiyası ilə şöhrətlənmiş, 250-dən çox dərman bitkisi haqqında yazmışdır. Kitabda boymadərən-qanotu, əmənköməçi (balbay), pion, qərənfil, pişikotu haqqında məlumatlar əks olunmuşdu. İlk dəfə öküzgözü – arnika və pilosellin dərman xassələrini aşkar etmişdir (5, s.566). Orta əsrlərdə ayrı-ayrı Şərq ölkələrində xeyli sayda elm evlərinin yaradılması və akademiyaların açılması savadlı tibb-əczaçı kadrların hazırlanmasında böyük rol oynamışdır. Fəlsəfi məktəb adı ilə məşhur olan Akademiya Qədim Yunanıstanda (e.ə. VI əsr) Afinada Platon tərəfindən təşkil olunmuşdur. "Akademiya" sözü özü də qədim Yunanıstanın mifik qəhrəmanı Akademin adı ilə bağlıdır. Sonralar bu ad altında müxtəlif fəlsəfi məktəblər, cəmiyyətlər, ayrı-ayrı elmlərin fəaliyyətini istiqamətləndirən idarələr və s. nəzərdə tutulurdu. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə bir çox kənd təsərrüfatı, incəsənət, tibb, hərbi, texniki və s. akademiyalar mövcuddur (23, s.82-83).

Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, ilk dəfə akademiya haqqında təsəv-vürün qədim Yunanıstanda yaranmasına baxmayaraq, akademiyaların sonrakı geniş inkişafı orta əsrlərdə Şərqdə olmuşdur. Platonun özünün Yunanıstanda yaratdığı ilk akademiya lazımi dərəcədə effektli olmadığından öz-özünə aradan götürülür.

489-cu ildə Bizansda məşhur elmi, tibbi, fəlsəfi təfəkkürün mərkəzi olan Edessa akademiyaları imperator Zeninin əmri ilə bağlanır. Bunun ardınca 529-cu ildə yenə Bizans imperatoru Afinada olan akademiyanı bağlayır. Bu akademiyalarda çalışan dahi alimlər Orta Şərqə üz tutur və orada yeni akademiyalar yaratmağa kömək edirlər. Bunlardan birincisi, Sasanilər dövründə Nəsibin şəhərindəki böyük fəlsəfi məktəb idi. Bu məktəb xüsusilə riyaziyyat, astronomiya, tibb və s. elmləri inkişaf etdirməyə başlayır. Tarixi məlumatlara əsasən VI əsrin sonlarında bu akademiyada

minə yaxın elmi işçi var idi. Bunların sırasına Aristotel və Platon təlimlərinin ardıcılları da daxil idi.

Lakin Şərq alimlərinin özləri də bu böyük yunan alimlərinin fikirlərini sadəcə qəbul etməyib onları inkişaf etdirərək yeniləşdirmişlər. Hətta məlumdur ki, qədim Yunanıstanın özündə də elm və mədəniyyəti inkişaf etdirən alimlərin içərisində Şərqdən olanlar az olmamışdır. Məsələn, Afina Akademiyasının sonuncu rəhbəri Dəməşqdən olan Damask adlı alim idi. Hərçənd ki, o, İsgəndəriyyə və Afinada elmə yiyələnmişdi, Aristotel və Platonun ardıcıllarının bir çox fikirlərinin əleyhinə çıxırdı. Elə onun mütərəqqi fikirləri Afinada akademiyaların bağlanmasına və alimin var-yoxunun əlindən alınmasına səbəb olmuşdu. Oradan bu alim Ənuşirəvanın yanına gəlib onun köməyi ilə dövrün ən böyük akademiyalarından biri olan Cündişapur Akademiyasını yaradır (VI-VII əsrlər). Bu, Xuzestan əyalətində indiki Düzful şəhərinin yaxınlığında yerləşirdi. Burada böyük kitabxanalar var idi. Həmin Akademiyanın bir sıra elmi və tarixi abidələri bizə gəlib çatmışdır. Bu akademiya antik Yunan, Roma elm və mədəniyyətinin, xüsusilə tibb sahəsində Şərqdə davamı idi (21, s.252).

Lakin heç şübhəsiz, Şərqdə elmin və elmi akademiyaların inkişafı İslam dövründə öz apogey nöqtəsinə çatmış, bu günə qədər bütün dünyanı heyran qoyan, Avropa intibahına belə təkan verən əsərlər məhz bu dövrdə yaranmışdır. VII əsrin 30-40-cı illərində İslam xilafətinin formalaşmasından sonra Suriya, daha sonralar Fələstin, Misir, İraq, Azərbaycan və başqa Orta Şərq ölkələrində elmi mərkəzlər, xüsusilə Abbasilər dövründə – VIII əsrdən başlayaraq Şərqdə yeni böyük akademiya – Bağdad Akademiyası formalaşır. Bu akademiyada tibb ilə bərabər astronomiya, riyaziyyat, həndəsə və bir çox digər fənlər öyrənilirdi. Qərbdə bu zaman kimya haqqında heç bir məlumat olmadığı halda, Bağdad Akademiyası bu haqda böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Burada çalışan alimlər (Zəkəriyyə Razi Cabir) həm canlı, həm də cansız orqanizmdə olan maddələr mübadiləsini öyrənirdilər. Onların fikrincə, kimya elmi üçün mümkün olmayan heç bir şey yoxdur. Əlkimya adı ilə məşhur olan bu fəndə Bağdad Akademiyasında yeni metodlar yaranır, olan metodlar təkmilləşdirilir, çoxlu elmi əsərlər yazılırdı (1, s.412-413; 14, s.32-35).

VII əsrdən başlayaraq Şərqdə elm və mədəniyyət, o cümlədən təbabət və dərmanşünaslıq sürətlə inkişaf edir. Bu sıçrayışın səbəbi islam dininin meydana gəlməsi, Həzrət Məhəmmədin zühuru və onun mədəni inqilabı, Məhəmməd Peyğəmbərin ilahidən aldığı kamalı və ilhamın qüdrətiylə xalqı doğru yola çağırışı idi. “Alim öldü – Aləm öldü” ifadəsi də Məhəmməd Peyğəmbərə mənsubdur. O, təbabət elmini xüsusilə yüksək qiymətləndirmiş-dir. O, deyirdi ki, insana əvvəlcə can sağlığı lazımdır, çünki sağlam vücudda sağlam düşüncə olar. Məcazı pozulan adam nə əməklə, nə

ibadətlə məşğul ola bilər. Odur ki, insanların səhhəti qayğısına qalmaq ümdə vəzifədir. Məhəmməd Peyğəmbər buyurmuşdur: "Elmlərin elmi bədən elmidir, sonra din elmi". Peyğəmbərin belə münasibəti sayəsində Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda təbabət müqəddəs elm sahəsinə çevrildi. Təbabətə maraq artdı, onunla məşğul olmaq savab iş sayılmağa başladı. Orta əsrlərdə din xadimləri də təbabəti öyrənib, onunla məşğul olurdular (15, s.34-36).

Məscidləri, mədrəsələri, din və mənəviyyatı gənclərə peyvənd edirdilər. Mədrəsələr tarixdə elm və mərifət mərkəzi kimi qalmışlar. Təbabət, fəlsəfə təbiət elmləri ilə yanaşı, ümumi təhsilin tərkib hissəsi hesab olunurdu. Əlbəttə, burada Quranı da keçirdilər. Quran ayələrinin bir çox hissəsi bədənin salamatlığını təmin etməyə həsr olunmuşdu (9, s.17-18). Qurani-Kərimdə dini məsələlərdən başqa bir çox dünyəvi mövzulara da aid qiymətli məlumatlar vardır. Bəzi ayələrdə Allah-Təalanın insanlar üçün yaratdığı təbii nemətlərdən və onların faydalı xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumatlar verilir (13, s.129-134). Məsələn, Qurana görə, əncir və zeytun müqəddəs nemət hesab olunurlar (Ət-Tin surəsinin 1-si ayəsi). Keçmiş əsrlərdə və müasir dövrdə aparılmış araşdırmalar bu bitkilərin doğrudan da çox böyük faydası olduğunu təsdiq etmişlər. İslamiyyətdə xəstəliklərin qarşısını almaq məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir (3, s.131-135).

Qurani-Kərimə nəzər salsaq, oradakı bütün əmrlər və qadağalar onun üçündür ki, insanlar bunlara riayət etməklə xoşbəxt və firavan bir həyat tərzi yaşasınlar. Bu əmr və qadağaları yerinə yetirmək üçün sağlam ruh və sağlam bədən lazımdır. Bununla əlaqədar islamın ən çox önəm verdiyi məsələlərdən biri də Allah tərəfindən bütün insanlara əmanət olaraq verilən sağlamlığın qorunmasıdır (10, s.480).

Peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədin sağlamlığa dair fikirləri "Tibbi Nəbəvi" və "Müxtəsər tibb" kitablarında toplanmışdır. Bu əlyazmaların katibi azərbaycanlı alim Məhəmməd Bərgüşadidir. Burada insana faydalı yeməklər, içməklər, ədviyyələr haqqında rəvayətlər verilmişdir. Bal, kişmiş, düyü, soğan, qoz, nar, xurma, sular, qeyri-yeməklər və onların orqanizmə lazım və zəruri olan cəhətləri göstərilir. Kitabda xəstəliklərdən sağalmaq üçün hansı pəhrizdən istifadə etmək haqda ətraflı məlumat verilir. Məsələn, hər kəs 3 ay bal yesə, o ili nə iflic, nə də bir sıra yoluxucu xəstəliklərə tutulmaz. "Tibbi Nəbəvi" elmi tibb kitabı olmamağına baxmayaraq, o, kamil ağlın məhsuludur. "Tibbi Nəbəvi" haqqında bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bunlardan bəziləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunub. Bu əsərlər təkcə islam aləmində deyil, həm də Avropa və digər dünya ölkələrində də rəğbət qazanmışdılar (12, s.18-29).

Məhəmməd Peyğəmbərin tövsiyələrdən ibarət hədisi-şərifləri "Kitab-ut-Tibb" adlı həcmli hədis kitablarında da əks olunmuşlar. Təbabətə həsr

olunmuş hədislərdən biri də qara çörəkotunun insan orqanizmi üçün, bir çox xəstəliklərin müalicəsi üçün çox xeyirli olduğu haqdadır: "Bu qara çörəkotunda ölümdən başqa bütün xəstəliklər üçün şəfa vardır". XIII əsr keçdikdən sonra XX əsrdə alimlər 200-ə yaxın tədqiqat aparmışlar və dünya elmi mətbuatında qara çörəkotunun müalicəvi xüsusiyyətləri haqqında xeyli materiallar dərc olunmuşdur ki, bunlar da Həzrət Məhəmmədin hələ 1300 il bundan əvvəl dediyi sözlərinin sübutu deməkdir. Müəyyən olunub ki, bu bitkinin istifadə diapazonu doğrudan da çox genişdir. Məsələn, əgər qara çörəkotunu zeytun yağında bir az isidib, ağrıyan yerlərə sürtsələr, revmatizmin qarşısını almaq olar. Başqa bir məlumata görə, insan hər gün bir dəfə yeməkdən sonra bir çay qaşığı çörəkotunu qəbul edərsə, o tonusunu və iş qabiliyyətini qaldırar.

Orta əsrlərdə bir sıra şərq alimlərinin yaradıcılığı tibbin və əczaçılığın inkişafında mühüm rol oynayıb (8, s.18-32). Bu alimlərdən Əbu Əli İbn Sinanın təcrübi biliklərinin qeyd olunduğu "Qanun" kitabının rolu əvəzsizdir. Beş cilddən ibarət olan bu kitabın ikinci cildində sadə dərman vasitələri və onların təsirləri haqqında nəzəriyyələr şərh edilmişdir. Üçüncü kitabda şəxsi patologiya və terapiya, ayrı-ayrı xəstəliklər və onların müalicə üsulları haqqında qeydlər əks edilmişdir. Dördüncü kitab cərrahiyyə və qızdırma haqqında ümumi nəzəriyyələrə həsr edilmişdir. Beşinci kitabda mürəkkəb dərman vasitələri, zəhərlər və onlara qarşı padzəhrlər göstərilmişdir. Əczaçı-lıq tarixi üçün "Qanun"un ikinci və beşinci kitabları daha çox maraq kəsb edir. Biz bildiyimiz kimi, həmin dövrdə Buxarada Çinlə, Hindistanla, Bizansla və slavyanlarla qızğın ticarət aparılırdı. Dərman vasitələrinin sayı və onların hazırlanma üsulları artmışdır. Bütün bunlar birinci apteklərin yaranmasına, sonradan isə onun ayrı sahəyə çevrilməsinə səbəb oldu. İbn Sina və digər alimlərin işləri (əsərləri) əczaçılığın müstəqilliyini möhkəmləndirdi və sabitləşdirdi, onun daha yüksək səviyyəyə keçidinə kömək etdi (16). "Qanun"un ikinci kitabının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada farmakoloji təcrübə ilə yanaşı, bütün ölkələrin və əsrlərin təbabətinin çoxəsrli farmakoqnostik təcrübəsi birləşdirilmişdir. İbn-Sina əczaçılıq nomenklaturasında dərman vasitələrinin sayını Hindistan, Çin və Aralıq dənizinin sahilyanı dərman bitkilərinin hesabına genişləndirmişdir. İbn-Sina dərman vasitələrinin vahid sistemini yaratmış və onu kliniki müşahidələrlə və nəzəri təbabətlə əlaqələndirmişdir. İbn-Sinanın dərman vasitələrinin arsenalı (ehtiyatı) zəngindir və rəngarəngdir: o təkcə dərman vasitəsini deyil, həm də onu əldə etmə mənbəyini və dərman vasitələrinin hazırlanma üsullarını göstərmişdir. "Qanun"un ikinci kitabının birinci maddəsində dərman vasitələrinin farmakoloji təsirlərinə görə təsnifatı aparılmışdır: həll olunan, təmizləyən, möhkəmləndirən, sağaldan və s. İbn-Sinanın fikrincə, dərman vasitələrinin təsiri məxsus olduğu təbii

keyfiyyətindən və ya tənzimləmə hesabına onların xassələrinə görə orqanizmə təsir etmə qabiliyyətindən asılıdır. Sonradan müəllif dərman vasitələrinin xassələrinin müəyyən olunma üsulları haqqında ətraflı yazır. O hissiyyat orqanlarının (dada, qoxuya görə) həmçinin müqayisə etmə və eksperiment aparmağın köməyi ilə müəyyənləşdirmə üsullarını fərqləndirir. Dərman vasitələrinin təbii xassələrində əsas yeri onların insan orqanizminə təsiri təşkil edir (24, s.332-356).

Əsrin böyük alimi Əbu Reyhan Biruninin də orta əsr ərəb əczaçılığının inkişafında rolu əvəzsizdir. Onun "Farmakoqnoziya" və ya "Kitab as-Saydana fi-t-tibb" ("Təbabətdə farmakoqnoziya kitabı") əsərləri ancaq 1927-ci ildə Bruse şəhərində (Türkiyə) aşkar edilmiş, vahid əlyazma şəklində bizə gəlib çatmışdır. Bu əsərin tədqiqatlarının nəticələri göstərmişdir ki, bu orta əsr Şərqində dərmanşünaslığın dəyərli mənbəyidir. Bu dövr ərzində farmakoqnoziya həkim sənətinin birinci pilləsi hesab edilirdi, lakin təbabətin köməkçisi, müstəqil elm kimi də mövcud idi (19, s.1120).

Biruni yazırdı: "Farmakoqnoziya – növlərinə, cinslərinə və formalarına görə sadə dərman vasitələri, həmçinin yazılmış reseptlərə və ya göstərişlərə əsasən mürəkkəb dərmanların hazırlanması haqqında elmdir". Bu baxımdan Biruninin anlatdığı farmakoqnostık məsələlər: dərman bitkilərinin yığılması, ən yaxşı çeşidlərin seçimi, həmçinin mövcud reseptlər üzrə mürəkkəb dərmanların hazırlanmasına aid idi (18, s.705). Farmakoqnoziyanın nəzəri və onun yeni vasitələrinin öyrənilməsi məsələləri ilə ilk növbədə həkimlər məşğul olmağa başlamışdılar. Biruni deyirdi: "Həkimlər bu sənəti təkmilləşdirməyi bacarmalı, nəzəriyyəyə daxil etməli və təcrübədən keçirməli, onu etibarlı farmakoqnostiklərə ötürməlidirlər". Öz əsərlərini yazmaq üçün Biruni ona qədər yarım əsr ərzində Orta Asiya, İran, Hindistan, Əfqanıstan, Yunanıstan, Roma Kiçik Asiya alimləri tərəfindən yaradılmış 250-yə yaxın birinci mənbədən istifadə etmişdir (17, s.873).

Göründüyü kimi, Şərq xalqlarının təbabət və əczaçılığı onu təbiətə, təbiət elmlərinə yaxınlaşdırdı, nəzəri və praktik tibbin işlənməsinə, öyrənilməsinə təkan verdi, küllü miqdarda dərman maddələrini dünyaya gətirdi, onların hazırlanma qaydalarını təkmilləşdirdi ki, nəticədə orta əsr təbabət və əczaçılığı sürətlə inkişaf etdi. Hazırda bu sahənin tarixinin daha da dərindən araşdırılması üçün mövcud tarixi mənbələrin öyrənilməsi qarşıda duran vacib və aktual məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda dərmanşünaslığın inkişafı / Azərbaycan Tibb Universitetinin Respublika Dövlət Mükafatı

Laureatı, Ə.e.x., prof. T.Ə.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Bakı, 2011, s.412-413

2. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsr əczaçılığının inkişafında etik prinsiplərin rolu / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr edilmiş (ATU) "Təbabətin aktual problemləri 2018" elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, 2018, s.157
3. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə islam təbabətində istifadə edilən müalicə vasitələri haqqında // Odlar Yurdu Universitetinin "Elmi və Pedaqoji Xəbərləri", Bakı, 2014, № 40, s.131-135
4. *Bəndəliyeva A.A.* Orta əsrlərdə Şərq ölkələrində dərmanşünaslığın öyrənilməsi / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, 2009, s.84-85
5. *Bəndəliyeva A.A.* Təbii dərman vasitələrinin bəzi tarixi mənbələri haqqında / Azərbaycan Tibb Universitetinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2010, s.566
6. *Ələkbərli F.U.* Ortaçağ Şərq təbabəti. Bakı: Elgün, 2013, 320 s.
7. *Ələkbərli F.U.* Şərqin min bir sirri: 2 clddə, II c., Bakı: Məlhəm NPM, 2006, 464 s.
8. *İbrahimov A.* Tibbə aid bəzi əlyazmalar haqqında / Respublika əlyazmalar fondunun əsərləri, c. 2. / A.İbrahimov, red. M.S.Sultanov. Bakı: Elm, 1963, s.18-32
9. *Qonaqova R.* İmam Əlinin ictimai-siyasi fikirləri / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri IX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 23-24 sentyabr, 2004, s.17-18
10. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə ed: V.M.Məmmədəliyev, Z.M. Bünyatov. Bakı: Qismət, 2006, 480 s.
11. *Rüstəmov A.İ.* Orta əsr Şərq təbabətinin inkişafı tarixindən / A.İ.Rüstəmov, S.A.Mehdiyeva. Bakı: Təbib, 1994, 54 s.
12. *Süleymanova N.* Peyğəmbərin hədislərində tibbi müalicə üsulları / "Orta əsr əlyazmalarında ənənəvi tibb və əczaçılıq" I Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 12-14 iyun, 2006, s.18-29
13. *Şəhriyar, Qumru.* Quran və təbabət / Azərbaycan tibb elminin tarixi problemləri I Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 1-2 fevral, 2005, s.129-134
14. *Təqdisi C.H., Axundov İ.A.* Orta əsrlər Şərqində elm akademiyaları // Qütb, Bakı, 1999, № 5, s.32-35
15. *Təqdisi C.H., Axundov İ.A.* Şərqdə islam tibbinin nailiyyətləri // Qütb, Bakı, 1999, № 6, s.34-36
16. *Абу Али Ибн Сина (Авиценна).* Канон врачебной науки: в 5 кн, 2-е изд. Ташкент: Фан, 1979-1982
17. *Абу Рейхан Бируни.* Собрание сочинений. Т.4, Ташкент: ФАН, 1974, 873 с.
18. *Абу Рейхан Бируни.* Книга по фармакогнозии в медицине / Исследование, перевод, примечания и указатели У.И.Каримова. Ташкент: ФАН, 1974, 705 с.

19.*Абу Рейхан Бируни.* Китаб ас-сайдана фи ат-тибб. Ташкент: ФАН, 1974, 1120 с.

20.*Алекперли Ф.У.* Тысяча и один секрет Востока: в 3-х т-х, т.1, Баку: Нурлан, 2008, 492 с.

21.*Бородулин Ф.Р.* История медицины: Избранные лекции. М.: Медгиз, 1961, 252 с.

22.*Виды-Вирски Ф.* Об основных проблемах истории медицины. М.: Медгиз, 1961, 158 с.

23.*Виксна А.А.* Давид Гиероним Гриндель (к 200-летию со дня рождения) // Фармация, 1976, №6, с.82-83

24. *Геворкян И.Х., Мартиросян В.М.* Выдающийся врач средневековья Лбу Али ибн Сина (к 1000-летию со дня рождения) // Журнал экспериментальной и клинической медицины, 1980, т.20, № 4, с.332-356

25.История медицины: Материалы к курсу истории медицины / под ред. БД. Петрова. М.: Медицина, 1954, 282 с.

26.*Криков В.И.* О преподавании истории фармации в фармацевтических вузах // Фармация, 1984, №4, с.80-82

Redaksiyaya daxil olub 23.11.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 81-93
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 81-93

УДК 316.342.654

О.Ю.Гаджиев
Сумгаитский государственный университет
osmanhaciyev@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СРЕДНЕГО КЛАССА В ОБЩЕСТВЕ

Ключевые слова: *общество, социальная структура, социальное неравенство, социальная стратификация, классы, средний класс, гражданское общество*

В статье рассматривается специфика формирования среднего класса, считающегося ядром современного общества. Указывается, что формирование и развитие среднего класса напрямую связано с новыми реалиями и в первую очередь с развитием сферы социально-экономических отношений, структурными изменениями в экономике и эффективной социальной политикой. Путем анализа делается вывод, что эта значимая группа общества состоит из склоных к реформам высокообразованных и профессиональных людей, занимающих важное место в системе общественного производства исчитающих себя всреднем звене социальной иерархии. Учитывая эти характеристики, мы можем рассматривать их как определенную социальную общность. В статье также рассматривается вопрос о необходимости изучить перспективы развития среднего класса в азербайджанском обществе. По итогам исследования видно, что ныне в нашем обществе существуют различные новые социальные группы и прослойки, которые мы можем отнести к среднему классу, что является результатом трансформации господствующих в обществе экономических отношений и ценностей. Указанный выше процесс еще продолжается и возникающие новые социальные группы и прослойки общества характеризуются своей динамичностью.

O.Y.Hacıyev

CƏMİYYƏTDƏ ORTA SİNİF PROBLEMİNİN SOSİAL-FƏLSƏFİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *cəmiyyət, sosial struktur, sosial bərabərsizlik, sosial stratifikasiya, siniflər, orta sinif, vətəndaş cəmiyyəti*

Məqalədə istənilən cəmiyyətin özəyini təşkil edə biləcək orta sinfin formalaşması imkanları nəzərdən keçirilir. Göstərilir ki, orta sinfin formalaşması və inkişafı yeni reallıqlarla, ilk növbədə sosial – iqtisadi münasibətlər sferasının inkişafı, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və effektli sosial siyasətlə birbaşa bağlıdır. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, cəmiyyətin bu vacib qrupu özündə ictimai

istehsal sistemində mühüm yer tutan, yüksək təhsilli və peşəkar olan, sosial iyerarxiyada özünü orta vəziyyətdə görən, islahatlara meyilli insanlardan ibarətdir. Bu əlamətləri nəzərə alaraq, biz onları müəyyən sosial birlik hesab edə bilərik. Məqalədə həmçinin Azərbaycan cəmiyyətində orta sinfin öyrənilməsi tələbatı, inkişaf perspektivləri öyrənilir. Araşdırma nəticəsində bəlli olur ki, cəmiyyətimizdə artıq orta sinfə aid edə biləcəyimiz müxtəlif yeni sosial qruplar və təbəqələr mövcuddur və bu cəmiyyətdə hakim iqtisadi münasibətlərin və dəyərlərin transformasiyasının nəticəsidir. Yuxarıda göstərilən proses hələ də davam edir və yaranan yeni sosial qruplar və cəmiyyətin təbəqələri öz dinamikliyi ilə səciyyələnir.

O.Y.Hajiyev

SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE MIDDLE CLASS PROBLEM IN SOCIETY

Keywords: *society, social structure, social inequality, social stratification, classes, middle class, civil society*

The article examines the specifics of the formation of the middle class, which is considered the core of modern society. It is indicated that the formation and development of the middle class is directly related to new realities and, first of all, to the development of the sphere of socio-economic relations, structural changes in the economy and effective social policy. Through analysis, it is concluded that this significant group of society consists of highly educated and professional people who are prone to reform, occupy an important place in the system of social production, and consider themselves to be in the middle echelon of the social hierarchy. Given these characteristics, we can consider them as a certain social community. The article also discusses the need to study the prospects for the development of the middle class in Azerbaijani society. Based on the results of the study, it is clear that today in our society there are various new social groups and layers that we can attribute to the middle class, which is the result of the transformation of economic relations and values prevailing in society. The above process is still ongoing and emerging new social groups and layers of society are characterized by their dynamism.

Проблема среднего класса является одной из важных и актуальных проблем социальной философии. С античных времен до наших дней мыслители всех периодов истории социально-философской мысли уделяли внимание этому вопросу. В статье рассматриваются пути формирования среднего класса, способного составить ядро любого общества. Указывается, что формирование и развитие среднего класса напрямую связано с новыми реалиями, прежде всего с развитием сферы социально-экономических отношений, структурными изменениями в экономике и эффективной социальной политикой. Анализ данной проблемы показывает, что в эту группу

общества входят высокообразованные и профессиональные люди, склонные к различного рода позитивным изменениям, играющие важную роль в системе общественного производства, и занимающие среднее положение в социальной иерархии. Учитывая все эти характеристики, мы можем рассматривать их как определенную социальную общность. Также в статье исследуется вопрос о необходимости изучения среднего класса в азербайджанском обществе и перспектив его развития.

Исследования показали, что в нашем обществе существуют различные новые социальные группы и слои, которые мы можем отнести к среднему классу, что является результатом трансформации господствующих экономических отношений и ценностей в данном обществе. Названный процесс все еще продолжается. В отличие от других социальных групп и слоев эти новые слои более динамичны.

В раннюю эпоху развития общества классов не существовало. Первобытнообщинный строй, в котором возникли первые формы сосуществования людей, характеризовался относительно слабым развитием социальных изменений. Формирование классов было связано с появлением частной собственности и общественного разделения труда в конце первобытнообщинного строя. Не случайно классовое разделение общества отличается от других общественных объединений своей непосредственной связью с производственными отношениями, образованием частной собственности и установлением разделения труда.

Различие между богатыми и бедными, которое привело к столкновению их интересов и борьбе между ними, было известно еще античным философам. Платон [3], а позже и Аристотель [1] считали естественным деление людей на господствующие и бедные классы и видели причины многих исторических процессов в борьбе между ними.

Хотя факт существования классов известен с античных времен, деление общества на классы маскировалось другими системами деления людей на касты, сословия и т.д. Так в рабовладельческом обществе с кастовой системой люди точно знали, к какому классу они принадлежат. Принадлежность людей к определенной касте или классу не зависело от них самих и определялось в основном религией, положением семьи, господствующими в обществе законами, традициями и т.д. По этой причине в таких обществах статус людей был предписанным или «врожденным». Однако чисто классовая структура общества гораздо более сложная система. Никто не может заранее определить, принадлежит ли индивидуум к определенному классу или сословию. Для этого ученые готовят статистические результаты или показатели,

выражающие характеристики социальной структуры. Этой же цели служат объективные и субъективные методы определения места личности в социальной структуре общества.

Как мы уже отмечали, несмотря на то, что понятия классов существовали еще в древности, философы античного периода не могли разработать научную теорию о природе классов. Это стало возможным только тогда, когда буржуазия, ликвидировав все сословные различия, возглавила борьбу против феодализма. Ведущие мыслители французской буржуазной революции, отмечая классовое расслоение, хотели найти ответы на вопросы о причинах разделения общества на классы.

Социальное неравенство возникает, прежде всего, под влиянием различных социальных факторов: разделения труда (представители умственного и физического труда), образа жизни (городское и сельское население), выполняемых функций и др. Социальные различия – это, прежде всего, различия в статусе. Это свидетельствует о разных функциях, выполняемых людьми в обществе, о различии возможностей и положения, а также о неравных правах и обязанностях, которыми они обладают.

Социальное неравенство подтверждает существование иерархической структуры общества. Один человек, группа, класс и организация стоит выше или ниже других. Это означает, что у одних больше или меньше богатства и власти чем у других. При таком принципе неравенства социальная стратификация представляет собой единство социальных институтов (групп, классов, слоев), расположенных в иерархическом порядке. Таким образом, стратификация – это неравенство индивидов, групп, классов по соответствующему месту, которое они занимают в известной социальной системе. Г.Спенсер назвал это явление «социальной дифференциацией».

Считающийся основоположником современного капитализма Адам Смит в своей классовой теории, разделил общества на классы по экономическим показателям и определил характеристики трех различных классов. Прежде всего, он старался обосновать свою классовую теорию в рамках экономической концепции общества, рассматривая ее, таким образом, как один из интегрирующих составных элементов рассматриваемой политико-экономической системы. Согласно его мнению, в каждом обществе его члены, принадлежащие к разным классам, занимают различное положение и имеют своеобразные интересы, обусловленные общественным разделением труда. Однако сколько бы в обществе не существовало особых мнений, каждый будет действовать исходя из общих интересов. По мнению А.Смита, общечеловеческий характер формируется на основе жизненно-важных

требований и деятельности индивидов в соответствии с общими интересами [10, с.12-17].

Социальная структура рассматривается марксизмом с детерминистских позиций. Марксистское учение, определяет общество как целостную систему, состоящую из экономической, социальной, политической и идеологической подсистем. Каждая из этих подсистем обосновывается как обособленная система. Большую роль во взаимосвязях между системами играют причинно-следственные связи. Это означает, что каждая из подсистем существует не сама по себе, а в причинно-следственной зависимости с другими системами, и все они имеют иерархическую структуру. В теории марксизма, все социальные системы определяются особенностями экономической системы. Развитие всех других систем общественной жизни также связано с экономической системой.

В теории марксизма, классы определяются как ядро – основа социальной структуры общества. Согласно этому учению, в основе социальных отношений в обществе лежат классовые отношения [7, с.37]. Правда, существование классов было известно науке уже в начале 19 века еще до К.Маркса. Французские историки Ф.Гизо, О.Тьерри, английские и французские экономисты А.Смит, Д.Рикардо в своих трудах часто использовали это понятие. Однако развитие учения о классах связано с марксизмом.

В современной социально-философской мысли при изучении различных классов, социальных групп и слоев в обществе чаще всего обращаются к теории социальной стратификации. Социальная стратификация означает социальное расслоение. Социальное расслоение – это процесс формирования слоев среди населения и его последствия. Исходной точкой этого процесса является социально однородное общество, то есть общество, в котором люди не различаются по имущественному и социальному положению.

Основные вопросы, на которые призвана дать ответ теория социальной стратификации, следующие:

- что является причиной социального расслоения?
- какие факторы приводят к социальному неравенству?
- что социальное расслоение дает обществу?
- как эмпирически проверить основные гипотезы в этой области?

Согласно этой теории, страты (слои) играют важную роль в обществе, и социальные отношения в обществе состоят из отношений между различными стратами.

Следует отметить, что термин «стратификация» чаще используется в научной речи, а слово «расслоение» больше используется в нашей повседневной жизни, и лишь иногда в науке. Дело в том, что слово «расслоение» чаще употребляется, когда подразумевается разделение общества на богатых и бедных. В данном случае в это понятие не входит многочисленный средний класс. Поэтому, на наш взгляд, термин стратификация полнее отражает действительность. Он не только правильно отражает процесс разделения населения на богатых и бедных, но и определяет место и роль среднего класса в обществе. Стратификация рассматривается как размещение членов социальной системы, то есть распределение людей, имеющих неравный статус в стратах или уровнях. В этом смысле стратификация приравнивается к социальному неравенству [5, с.62].

Коренные изменения в социальной структуре капиталистических обществ в начале 20 века на Западе дают основание говорить о том, что главной силой здесь является не буржуазия и пролетариат, а средний класс. В связи с развитием промышленности численность традиционного среднего класса и рабочего класса стала сокращаться. Среди них стал формироваться новый слой, работающий в офисах и на инженерно-технических должностях. Э.Ледерер в очерке 1912 года впервые назвал эту группу «новым средним классом» [9, с.50].

Средний класс составляет ядро социальной структуры общества. В современный период основной чертой, характеризующей социальную структуру развитых стран, является наличие небольшого количества низших (бедных) и высших (богатых) классов, а также более многочисленного среднего класса. В развитых странах средний класс составляет около 60-70% населения и благодаря среднему положению, которое оно занимает играет уникальную координирующую роль, устраняя конфликт между полюсами социальной иерархии.

Средний класс состоит из людей, которые сами строят свою жизнь и заинтересованы в сохранении той структуры, которая дала им эту возможность. В настоящее время на Западе ядро среднего класса составляют представители малого и среднего бизнеса, фермеры, крестьяне, интеллигенция, инженеры, техники, высококвалифицированные рабочие, а также работники сферы общественного питания. Благодаря своему среднему статусу этот класс разделяет два противоположных социальных полюса – богатых и бедных, и не дает им сталкиваться. Чем слабее средний класс, тем ближе друг к другу будут полюса стратификационной системы, и тем больше вероятность их столкновения, и наоборот. По мере роста численности среднего класса увеличивается и размер его основного капитала. Нестабильность

среднего класса в периоды экономических кризисов вызывает серьезные потрясения в обществе.

В наше время резко возрос интерес к проблеме формирования среднего класса в социальной структуре азербайджанского общества. Прежде всего это объясняется трансформацией социальной структуры нашего общества и происходящими в связи с этим объективными изменениями. Проводимые в нашем обществе реформы по развитию среднего класса являются важной частью национальной модели развития Азербайджана. Эти реформы привели к коренным изменениям в социально-экономической системе общества. Изменились критерии социальной дифференциации, принят многоаспектный подход к социальной структуре, начался процесс формирования новых слоев в обществе. В последнее время увеличились темпы роста экономики, улучшился уровень жизни населения. Развитие экономики Азербайджана играет важную роль в повышении доходов населения. Как результат устойчивой экономической стратегии увеличились масштабы социальных реформ. Основным содержанием этой политики является повышение благосостояния населения. За прошедший период эта стратегия наряду с ростом доходов людей, работающих в сфере экономики дала толчок к улучшению благосостояния граждан, представленных в различных социальных слоях. В результате все слои граждан страны ежегодно получают дополнительную социальную поддержку, а объем реализуемых проектов по улучшению их благосостояния расширяется. Все это сделало еще более актуальной необходимость изучения среднего класса в нашем обществе.

Увеличение процентного соотношения среднего класса, который считается движущей силой стабильности и прогресса, а также процесса демократизации общества стало возможно благодаря реализации масштабных экономических, социальных и политических мер. Средний класс занимает лидирующее положение в системе социальных отношений. Этот класс, экономически активный и свободный, инициативный, склонный к реформам, всегда поддерживает прогрессивные идеи и выступает против бюрократизма и консерватизма, сковывающих развитие. Исходя из этого можно сказать, что меры, предпринятые в направлении развития предпринимательства и деловой среды, являющихся материальной основой среднего класса в Азербайджане, служат надежной основой для продолжения реализации в нашей республике параллельно с экономическим подъемом и демократических реформ, а также для достижения существенного развития в политической, правовой, экономической, социальной и других сферах. Разработка концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее» Указом Президента

Азербайджанской Республики от 29 декабря 2012 года стала еще одним положительным моментом в направлении решения данных вопросов. Необходимость разработки такой концепции связана с тем, что наша страна вступила в новый этап развития. В упомянутой концепции особое внимание уделяется развитию среднего класса в нашем обществе: «в рамках этой концепции проблема «абсолютной бедности» в Азербайджане вновь будет в центре внимания. При этом одной из главных задач является расширение доли среднего класса населения страны и усиление его роли.

Опыт стран мира показывает, что страны, где есть сильный средний класс политически, экономически, социально и т.д. более устойчивы и имеют высокий потенциал развития» [12, с.12].

Таким образом, продолжается процесс формирования сильного среднего класса, который является залогом демократии и стабильности в Азербайджане в условиях роста национального дохода и, параллельно, среднемесячной заработной платы. Среднегодовой уровень заработной платы в Азербайджане приближается к уровню национального дохода на душу населения в стране. В ближайшее время этот процесс будет развиваться в положительном направлении, и ожидается, что уровень национального дохода на душу населения будет равен среднегодовой заработной плате. Именно в это время завершится начальный этап формирования сильного и стабильного среднего класса в нашей стране.

Для определения доходов и норм потребления среднего класса в Азербайджане необходимо учитывать разнородность его состава. Учитывая эту разнородность, охватывающего широкий круг государственных служащих, представителей малого и среднего бизнеса, менеджеров и интеллигенции, его можно подразделить на верхний средний класс, средний класс и нижний средний класс. Верхний средний класс в основном состоит из руководителей крупных компаний и фирм, лиц, занимающихся средним предпринимательством, владельцев торговых объектов, а также лиц, занимающих в основном руководящие должности в различных сферах государственного управления. На наш взгляд, эту группу, в основном владеющую средствами производства и включающую в себя часть массы высокопоставленных чиновников, работающих в государственных учреждениях, также можно назвать «элитным слоем среднего класса». В среднем слое среднего класса большинство трудящихся в частных предприятиях или владельцы небольших коммерческих объектов, а также владельцы недвижимости сдающейся в аренду. Некоторую часть интеллигенции, в том числе высококвалифицированный медицинский

персонал, доцентов и профессоров, работающих в вузах, также можно отнести к среднему классу. К нижнему среднему классу относится небольшое количество государственных служащих, работающих в бюджетных ведомствах, занятых в малом бизнесе и частном предпринимательстве, а также медицинские работники средней квалификации и школьные учителя. В качестве основного источника дохода для высшего и среднего класса можно указать заработную плату, получаемую с основного места работы и, как правило, высокие доходы от личного бизнеса. В большинстве случаев у представителей низшего сословия нет дополнительного источника дохода, и они зарабатывают на жизнь за счет своей основной работы.

Большая часть азербайджанского общества является сторонниками модели «социального государства». Азербайджанское государство заявило о себе как о социально ориентированном. Наше государство создает условия для развития социально ориентированной экономики на основе рыночных отношений, гарантирует свободное предпринимательство, не допускает монополии и недобросовестной конкуренции в экономических отношениях. В модели социального государства индивидуальная свобода имеет второстепенное значение, в то время как «общее благосостояние» находится на первом плане. Эта модель сочетает в себе активное вмешательство государства в экономику и мощную систему социальной защиты. Взгляды же представителей среднего класса в этой области несколько иные. Так, большинство из них предпочитает не общество «социального равенства», а общество «равных возможностей», где высоко ценятся свободы личности. Поскольку люди этого класса достаточно активны, обладают высокими профессиональными показателями, их основными ресурсами являются профессиональный опыт и знания, человеческий капитал, они способны строить свою жизнь самостоятельно.

Учитывая все вышеизложенное, а также анализ опубликованных за последний период научных исследований по социальной структуре в Азербайджане в переходный период, можно сказать, что когда мы говорим о росте социального неравенства и дифференциации в обществе, мы не должны упускать из виду, что имущественное неравенство и неравное распределение доходов есть лишь отражение глубинных социальных процессов. То есть это не причина, а следствие. Изучение этих процессов требует глубокого социального, экономического и политического анализа. На наш взгляд, создание равных социальных возможностей для разных слоев населения, социальная защищенность, эффективные реформы и т.д. являются важными сферами, требующими особого внимания современного государства.

Одной из причин, препятствующих формированию развитой модели рыночной экономики среднего класса, являются субъективные трудности, с которыми сталкиваются все общества при переходе к рыночной экономике. Л.А.Беляева отмечала, что модель рыночной экономики среднего класса может формироваться не на основе эксплуатации природных ресурсов и развитой теневой экономики, а на основе экономики, основанной на высокотехнологичном производстве и развитии квалифицированных кадров «Модернизация, рыночная экономика и демократия – три условия, дающих возможность реализовать свой потенциал активным, мотивированным на материальный успех работникам, имеющим для его достижения востребованные в обществе профессиональные навыки» [4, с.4]. На наш взгляд, названные субъективные факторы хотя и не полностью препятствуют формированию среднего класса, но несколько замедляют этот процесс.

Несмотря на то, что в большинстве случаев важнейшими признаками среднего класса считаются экономические критерии, мы считаем, что не менее важны и мировоззренческие ценности, и политические взгляды, и социальные показатели. Только средний класс, обладающий широким кругозором, профессиональными качествами, устойчивыми политическими взглядами, словом, присущими современному обществу высокими социальными показателями, может быть костяком гражданского общества. Поэтому путь, ведущий к формированию среднего класса, а значит, и гражданского общества проходит не только через экономическое развитие, но и через обширные социальные, политические и демократические реформы. Средний класс играет важную роль в регулировании общественных отношений и построении гражданского общества. В культурной сфере средний класс выступает носителем основных ценностей и традиций современного общества, а в социальных отношениях выступает гарантом политической стабильности, формирования и развития гражданского общества. Основной целью реформ, проводимых в различных сферах азербайджанского общества (экономической, социальной, политической) в современное время, как раз и является построение гражданского общества.

Играя важную роль в процессах социальной мобильности, средний класс защищает существующую социальную структуру от социальных катаклизмов, не допускает конфликта между бедными и богатыми классами в силу своего положения. Сложившиеся в обществе отношения социальной мобильности обуславливают развитие среднего класса за счет других классов. Согласно П.Сорокину, социальная мобильность есть естественное и нормальное состояние общества,

подразумевающее не только социальные перемещения индивидов, групп, но и социальных объектов (ценности), то есть всего того, что создано или модифицировано в процессе человеческой деятельности. Такая мобильность предполагает свободный переход из одной социальной группы в другую социальную группу одного и того же уровня общественной стратификации. П.Сорокин сравнивает каналы развития социальной мобильности с кровеносной системой, и отмечает, что нет общества, в котором социальная мобильность была бы полностью свободной. Он отмечает: «Если бы мобильность была бы абсолютно свободной, то в обществе, которое получилось бы в результате, не было бы социальных страт. Оно напоминало бы здание, в котором не было бы потолка-пола, отделяющего один этаж от другого. Но все общества стратифицированы. Это значит, что внутри них функционирует своего рода «сито», просеивающее индивидов, позволяющее некоторым подниматься наверх, оставляя других на нижних слоях, и наоборот» [8, с.379]. Кроме этого добавим, что основной причиной формирования среднего класса является создание новых узкоспециализированных профессий, связанных с передовыми технологиями. Представители этой профессии – предприниматели, ученые, врачи, юристы и т.д. формируют средний класс. Труд этого класса, составляющий социальную основу рыночной экономики, востребован и высоко ценится обществом. Современный средний класс делится на верхний, средний и нижний слои по вертикальной мобильности. Верхний средний класс состоит из высокообразованных специалистов и более экономически обеспечен. Среднегодовой доход среднего класса поступает в основном от домашнего хозяйства и обычно составляет 80% национального дохода. Нижний средний класс состоит из людей, имеющих низкий уровень образования и в основном работающих на верхний средний класс в технических областях [11, с.6].

Существуют определенные характеристики, обеспечивающие превосходство среднего класса по сравнению с другими классами общества. К таким признакам относятся высокий уровень совместимости с рыночной экономикой, дающий возможность реализовать экономическую стратегию, ориентированную на предпринимательство, высокая социальная мобильность, максимальное использование собственных возможностей, качественная рабочая сила и деятельность, направленная на повышение ценности своего «человеческого капитала», прагматичное отношение к государству, обеспечивающему стабильность в обществе и неизменность «правил игры», личностная свобода, либеральные ценности, а также предпочтение рыночной экономики и частной собственности.

В социальной структуре общества интеллигенция является важной составляющей среднего класса. Интеллигенция – это социальный слой, состоящий из людей, занимающихся профессиональным интеллектуальным трудом. Этот слой образовался при отделении умственного труда от физического труда в рабовладельческих и феодальных обществах. Важную роль, которую играли представители интеллектуального труда в этих обществах можно ясно увидеть на примере развития науки, материальной и духовной культуры в Древней Греции, древнеримском государстве и рабовладельческих государствах Востока. Высокое развитие политической жизни в этих государствах было связано с высоким положением интеллигенции в обществе.

В современный период в связи с повышением роли знаний, образования, культуры и размахом научно-технической революции увеличивается число интеллигенции. Широкое использование достижений науки и техники в различных сферах общественной жизни постоянно повышает спрос на интеллектуальный труд. По мнению профессора С.Халилова, интеллектуальность определяется не достижениями человека и тем, что он приобрел, а тем, что он дает другим [2, с.226]. М.Н.Руткевич, один из известных социологов современности, дает следующее определение интеллигенции: «Интеллигенция – это большая социальная группа людей, социальный класс, состоящий из лиц с высшим или средним образованием, профессионально занимающихся высококвалифицированной умственной деятельностью» [6, с.261]. На наш взгляд, это определение правильно характеризует интеллигенцию, составляющую важную часть среднего класса, как особый социальный класс общества. Итак, средний класс состоит из различных социальных групп и слоев, от государственных служащих до управленцев и интеллигенции. Однако это не должно препятствовать тому, чтобы средний класс рассматривался как единая социальная единица.

Таким образом, мы попытались показать, что доминирование среднего класса в любом обществе является показателем высокого уровня социальных отношений и социальной гармонии. В результате проведенного анализа было выявлено, что роль, которую средний класс играет в основных сферах жизни общества, и функции, которые он выполняет, наглядно демонстрируют то, что данная социальная общность является незаменимым социальным феноменом для всех обществ.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aristotel.* Politika. Bakı: Bakı Universiteti, 1997, 280 s.
2. *Xəlilov S.* Lider, dövlət, cəmiyyət. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 358 s.
3. *Platon.* Dövlət. Bakı: Təbib, 1999, 358 s.
4. *Беляева Л.А.* И вновь о среднем классе России // Социологические исследования, Москва, 2007, №5, сс.3-13
5. *Комаров М.С.* Социальная стратификация и социальная структура // Социологические исследования, Москва, 1992, №7, сс.62-72
6. *Руткевич М.Н.* Диалектика и социология. Москва: Мысль, 1980, 356 с.
7. *Семенев В.С.* Капитализм и классы. Москва: Наука, 1969, 399 с.
8. *Сорокин П.А*. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992, 543 с.
9. *Шкаратан О.И., Инясевский С.А* Новый средний класс на Западе // Общественные науки и современность. Москва, 2007, №4, сс.49-67
10. *Rækstad P.A.* Class and State in the Political Theory of Adam Smith: A Chapter in the History of a Neglected Strand of Political Thought, University of Oslo, 2011, 107 p.
11. *Tarkhnishvili A., Tarkhnishvili L.* Middle Class: Definition, Role and Development // Global Journal of Human Social Science Sociology and Culture, Ilia State University, 2013, p. 12
12. Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyası. http://www.president.az/files/future_az.pdf, 39 s

Redaksiyaya daxil olub 07.06.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 94-104
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 94-104

УДК 327

С.Л.Климов
Азербайджанский университет языков
seriydoc19@gmail.com

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕАЛИЗАЦИИ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: *Азербайджан, публичная дипломатия, культурная дипломатия, спорт, туризм, гастродипломатия, мультикультурализм, диаспора*

Актуальность данной темы обусловлена тем, что публичная дипломатия сегодня стала действенным инструментом внешней политики и получила широкое распространение в мире. Статья представляет обзор основных направлений реализации публичной дипломатии Азербайджана. Подчеркивается важность определения направлений публичной дипломатии в разработке и реализации стратегии международных коммуникаций государства. Научная новизна данной темы заключается в исследовании инструментов и особенностей реализации публичной дипломатии Азербайджана, а также их влияния на достижение внешнеполитических целей. Значительное внимание уделяется практической реализации публичной дипломатии Азербайджана. В результате определено, что комплексный подход, включающий в себя использование широкого спектра инструментов публичной дипломатии, разработку долгосрочной стратегии, координацию задействованных ведомств, позволяет достичь большей эффективности и устойчивости публичной дипломатии.

S.L.Klimov

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ DİPLOMATİYASININ REALLAŞDIRILMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan, ictimai diplomatiya, mədəni diplomatiya, idman, turizm, qastrodiplomatiya, multikulturalizm, diaspora*

Bu mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, ictimai diplomatiya bu gün xarici siyasətin effektiv alətinə çevrilmiş və dünyada geniş yayılmışdır. Məqalədə Azərbaycan ictimai diplomatiyasının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri haqqında ümumi məlumat verilir. Dövlətin beynəlxalq əlaqələr strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsində ictimai diplomatiyanın istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Mövzunun elmi yeniliyi Azərbaycan ictimai diplomatiyasının həyata keçirilməsi alətləri və xüsusiyyətlərinin, eləcə də onların xarici siyasət məqsədlərinə nail olunmasına təsirinin öyrənilməsindədir. Azərbaycanda ictimai diplomatiyanın praktiki reallaşdırılmasına böyük diqqət

yetirilir. Nəticə olaraq müəyyən edilmişdir ki, geniş spektrli ictimai diplomatiya alətlərindən istifadə, uzunmüddətli strategiyanın işlənib hazırlanması və cəlb olunmuş departamentlərin əlaqələndirilməsi daxil olmaqla kompleks yanaşma daha yüksək səmərəlilik və davamlılığa nail olmağa imkan verir.

S.L.Klimov

MAIN DIRECTIONS OF IMPLEMENTATION OF PUBLIC DIPLOMACY IN AZERBAIJAN

Keywords: *Azerbaijan, public diplomacy, cultural diplomacy, sports, tourism, gastrodiplomacy, multiculturalism, diaspora*

The relevance of this topic is due to the fact that public diplomacy today has become an effective tool of foreign policy and has become widespread in the world. The article provides an overview of the main directions of implementation of public diplomacy in Azerbaijan. The importance of determining the directions of public diplomacy in the development and implementation of the state’s international communications strategy is emphasized. The scientific novelty of this topic lies in the study of the tools and features of the implementation of public diplomacy in Azerbaijan, as well as their influence on the achievement of foreign policy goals. Considerable attention is paid to the practical implementation of public diplomacy in Azerbaijan. As a result, it was determined that an integrated approach, including the use of a wide range of public diplomacy tools, the development of a long-term strategy, and the coordination of the departments involved, makes it possible to achieve greater efficiency and sustainability of public diplomacy.

В настоящее время публичная дипломатия занимает важное место в дипломатической деятельности многих государств. Это обусловлено изменением характера международных отношений, возрастанием роли общественного мнения в формировании и реализации внешней политики, размахом информационных потоков на мировом уровне, а также значительным влиянием информационных технологий, средств массовой информации и социальных сетей на политические, социальные и экономические процессы в мире.

Значимость публичной дипломатии заключается в ее потенциале повлиять на общественное мнение, создать поддержку политическим действиям государства, привлечь инвестиции, развивать культурные и научные связи, а также укрепить имидж государства на международной арене. Публичная дипломатия играет существенную роль в создании международного восприятия и укреплении позиции государства на глобальной арене. Основными задачами публичной дипломатии являются установление доверия, формирование образа страны и продвижение своих идей и ценностей.

Публичная дипломатия — один из наиболее эффективных и широко применяемых подходов к применению "мягкой силы" государства. Этот метод включает в себя проведение культурных, образовательных, спортивных, медиа, научных и других проектов, направленных на взаимодействие с элитами и обществом других стран с целью создания привлекательного образа своего государства. Публичная дипломатия по определению является комплексной системой мер, направленной на изучение, информирование и формирование положительного общественного мнения о конкретном государстве среди зарубежных аудиторий. Активными участниками публичной дипломатии могут быть правительства и органы государственной власти, неправительственные организации, средства массовой информации, бизнес-структуры, частные группы и отдельные лица.

Публичная дипломатия играет важную роль в обновлении и расширении внешней политики страны, укреплении образа на международной арене и установлении партнерских отношений с другими странами и общественностью. Азербайджан, как активный участник международного сообщества, реализует свою собственную публичную дипломатию для достижения своих национальных интересов и продвижения своего образа на глобальной арене, стратегически разрабатывая и реализуя основные направления этой политики, нацеленные на достижение внешнеполитических целей.

Определение направлений публичной дипломатии является важным аспектом в разработке и реализации стратегии международных коммуникаций государства. Для этого прежде всего необходимо провести «ревизию» имеющегося потенциала «мягкого» влияния, определить и четко сформулировать наши сильные стороны и предложить *современные смыслы*, которые мы хотим и можем транслировать с учетом имеющихся ресурсов, чтобы стать тем авторитетным «центром притяжения», который соответствует нашим внешнеполитическим амбициям [10].

Акцент на прикладные аспекты публичной дипломатии, характерный для большинства аналитических материалов, указывает на то, что концепция международного взаимодействия и публичной дипломатии все еще не до конца изучены и требуют дальнейшего концептуального осмысления. Данное направление исследования несет в себе потенциал для продолжения и расширения дискуссии в этой области.

Неотъемлемой частью публичной дипломатии Азербайджана является культурная дипломатия, которая обладает значительным

потенциалом для установления и укрепления дружественных связей и расширения границ взаимопонимания. Благодаря уникальности культурного наследия и активному развитию потенциала культуры, Азербайджан стремится активно использовать культуру в качестве мощного инструмента публичной дипломатии.

Культурная дипломатия связана с использованием культуры в качестве объекта и средства достижения основополагающих целей внешней политики государства. Можно сказать, что культурная дипломатия является своего рода стержнем публичной дипломатии государства, поскольку именно через культуру нация раскрывает миру свою идентичность, представляет свои ценности и идеи [2, с.70].

Инструменты культурной дипломатии включают в себя различные средства и методы, которые используются для повышения межкультурного понимания, установления долгосрочных связей и создания благоприятного образа государства. К ним можно отнести: музыка, искусство, танцы, кинематограф, архитектура.

Азербайджанский народ внес значительный вклад в мировую культуру. Мы справедливо гордимся нашими историческими памятниками, богатой литературой, искусством и музыкальной культурой. Именно в Азербайджане возникли первый театр, первая опера, первый балет и первая Академия наук на мусульманском Востоке.

Прекрасные образцы азербайджанского народного искусства можно увидеть во многих богатейших музеях мира – лондонском музее Виктории и Альберта, вашингтонском Музее текстиля, нью-йоркском «Метрополитэн», парижском «Лувре», стамбульском музее «Топкапы», петербургском «Эрмитаже» и многих других [7].

Благодаря усилиям высшего политического руководства страны список шедевров нематериального культурного наследия UNESCO в Азербайджане продолжает расти, и на данный момент включает 19 объектов [9].

Презентация культурного наследия на международной арене способствует установлению прочных связей и созданию позитивного образа страны.

Данный факт свидетельствует о высоком уважении, которое мировое сообщество испытывает к азербайджанской культуре, и признании нашего исторического вклада в мировое развитие, а также демонстрирует искреннюю заинтересованность в сохранении и продвижении азербайджанского наследия на протяжении веков.

Достижения отечественной музыкальной культуры, сохранение ее традиций и передача в ней общечеловеческих и национальных

ценностей играют важную роль в успехах Азербайджана в области публичной дипломатии и международного культурного сотрудничества. Это способствует укреплению фундамента для положительного восприятия Азербайджана за рубежом.

Музыкальное исполнительство является одним из способов межкультурной коммуникации, наиболее полно раскрывающим «духовную аксиоматику» той или иной культуры, своеобразие её «культурного кода». Музыка становится языком, который преодолевает границы и способствует межкультурному диалогу и взаимопониманию. Своей универсальностью и способностью обращаться к глубинным эмоциям, музыка помогает создавать условия для гармоничного сотрудничества и взаимопонимания.

Через публичные мероприятия, культурные фестивали, выставки, форумы и конференции Азербайджан может осуществить активный диалог и обмен опытом с партнерами по всему миру. Такое взаимодействие помогает укрепить доверие, понимание и установить глубокие связи, создавая основу для мирного сосуществования и сотрудничества.

В эпоху цифровой коммуникации следует активно использовать средства социальных медиа, веб-сайты и другие платформы для популяризации и распространения азербайджанской культуры. Предоставление онлайн-ресурсов, цифровых туров и виртуальных мероприятий помогут достичь большей аудитории.

Следует уделить особое внимание поддержке и развитию молодых талантов в области искусства и культуры. Выступления азербайджанских артистов, музыкантов и танцоров на международных сценах привлекают внимание и вызывают уважение к художественному наследию страны, способствуя укреплению контактов и установлению долгосрочных партнерств.

В эпоху «мягкой силы» важным и эффективным инструментом публичной дипломатии становится также гастродипломатия, которая предоставляет странам уникальную возможность использовать свою кулинарную культуру для продвижения себя на международной арене. Выразительность и аутентичность гастрономических традиций позволяют строить прочный и узнаваемый имидж. Традиционные произведения азербайджанской кухни оригинальны и неповторимы и являются символом гостеприимства.

Знакомство с национальной кухней – это один из лучших способов познания новой страны. «Еда – это важнейший фактор социальной, политической, экономической и культурной жизни человека. Она составляет базис международной интеграции и

глобализации, является и послом мира, и культуры, это самый простой способ понять иную культуру, проникнуться ее духом» [4, с.9].

Важная работа по изучению, сохранению и популяризации азербайджанской кухни была проведена Национальным кулинарным центром при Госагентстве по туризму. Целью этой работы является продвижение азербайджанской кухни на международном уровне. Организованная и скоординированная деятельность является главной целью для продвижения азербайджанской кулинарии за рубежом. Она направлена на то, чтобы показать мировому сообществу, что азербайджанская национальная кухня занимает особое место в мировой гастрономии.

Важно отметить, что развитие гастродипломатии требует скоординированных усилий государства, общества, предпринимателей и экспертов в сфере гастрономии. Правильная стратегия и планирование помогут эффективно использовать гастрономическое наследие и продвигать культуру страны успешно на международном уровне. Необходимо разработать стратегический план, объединяющий различные инициативы, программы и проекты, которые будут способствовать развитию и популяризации азербайджанской гастрономии на международном уровне. Популяризация местных продуктов и укрепление их репутации на международной арене способствует развитию экономики и стимулирует к улучшению качества продуктов.

Неотъемлемой частью гастродипломатии является использование современных технологий и социальных медиа для продвижения и популяризации местной кухни и культуры. Организация кулинарных туров и мастер-классов, в рамках которых туристы смогут не только насладиться азербайджанскими вкусностями, но и познакомиться с процессом приготовления блюд и использованием местных ингредиентов.

Разработка кулинарных маршрутов, которые включают посещение ресторанов, кулинарные классы и дегустации, поможет привлечь туристов и познакомить их с аутентичными азербайджанскими блюдами. Проведение гастрономических фестивалей, посвященных азербайджанской кухне, позволит привлечь внимание как местных жителей, так и туристов. Такие мероприятия предоставляют возможность продемонстрировать разнообразие и богатство азербайджанской гастрономии.

Следующим элементом публичной дипломатии является мультикультурализм, который способствует не только культурному, но и социально-экономическому развитию Азербайджана, позволяя ему

включиться в изучение мирового опыта в качестве полноправного партнера: транслировать ценности азербайджанской культуры, как одного из полноправных участников современных международных отношений.

Следовательно, продвижение, экспорт национальной культуры, популяризация ее за рубежом, формирование позитивного образа страны способствуют созданию благоприятной внешнеполитической конъюнктуры.

В международных отношениях политика мультикультурализма способствует укреплению международного авторитета Азербайджана, расширению его культурных и гуманитарных связей с мировым сообществом, тем самым повышая уровень информированности зарубежной общественности об Азербайджанской Республики [8].

Туризм представляет собой эффективный инструмент для продвижения "мягкой силы" и развития международного взаимодействия. Через туризм страна может демонстрировать свои ценности, традиции и достижения перед мировым сообществом. Это может способствовать формированию привлекательного образа страны, повышению ее престижа и укреплению позиций в политическом пространстве.

Туризм формирует имидж страны на основе личных впечатлений туристов, превращая его в «эмоциональный компонент мягкой силы». Туризм как инструмент «мягкой силы» представляет собой действенный и привлекательный компонент внешнеполитического влияния. Представляется, что такой подход к определению туризма как инструмента публичной дипломатии во многом соответствует положениям теории политического реализма, рассматривающей национальные интересы в качестве основного мотива внешней деятельности государства [6, с.217].

Азербайджан обладает огромным туристическим потенциалом, благодаря своему географическому положению, уникальной по красоте и разнообразию природе, богатому историческому и культурному наследию, что создает широкие возможности для развития самых разных видов туризма.

Сегодня отечественная туриндустрия – одна из самых перспективных и динамично развивающихся отраслей экономики. Этот сектор экономики является не только источником доходов для государства, но и способом увеличения национального престижа и повышения авторитета страны на международной арене.

Грамотное подключение отечественного туристского потенциала в качестве важного дополнения внешнеполитической деятельности

страны будет способствовать повышению эффективности ее так называемой «мягкой силы». Через туризм страна может представлять свои ценности, традиции и достижения миру. Это может помочь формированию привлекательного образа страны, повысить ее престиж, укрепить позиции в политическом пространстве.

Технологии управления в системе туризма являются незаменимым инструментом для оптимизации процессов, повышения качества и эффективности туристической индустрии. Они включают в себя различные инструменты, методы и подходы, которые используются для планирования, организации, координации и контроля туристической деятельности. Сегодня на мировой арене реализуются самые разные инструменты и учитывая это, спортивная дипломатия набирает обороты как одна из важнейших разновидностей этой стратегии. Спортивная дипломатия стала явлением международных отношений, как средство объединения международного сообщества и продвижения многостороннего сотрудничества [5, с. 34].

К тому же, спорт превратился в национальный бренд и приобрел большое влияние на формирование имиджа страны и демонстрацию уровня ее развития.

В последние годы Азербайджан начал интенсивно развивать спортивный инструмент в своей внешней политике. Спортивная дипломатия стала важным элементом внешней политики, способствующим установлению дружественных отношений с другими странами и повышению его имиджа в международной арене. Азербайджан, стремясь использовать спорт как средство для достижения политических, дипломатических и культурных целей, активно участвует в международных спортивных мероприятиях и организует свои собственные спортивные события. Ярким тому примером являются: организация крупных международных соревнований, инвестиции в развитие профессионального спорта, новые образовательные программы в сфере спорта. Разумеется, все эти усилия направлены для достижения политических целей. В свете этого трудно переоценить значение для Азербайджана, как для страны-организатора таких мероприятий мирового масштаба, как первые в истории Европейские игры (2015), Всемирная Шахматная Олимпиада (2016) и Исламиада–2017, «Формула–1» и Евро–2020, Кубок мира по художественной гимнастике (2023). Проведение международных спортивных ивентов способствует тому, что Баку заявляет о себе, как о региональном спортивном центре и, как показывает мировой опыт, является важным дипломатическим инструментом.

Успешная организация Азербайджаном престижных спортивных соревнований будет способствовать развитию различных спортивных отраслей в стране, но, что более важно, укрепит спортивный, экономический и геополитический имидж страны на мировой арене. Спорт становится эффективным мостом международного сотрудничества и содействует гармоничному взаимодействию Азербайджана с миром.

Образование в современном мире играет значительную роль, выполняя традиционную функцию передачи знаний. Однако в условиях сегодняшнего многополярного мира, образование стало иметь гораздо большее значение. Оно стало неотъемлемой частью внешнеполитического арсенала множества государств и оказывает значительное влияние на формирование их внешнеполитической стратегии [1, с. 197].

Образование выступает сегодня в качестве одного из элементов публичной дипломатии. Наряду с традиционными формами в «борьбе за умы», преимущество влияния на мир через образование вполне очевидно. Неслучайно многие государства мира пытаются воздействовать на общественное сознание, создавая благоприятный имидж государства, опираясь при этом на продвижение своих национальных ценностей, среди которых, в том числе и экспорт образования. Образование наряду с наукой и культурой, пожалуй, в наибольшей степени предполагает не только воздействие, но и взаимодействие, диалог. Образование способствует установлению связей между странами и культурами через обмен студентами и академическим персоналом. Программы обучения за рубежом, обмен студентами и учеными, проведение совместных исследовательских проектов и конференций позволяют создавать долгосрочные партнерства и расширять сети контактов. Формирование партнерств с академическими и культурными организациями: сотрудничество со специализированными учебными заведениями, научными институтами, художественными галереями и музеями позволит расширить доступ к академическому и культурному обмену, проведению совместных исследований и выставок. В последние годы Азербайджан активно работает над укреплением своей позиции в международном образовательном пространстве и привлечении иностранных студентов.

Огромная роль в публичной дипломатии принадлежит диаспоре, которая может быть полезным инструментом в повышении престижа и влияния своей страны. Учитывая возможности и методы диаспоральной дипломатии в деле формирования общественного мнения как в стране пребывания, так и на исторической родине, ее

можно определить как ресурс публичной дипломатии, а диаспоральные организации, соответственно, как субъект публичной дипломатии [3, с.106].

Роль диаспоры как проводника диалога культур также очень велика. Будучи важным внешнеполитическим ресурсом, диаспора обладает колоссальными возможностями для формирования позитивного имиджа исторической родины, популяризации ее культуры и налаживания политических и экономических связей со страной пребывания.

Активная деятельность азербайджанской диаспоры в различных сферах международной деятельности, включая информационные, политические, экономические и культурные, способствует продвижению интересов и образа Азербайджана, а также способствует долгосрочному укреплению позиции страны на мировой арене.

Брендинг является мощным инструментом, который помогает Азербайджану успешно представить свои качественные и уникальные продукты и услуги на международной арене и установить партнерские отношения с другими государствами.

Made in Azerbaijan – фраза, которая с каждым днём обретает всё больше веса и силы. Это не просто выражение, а знак того, что в Азербайджане стало производиться всё больше востребованного товара. Бренд “Made in Azerbaijan” является важным инструментом публичной дипломатии, способствуя укреплению экономических связей, привлечению инвестиций и продвижению страны как надежного и качественного производителя.

Таким образом, Азербайджан применяет разнообразные инструменты публичной дипломатии, чтобы укрепить свою международную позицию и привлечь внимание к своей стране. Ключевыми рекомендациями по улучшению публичной дипломатии являются: разработка долгосрочной стратегии публичной дипломатии позволит Азербайджану определить ясные цели, подходы и меры для продвижения своих интересов и улучшения имиджа за рубежом; развитие партнерских отношений с академическими и культурными организациями, бизнесом и неправительственными организациями для совместной реализации культурных и информационных проектов; активное использование современных медиа-платформ, социальные сети, интернет-ресурсы и телевидения для распространения информации о культуре, достижениях и политических инициативах Азербайджана; поддержка проектов и инициатив, запущенных гражданским обществом и неправительственными организациями,

которые способствуют позитивному образу страны и развитию международного сотрудничества.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Антюхова Е.А.* Образование как «мягкая сила» в современных зарубежных и российских политологических исследованиях // Вестник Волгоградского государственного университета, 2018, №4, с.197-209
2. *Василенко Е.В.* Культурная дипломатия как инструмент «мягкой силы» государства // Перспективы. Электронный журнал, 2016, №1 (5), с. 67-80
3. *Ибрагимов И.А.* Стратегия эффективного влияния. Внешняя политика, «мягкая сила» и энергетическая дипломатия Азербайджана в 21-м веке. Москва: Весь Мир, 2016, 240 с.
4. *Павловская А.В.* Нужна ли нам наука о еде? // Еда и культура: сборник статей. Москва: Центр по изучению взаимодействия культур, 2015, с.7-44
5. *Наумов А.О.* Спортивная дипломатия как инструмент «мягкой силы» // Мировая политика, 2017, №4, с.32-43
6. *Черевичко Т.В.* Туризм как инструмент «мягкой силы» международной политики // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения, 2022. Т.22, вып. 2, с. 214-218
7. Азербайджанская культура: [Электронный ресурс] / URL: https://culture.gov.az/ru/azerbaydjanskaya-kultura
8. Азербайджанский мультикультурализм: [Электронный ресурс] / URL: http://multiculturalism.preslib.az/ru_a1.html
9. Еще один успех Азербайджана: [Электронный ресурс] / URL: https://haqqin.az/news/267606
10. Семке Ю.В. «Мягкая сила» как инструмент расширения внешнеполитического влияния России: [Электронный ресурс] / URL: https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/russian-softpower/myagkaya-sila-kak-instrument-rasshireniya-vneshnepoliticheskogo-vliyaniya-rossii/

Redaksiyaya daxil olub 16.11.2023

Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası –2023, C.71, №4, s. 105-114
Transactions of Pedagogical University. Series of humanitarian, social, pedagogical and psychological sciences – 2023, V.71, №4, pp. 105-114

УДК 93:94:737,1

Т.А.Кулиев
Институт Археологии, Этнографии и Антропологии НАНА
seyfedini@yandex.com

ТИФЛИССКАЯ ЧЕКАНКА МОНЕТ ШАХОВ СЕФЕВИДОВ, ОСМАНОВ, АФШАРИДОВ, ЗЕНДОВ И КАДЖАРОВ

Ключевые слова: *Тифлис, монетный двор, монетное дело, Сефевиды, Османы, Афшариды, Зенды, Каджары*

В статье рассматривается деятельность монетного двора Тифлиса (Тбилиси). Начало чекана мусульманских монет на монетном дворе Тифлиса относится к периоду образования арабского халифата. До образования арабского халифата в денежном обращении Грузии циркулировали главным образом монеты Сасанидского Ирана и Византии. В период царствования династии Сефевидов на Тифлисском монетном дворе чекан монет от имени Сефевидов начался при шахе Аббасе I. В период османо-сефевидских войн Тифлис был захвачен войсками османской Турции, что также отразилось на чекане монетного двора Тифлиса, известны оккупационные османские монеты Тифлиса. Приход к власти Надир-шаха Афшара и установление его власти над Тифлисом означало начало чекана монет от имени шахов Афшаридов. В период царствования династий Зендов и Каджаров на Тифлисском монетном дворе чеканились анонимные монеты на персидском и арабском языках. Приводимые монеты свидетельствует не только о политических отношениях Грузии с Ираном и Турцией, но, также о торгово-экономических отношениях между этими странами.

T.Ə.Quliyev

SƏFƏVİ, OSMANLI, ƏFŞAR, ZƏND VƏ QACAR ŞAHLARININ TİFLİS ZƏRBLƏRİ

Acar sözlər: *Tiflis, zərbxana, məskukat işi, Səfəvilər, Osmanlılar, Əfşarlar, Zəndlər, Qacarlar*

Məqalədə Tiflis (Tbilisi) zərbxanasının fəaliyyəti araşdırılır. Tiflis zərbxanasında müsəlman sikkələrinin zərb edilməsinin başlanğıcı ərəb xilafətinin yaranma dövrünə aiddir. Ərəb xilafətinin yaranmasından əvvəl Gürcüstanın pul dövriyyəsində əsasən Sasanilər imperiyasının və Bizans imperiyasının sikkələri istifadə edilirdi. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Tiflis zərbxanasında Səfəvilərin adından sikkələrin zərb edilməsi Şah I Abbasın dövründə başlanır. Osmanlı-səfəvilər müharibələri dövründə Tiflis Osmanlı Türkiyə qoşunları tərəfindən ələ keçiriləndən sonra Tiflis zərbxanasında Osmanlı Türkiyə sikkələrinin zərbi

başlanmışdır, Tiflisin zərb Osmanlı sikkələri məlumdur. Nadir şah Əfşarın hakimiyyətə gəlməsi və Tiflis üzərində onun hakimiyyətinin qurulması Əfşar şahları adından sikkələrin yenidən vurulması demək idi. Zəndlər və Qacarlar sülalələrinin hakimiyyəti dövründə Tiflis zərbxanasında fars və ərəb dillərində anonim sikkələr zərb olunurdu. Zəndlər və Qacarlar sülalələrinin hakimiyyəti dövründə Tiflis zərbxanasında fars və ərəb dillərində anonim sikkələr zərb olunurdu. Sözügedən sikkələr təkcə Gürcüstanın İran və Türkiyə ilə siyasi münasibətlərini deyil, həm də bu ölkələr arasında ticari-iqtisadi münasibətlərini də göstərir.

T.A.Guliyev

TIFLIS COINAGE OF SAFAVID, OTTOMAN, AFSHARID, ZENDI AND QAJAR SHAHS

Keywords: *Tiflis, mint, coinage, Safavids, Ottomans, Afsharids, Zends, Qajars*

The article examines the activities of the Tiflis (Tbilisi) mint. The beginning of the minting of Muslim coins at the Tiflis mint dates back to the period of the formation of the Arab Caliphate. Before the formation of the Arab Caliphate, coins of Sasanian Empire and Byzantine Empire mainly circulated in the monetary circulation of Georgia. During the reign of the Safavid dynasty, the minting of coins on behalf of the Safavid dynasty began at the Tiflis Mint under Shah Abbas I. During the Ottoman-Safavid wars, Tiflis was captured by the troops of Ottoman Empire, which also affected the minting of the Tiflis mint, the occupation Ottoman coins of Tiflis are known. The coming to power of Nadir Shah Afshar and the establishment of his authority over Tiflis meant the beginning of coinage on behalf of the shahs Afsharid dynasty. During the reign of the Zand dynasty and Qajar dynasty, anonymous coins in Persian and Arabic were minted at the Tiflis Mint, which testifies not only to Georgia's political relations with Iran and Turkey, but also to trade and economic relations between these countries. During the reign of the Zand dynasty and Qajar dynasty, anonymous coins in Persian and Arabic were minted at the Tiflis Mint. The coins cited indicate not only Georgia's political relations with Iran and Turkey, but also trade and economic relations between these countries.

История монетного двора Тифлиса (Тбилиси) была предметом исследования многих нумизматов, среди которых можно назвать таких, как Е.А.Пахомов, Д.Г.Капанадзе, И.Л.Джалаганиа, Т.С.Кутелиа. Арабский период деятельности Тифлисского монетного двора исследован нами в статье «Из истории монетного двора Тифлиса (Тбилиси)», которая представлена для публикации в Материалы Международной научной конференции по истории, археологии, этнографии и этнологии

Кавказа им. О.Лордкипанидзе. Нам хотелось бы остановить свое внимание на монетах, чеканенных от имени шахов династии Сефевидов, Афшаридов и Каджаров на монетном дворе Тифлиса.

В 1501 г. в битве в местности Шарур, где кызылбашский шах Исмаил I Сефевид одержал победу над Алвенд Мирзой, прекратилось существование государства Ак-Коюнлу и таким образом, было основано государство Сефевидов, со столицей в Тебризе, где в июле 1501 года Исмаил I провозгласил себя шахом [11, с.253]. Территориальным ядром азербайджанского Сефевидского государства являлось владение одного из суфийско-дервишского ордена «Сефевие» в Ардебиле. В состав государства Сефевидов, кроме Южного Кавказа и Персии, входили также Ирак, часть Афганистана и Средней Азии. Но приход к власти в Иране шаха Исмаила I не означало начало чекана на Тифлисском монетном дворе монет от имени шахов из династии Сефевидов. Согласно сообщению Парсадана Горгиджанидзе, «Шах Тамаз прибыл в Карабах, некоторых властителей сменил, на других наложил повинности и дань. Картлийцев, месхов, кахов и шемахинцев заставил чеканить монету со своим именем» [8, с.28-29]. О приходе в Тбилиси шаха Тахмаспа сообщает также Вахушти Багратиони [1, с.35-36]. В период существования государства Сефевидов в Грузии осуществлялся выпуск иранских монет, чеканившихся от имени Сефевидских шахов. К периоду царствования шаха Тахмаспа Первого на монетном дворе Загеми начался чекан монет от имени шаха Тахмаспа I, наиболее ранней монетой Загема является монета 963 г.х./1555-6 г., согласно данным Т.С.Кутелия [5, с.108], А.М.Раджабли читает монету как Зейям или Зегам [12, с.56], локализуя монетный двор Зейям на территории современного Закатальского района Азербайджанской Республики [14, с.72], хотя Т.С.Кутелия связывает чекан монет от имени Сефевидов с Кахетинским царством [5, с.21], следует отметить, что с момента утверждения власти династии Сефевидов в Грузии, нам не известен чекан национальных грузинских монет, на что указывает также Д.Г.Капанадзе [4, с.118]. На Тифлисском монетном дворе чекан монет от имени Сефевидов начался при шахе Аббасе I. Е.А.Пахомов приводит подробные описания монет шаха Аббаса I и его преемников, где наиболее ранней монетой является фулус, чеканенный в Тифлисе в 1014 г.х. и аббаси 1032 г. [10, с.217]. По мнению Е.А.Пахомова, на монетном дворе Тифлиса чеканились только лишь серебряные и медные монеты, ни одного золотого экземпляра до сих пор не найдено [10, с.217]. Но в примечаниях к монографии Е.А.Пахомова, Д.Г.Капанадзе сообщает о золотом ашрефи тифлисской чеканки, помеченный 1160 г.х./1747 г., сведения о котором приводится в третьем издании Каталога

восточных монет А.К.Маркова [10, с.342-343]. Кутелия Т.С. отмечает, что чекан монет от имени сефевидского шаха означал признание политической зависимости грузинских государств от его верховной власти [5, с.15]. А.К.Марковым приводится описание аббаси, чеканенного от имени шаха Аббаса I в Тифлисе, на котором стерт год [7, с.713], далее 1 1/3 аббаси 1073 г. битого от имени шаха Аббаса II [7, с.714].

Монетная система Сефевидского государства, равно как и системе почти всех предшествующих, а также современных Сефевидам восточных государств, основывалась на серебряном монометаллизме и основной монетной единицей был принят крупный высокопробный номинал, – «шахи», весом в 2 мискаля (9,36 грамма) с номинальной стоимостью 50 медных динаров или 25 двойных динаров [14, с.207].

После денежной реформы Аббаса I в 1595 г. и вплоть до падения государства Сефевидов в XVIII в., денежное обращение государства Сефевидов базировалось на «аббаси», – аббасова монета, весившая 7,8гр. При шахе Аббасе I денежное обращение государства Сефевидов состояла из: аббаси (7,8 г.), мухаммади (3,90 г.), шахи (1,91 г.), бисти (0,78 г.), чеканившие из серебра [13, с. 228].

В девяти выпусках Е.А.Пахомова «Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа» приводятся описание монет, которые чеканились на монетном дворе Тифлиса. К продукции монетного двора Тифлиса относятся махмуди шаха Сулеймана, чекан Тифлиса (№198,[1] 208, 209, 210, 508), пять шахи, шахи, махмуди и аббаси Аббаса II, чеканенные в 1072 и 1106 г., г.х., аббаси шаха Хусейна I, чеканенные в 1107 г., 1110 г., 1114 г., 1115 г., 1118 г., 1119 г., 1128 г., 1130 г., 1131 г., 1132 г., 1133 г., 1134 г., махмуди Тифлиса 1130 г., шахи Тифлиса 1131 г. (№ 196, 203, 206, 208, 217, 219, 222, 234, 238, 518, 521, 522, 527, 893, 894, 895, 896, 898, 900, 901, 1199, 1200, 1206, 1208, 1838, 1840, 2018, 2019, 2022), аббаси шаха Аббаса II, чекан Тифлиса в 1053 г. (№506, 512, 519, 520). М.А.Сейфеддини приводит описание аббаси Тифлиса, чеканенного от имени шаха Хусейна, дата-1118 г.х./ 1706 г., вес - 7,4 гр., который был обнаружен в 1983 г. с. Ахмедлы Лачинского района Азербайджанской Республики [15, с.82].

Фото Аббаси шаха Аббаса II, чекан монетного двора Тифлиса в 1064/1064 г.х. [17].

[1] Здесь и далее нумерация по находкам монет из 9-ти выпусков Е.А.Пахомова «Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа», 1926-1966 гг.

В период сефевидо-османских войн Тифлис был захвачен турецкими войсками, о чем свидетельствуют как письменные [8, с.40], так и нумизматические источники. Так, в кладе №208 наряду с монетами Сефевидов чекана Тифлиса были обнаружены также онлыки султана Ахмеда III, изготовленные на монетном дворе Тифлиса. Онлыки, бешлыки и нисфбешлыки Тифлиса 1115 г., чеканенные от имени султана Ахмеда III и султана Махмуда I 1143 г. были обнаружены также в других кладах (№210, 215, 515, 518, 521, 522, 896, 899, 906, 1205, 1206, 1207, 1482, 2019, 2020).

Фото. Онлык султана Махмуда I 1143 г.х., чекан монетного двора Тифлиса [18].

Монеты Сефевидов и Османов Тифлисского монетного двора обращались наряду с монетами, чеканившими на других монетных дворах государства Сефевидов, – в Тебризе, Эривани, Гяндже, Шемахе,

Нахичевани, Мешхеде, Реште, Казвине, Мазандеране, Ширазе, Исфахане.

С приходом к власти шаха Надир Афшара, монетный двор Тифлиса после занятия Надиршахом Тифлиса в 1736 г. начал чеканить монеты от имени Афшаридов. Так, в кладах были обнаружены монеты, битые от имени шаха Надира с датами 1134 г., 1148г., 1150 г., 1151 г., 1162 г.х., и Ибрагим-шаха в 1162-1168 гг., в Тифлисе, а также в Тебризе, Герате, Ширазе, Кабуле, от имени Шах-роха в тех же городах, в 1162-1168 гг., аббаси, шахи и шесть шахи Надира, чекан Тифлиса 1149 г., 1150 г., 1151 г. и 1152 г., аббаси Шахруха, чекан Тифлиса, 1163 г., 1164 г. (№ 215, 216, 217, 219, 238, 521, 525, 527, 901, 906, 1206, 1207, 1208, 1857, 2020, 2021).

Фото. Шестишахи Надир-шаха Афшара, 1150 г.х., чекан монетного двора Тифлиса [19].

В период правления Керим-хана Зенда в Тифлисском монетном дворе чеканились анонимные полутораабазники 1182 г.х. и 1184 г.х. и абазники 1210 г.х. (№ 1209, 1216, 1217, 1498). Согласно описанию Д.Г.Капанадзе, на этих анонимных серебряных монетах было воззвание на персидском языке «О, Милосердный» и на арабском языке, чеканка этих монет началась в 1166 г.х. (1752/53 г.) и продолжалось до 1213 г.х. (1798-99 г.), Д.Г.Капанадзе именует данные монеты «багратидское» серебро второй половины XVIII в.» [4, с.130]. Е.А.Пахомовым дается описание данных монет с воззваниями «О, Милосердный» и «Слава Богу, владыке обоих миров!», вес данных анонимных серебряных монет составляет 4,50 гр., 3,00 гр., 1,50 гр. [10, с.238-239]. Но, монеты с подобными воззваниями чеканились не только на монетном дворе Тифлиса, но, также на монетных дворах северо-азербайджанских ханств. В период правления Керим хана Зенда на монетных дворах

северо-азербайджанских ханств чеканились анонимные серебряные монеты с воззванием "О, Милосердный", "О, Владыка времени" и др. Обращает на себя внимание начало чекана анонимных серебряных монет, – 1166 г.х. (1752/53 г.), когда в Персии шла борьба за власть, который закончился приходом к власти Керим-хана Зенда в 1758 г. [11, с.326]. Согласно сведениям М.А.Сейфеддини, с 1181 г.х./1767-1768 г. и вплоть до 1187 г.х./1773-1774 г. монетные дворы Гянджи и Шемахи чеканили монеты Керим-хана Зенда. Параллельно с монетами Керим-хана, начиная с 1181 г.х./ 1767 г. и вплоть 1187 г.х./1773 г. на шемахинском монетном дворе выпускались анонимные аббаси с воззванием "О, Повелитель времени". М.А.Сейфеддини приводит описание аббаси, чеканенной в Гяндже в 1181 г.х. с воззванием "О, Милосердный", вес данной монеты составил 3,6 гр. Данная монета была обнаружена в кладе серебряных монет XVIII в. в г. Шемахе [15, с.59]. В приложениях к кандидатской диссертации Е.А.Синициной [16], в Типологической классификации монет азербайджанских ханств второй половины XVIII – первой четверти XIX вв. приводятся описания анонимных серебряных монет с воззваниями "О, Милосердный", "О, Владыка времени" и др. Так, в 1177 г.х./1763 г. на монетном дворе Гянджи была чеканена анонимная серебряная монета с подобным воззванием [16, с.180]. В Шемахе в 1177 г. была чеканена анонимная серебряная монет с аналогичным воззванием [16, с.189]. Весы анонимных серебряных монет Гянджи, согласно каталогу серебряных анонимов азербайджанских ханств, составляли 4,65; 4,54; 4,50; 4,68 гр. [16, с.212], а весы анонимных монет Шемахи составляли 4,45; 4,59; 4,48 гр. [16, с.237]. Таким образом, начало чекана этих анонимных монет относится к периоду прихода к власти Зендов, а прекращение чекана анонимных монет, согласно данным Д.Г.Капанадзе, произошло в 1213 г.х. (1798/99 г.), значить в период правления Зендов и Каджаров на монетном дворе Тифлиса осуществлялся чекан анонимных серебряных монет, что происходило также в северо-азербайджанских ханствах в исследуемый период. Чекан анонимных серебряных монет продолжался также после заключения Георгиевского мирного трактата 1783 г., что свидетельствует о торгово-экономических отношениях между Грузией и Ираном, на что указывают грузинские историки. Т.С.Кутелия указывает на традиционное тяготение грузинского купечества к Ирану и многовековые торгово-экономические связи Грузии с Востоком [5, с.107]. И, хотя монография Т.С.Кутелии посвящена нумизматике Грузии периода царствования династии Сефевидов, тем не менее, нельзя другим объяснить чекан во второй половине 18 в. монет с надписями на персидском и арабском языках на монетном дворе Тиф-

лиса.

Наряду с серебряными монетами монетный двор Тифлиса чеканил также медные монеты. Если первоначально медные монеты были анонимными, то, впоследствии на них указывалось имя представителей царствовавшей в Грузии династии Багратионов. При этом, как указывал Е.А.Пахомов, во всю первую половину XVIII в. на тифлисской медной монете выставлялись имена не грузинских царей, а их заместителей, фактических правителей Тифлиса и Карталинии. Со второй половины XVIII в. носители царского титула лично становятся правителями страны и в силу этого, а не по праву царя, по установившемуся обычаю, помечают тифлисскую медь своими именами [9, с.95]. На медных монетах Тифлиса было указано имя царей Теймураза и Ираклия, 1169 г., с именами Вахтанга, Свимона и Бакара и с изображениями корабля, дракона, павлина и оленя (№558, 1491), но, без упоминания титула царя, по типу персидских монет. Данные медные монеты были обнаружены в кладах наряду с медными монетами Шемахи и Гянджи. Т.С.Кутелия отмечает, что иранскую медную монету чеканили также потомственные владыки государств, находящихся в вассальной зависимости от Ирана, например, цари Картли, официально считавшиеся вали-наместниками шаха [6, с.108]. Исходя из описанных и перечисленных Е.А.Пахомовым медных монет, можно прийти к заключению, что на Тифлисском монетном дворе чеканились монеты следующих номиналов, – полубисти, шаур и бисти [9, с.108]. Помещение имени шаха Ирана на медной монете было редчайшим исключением: Т.С.Кутелия приводит описание полубисти Тбилиси, с изображением льва, за ним восходящее солнце, на которой упомянут шах Сефи [5, с.51]. Система, по которой на тбилисском монетном дворе чеканилась монета в XVII-XVIII вв., пережила Сефевидов, и по той же системе чеканились русско-грузинские монеты в первой трети XIX в. [5, с.49]. Согласно сведениям письменных источников, Тифлисский монетный двор передавался на откуп, что являлось одним из источников обогащения местных правителей [3, с.39].

М.Х.Гейдаров отмечал тенденцию увеличения всех видов торговой пошлины на рубеже XVII-XVIII вв., которое наблюдалось по всем разветвлениям транзитных путей, проходивших через территорию Азербайджана и сопредельных стран [2, с.60]. Это вызывало необходимость в чеканке монет в Тифлисском монетном дворе, как и на монетных дворах других стран, находившихся в зависимом положении от Ирана, в том числе Грузии, которая являлась валийством т.е. наместничеством, в период царствования этих династий.

Что касается организации монетного дела на монетном дворе

Тифлиса, то, как указывает Т.С.Кутелия [5, с.32], в «Тазкират ал-мулук» и «Дастураламали» приводятся сведения об организации монетного дела, что позволяет определить процесс чеканки монет на монетном дворе Тифлиса.

Таким образом, чекан монет с именами шахов из династий Сефевидов, Афшаридов, а также оккупационных монет султанов из династии Османов, затем анонимных серебряных монет в период правления шахов из династий Зендов и Каджаров на Тифлисском монетном дворе, что также наблюдалось на монетных дворах северо-азербайджанских ханств, свидетельствует не только о политических отношениях Грузии с Ираном и Турцией, но, также о торгово-экономических отношениях между этими странами.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Вахушти Б.* История царства Грузинского. Перевод Н.Т.Накашидзе. Тбилиси: Мецниереба, 1976 г., 338 с.
2. *Гейдаров М.Х.* О системе и количестве торгово-пошлинного сбора в Азербайджане XVII в. // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР, Серия История, Философия и право, 1968, № 1, с.56-64
3. Дневник Закария Акулисского. Пер. с арм. Ереван: Армянский филиал АН СССР, 1939 г., 159 с.
4. *Капанадзе Д.Г.* Грузинская нумизматика. Москва: АН СССР, 1955 г., 186 с.
5. *Кутелия Т.С.* Грузия и сефевидский Иран (по данным нумизматики). Тбилиси: Мецниереба, 1979 г., 120 с.
6. *Кутелия Т.С.* Каталог иранских медных монет (по фондам Государственного музея Грузии). На грузин., русск. и англ. языках. Тбилиси: Мецниереба, 1990 г., 116 с.
7. *Марков А.К.* Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа. Санкт-Петербург, 1896 г., 872 с.
8. *Парсадан Горгиджанидзе*. История Грузии. Перевод Р.К.Кикнадзе и В.С.Путуридзе. Тбилиси: Мецниереба, 1990 г., 183 с.
9. *Пахомов Е.А.* Вес и достоинство медной монеты Тифлиса XVII-XVIII вв. Баку: Азербайджанский государственный университет, 1928 г., 109 с.
10. *Пахомов Е.А.* Монеты Грузии. Тбилиси: Мецниереба, 1970 г., 352 с.
11. *Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П. и др.* История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград: Ленинградский университет, 1958 г., 390 с.
12. *Раджабли А.М.* Из истории монетного дела в Сефевидском государстве / Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана, Т. IV. Баку: Академия Наук Азербайджанской ССР,

1961 г., с.44-67

13. *Раджабли А.* Монеты Азербайджана. Баку: Халг банк, 2012 г., 358 с.
14. *Раджабли А.* Монетное дело Азербайджанского государства Сефевидов. Баку: Зия, 2014 г., 232 с.
15. *Сейфеддини М.А.* Средневековые монетные клады Азербайджана (1968-1983 гг.). Баку: Элм, 1994 г., 196 с.
16. *Синицина Е.А.* Денежное обращение Азербайджана (Гянджинского, Карабахского, Шемахинского, Шекинского, Бакинского, Дербендского и Кубинского ханств) во второй половине XVIII – первой четверти XIX вв. Дисс. ... канд. истор. наук. Баку, 1992 г., 214 с.
17. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=319717
18. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=314213
19. https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=319855

Redaksiyaya daxil olub 24.11.2023

UOT 94(479.24)

Ə.Ş.Nəcəfov, A.T.Kərimli
ADPU-nun Ağcabədi filialı
elizade.necefov@bk.ru, kerimli_anar@mail.ru

TARİXİMİZİN HƏR SƏHİFƏSİ BİZİM ÜÇÜN ƏZİZDİR

Açar sözlər: *Qarabağ Universiteti, tarix, münaqişə, sərəncam, filial*

Məqalədə Xankəndi Pedaqoji Universitetinin yaranma və inkişaf tarixi əks olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, bu tədris ocağı ötən illər ərzində çox mürəkkəb və çətin şəraitdə müxtəlif adlarla 1969-1972-ci illərdə APİ-nin filialı, 1973-1989-cu illərdə müstəqil institut, 1989-1991-ci illərdə Gəncə Pedaqoji İnstitutunun tərkibində, 1991-1992-ci illərdə APİ-nin Şuşa fakültəsi, 1992-2000-ci illərdə APİ-nin Şuşa filialı, 2000-2014-cü illərdə AMİ-nin Ağcabədi filialı və nəhayət, 2015-ci ildən indiyə kimi ADPU-nun Ağcabədi filialı kimi uğurla fəaliyyət göstərir.

Müəlliflər Prezidentin sərəncamı ilə yaradılan Xankəndi Dövlət Universitetinin Qarabağın, ümumilikdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynayacağını xüsusi vurğulamışlar.

А.Ш.Наджафов, А.Т.Каримли

НАМ ДОРОГА КАЖДАЯ СТРАНИЦА НАШЕЙ ИСТОРИИ

Ключевые слова: *Карабахский университет, история, конфликт, распоряжение, филиал*

В статье отражена история создания и развития Ханкендиского Педагогического Университета. Было отмечено, что этот учебный центр в последние годы находился в очень сложных и трудных условиях, под разными названиями: в 1969-1972 годах - филиал АПИ, в 1973-1989 годах - независимый институт, в 1989-1991 годах - в составе Гянджинского педагогического института. 1991 г. -Успешно работает на Шушинском факультете API в 1992 г., Шушинском филиале АПИ в 1992-2000 гг., Агджабединском филиале АМИ в 2000-2014 гг. и, наконец, Агджабединском филиале АДПУ с 2015 г. по настоящее время.

Авторы особо подчеркнули, что Ханкендиский Государственный Университет, созданный по распоряжению президента, будет играть важную роль в общественно-политической жизни Карабаха и Азербайджана в целом.

A.Sh.Najafov, A.T.Karimli

EVERY PAGE OF OUR HISTORY IS DEAR TO US

Keywords: *Karabakh University, history, conflict, order, branch*

The history of the establishment and development of Khankendi Pedagogical University is reflected in the article. It was noted that this educational center was in very complex and difficult conditions during the past years, under different names: a branch of API in 1969-1972, an independent institute in 1973-1989, a part of Ganja Pedagogical Institute in 1989-1991, 1991 -Successfully working as the Shusha faculty of API in 1992, Shusha branch of API in 1992-2000, Agjabedi branch of AMI in 2000-2014 and finally Agjabedi branch of ASPU from 2015 to now shows.

The authors specially emphasized that the Khankendi State University, established by the order of the President, will play an important role in the social and political life of Karabakh and Azerbaijan in general.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin keçmiş Xankəndi filialının təşkilindən 55, həmin filialın müstəqil İnstituta çevrilməsindən isə 51 il keçir. Əsas cəhət budur ki, bu tədris ocağı ötən illər ərzində çox mürəkkəb və çətin şəraitdə, müxtəlif adlarla 1969-1972-ci illərdə APİ-nin filialı, 1973-1989-cu illərdə müstəqil institut, 1989-1991-ci illərdə Gəncə Pedaqoji İnstitutunun tərkibində, 1991-1992-ci illərdə APİ-nin Şuşa fakültəsi, 1992-2000-ci illərdə APİ-nin Şuşa filialı, 2000-2014-cü illərdə AMİ-nin Ağcabədi filialı və nəhayət, 2015-ci ildən indiyə kimi ADPU-nun Ağcabədi filialı kimi uğurla fəaliyyət göstərir. Bu tədris ocağının tarixinə qısa ekskursiya etməklə onun maraqlı inkişaf yolu ilə daha ətraflı tanış olmaq mümkündür.

Əvvəla qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri içərisində Xankəndi Pedaqoji İnstitutu və onun Azərbaycan şöbəsinin bazası əsasında yaradılmış və müxtəlif adlarla indiyənə kimi fəaliyyət göstərmiş tədris müəssisələri özünəməxsus yer tutur. Bu ali məktəb Qarabağda ərazi cəhətdən ona bitişik və yaxın olan rayonların bölgə gənclərinin ali pedaqoji təhsilə cəlb olunmasında, ali məktəb tariximizdə təhsilimizə şərəfli xidməti və 30 ildən çox köçkünlük həyatı yaşaması ilə fərqlənir.

Keçən əsrin 70-ci illərində Naxçıvan MR-da və keçmiş DQMV-də APİ-nin filiallarının açılması məqsədyönlü bir dövlət tədbiri kimi bu bölgələrdə yerləşən ümumtəhsil məktəblərinin ali pedaqoji təhsilli mütəxəssislərə olan ehtiyacını aradan qaldırmaq üçün həyata keçirilmişdir.

Bu məqsədlə də Azərbaycan KP MK-nın tapşırığı ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 10 aprel 1969-cu il tarixdə (N 143) bu məsələni müzakirə edərək qərara alır:

1. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinə tapşırılsın:

a) 1969-cu il üçün qəbul planı 950 nəfər olmaqla, 1969-1970-ci dərs ilindən Stepanakert (Xankəndi) şəhərində V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialını təşkil etsin. İnstitutun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Ümumtəhsil məktəblərinin müəllim kadrlarına tələbatını təyin etmək məqsədi ilə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərara alır: Stepanakert (Xankəndi) şəhərində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı təşkil edilsin.

b) 1969-cu il üçün filiala ixtisaslar üzrə qəbul planını Respublika Dövlət Plan Komitəsi ilə razılaşdırıb təsdiq etsin.

2. Nəzərə alınsın ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin İcraiyyə Komitəsi filialın yerləşməsi üçün ümumi faydalı sahəsi 1976 kv.m olan binalar, şəhərin yataqxanalarında yerlər, dəvət edilmiş müəllimlər üçün lazımi miqdarda mənzil ayırır (1, s.430).

Beləliklə, 1969-1970-ci tədris ilindən APİ-nin Xankəndi filialı fəaliyyətə başlayır. Bir neçə ildən sonra, yəni DQMV-nin təşkilinin 50 illik yubileyi günlərində Xankəndi filialının maddi-texniki bazası əsasında o zaman respublikaya rəhbərlik edən Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin göstərişi ilə Azərbaycan hökuməti 28 noyabr 1973-cü il tarixli qərarla Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu təşkil etdi.

Bu məqsədlə Stepanakert, indiki Xankəndi şəhərində pedaqoji institutun təşkil edilməsi haqqında Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərara alır:

1. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və respublikanın ona yaxın olan rayonlarını ixtisaslı müəllim kadrları ilə təmin etmək məqsədilə Azərbaycan SSR Ali və Orta ixtisas Təhsili Nazirliyinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın.

a) Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Stepanakert filialı əsasında Stepanakert Pedaqoji İnstitutu təşkil etsin və burada tələbələrin təlimi rus, Azərbaycan və erməni dillərində aparılsın.

b) Yeni açılan institutda normal təlim prosesinin aparılmasını təmin edən lazımı tədbirlər görsün.

2. DQMV Zəhmətkeş Deputatları Soveti İcraiyyə Komitəsinin belə bir məlumatı nəzərə alınsın ki, Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun fəaliyyətini genişləndirmək üçün lazımi şərait yaradan əlavə sahə ayırmışdır.

3. Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi ilə birlikdə respublikanın 1974-cü il büdcəsində Stepanakert Pedaqoji İnstitutunun təşkili ilə əlaqədar xərclər smetasını nəzərdən keçirsin və bütün başqa məsələləri həll etsin, institutun inkişafı üçün lazımi vəsait nəzərdə tutsun (2, s.164).

İnstitut təşkil edilərkən burada üç dildə – Azərbaycan, rus və erməni dillərində ali pedaqoji təhsilli kadr hazırlığına başlanılır. Bu tələb də əhalinin milli tərkibi və ərazinin profilindən irəli gəlirdi. Beləliklə, Xankəndi Pedaqoji İnstitutu 20 ilə yaxın bir dövrdə Xankəndində qarşıya qoyulmuş vəzifə-

sini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdi.

Yuxarı Qarabağda 1988-ci ilin fevral ayının 13-də baş verən erməni qiyamına kimi Xankəndi Pedaqoji İnstitutu ölkə üzrə 5 mindən çox ali təhsilli mütəxəssis hazırlamışdır.

Beləliklə, fəaliyyətə başlamasından 20 il keçəndən sonra Xankəndində başlayan milli münaqişə və erməni terrorunun ilk zərbələri Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun kollektivindən də yan keçmir. 1988-ci il may ayının 16-da institutun Azərbaycan şöbəsinin müəllim və tələbələri Xankəndi şəhərindən qovulur. Pedaqoji kollektiv Şuşa şəhərində müvəqqəti sığınacaq tapır. İkinci dəfə, yəni 6 iyun 1988-ci il tarixdə Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin kollektivi M.Əzizbəyov adına Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumunun tədris və yataqxana binasında yerləşdirilir. Pedaqoji kollektiv dərs ilini çox çətinliklə Şuşada başa vurur. Bu qovulmadan sonra ermənilərə cavab olaraq, Mədəni-Maarif texnikumunun erməni şöbəsinin tələbələri (1984-cu ildən fəaliyyət göstərirdi) və Şuşada yaşayan ermənilər Şuşanın qeyrətli oğul və qızlarının köməkliyi ilə Şuşadan qovuldular. Həmin günlər Yuxarı Qarabağda fəaliyyət göstərən Xüsusi İdarəetmə Komitəsinin (SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətini 1989-cu il yanvar ayının 12-də verdiyi fərmanla yaradılmışdır) sədri Arkadi Volski 26 iyun 1988-ci il saat 14:00-da Şuşa Mədəni-Maarif Texnikumunda Şuşa rayon ictimaiyyəti və institutun müəllimləri ilə keçirdiyi görüşdə iştirakçılara yalandan söz verdi ki, Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun tələbələri növbəti dərs ilinə Xankəndində, öz tədris binasında başlayacaqlar. Lakin vaxt keçdikcə gündən-günə Qarabağ düyünü getdikcə çətinləşirdi.

Həmin dövrdə Yuxarı Qarabağda azərbaycanlı əhalinin başına gətirilən dəhşətli faciələrin real mənzərəsini bir qədər sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyev belə müəyyən edəcəkdi: "Axı necə olur ki, bir tərəfdən deyirlər, DQ problemini sərhədləri dəyişdirməklə həll etmək olmaz. Digər tərəfdən isə Xüsusi İdarəetmə Komitəsi yaradılır. O da DQMV-ni Azərbaycanın tabeçiliyindən çıxarır?" (5, s.13).

Vaxtilə bəziləri üçün acı olan bu sözlər təəssüf ki, həqiqətə çevrildi və tarixi bir kəlam kimi 30 il, Qarabağ azad olunana qədər öz siyasi aktuallığını saxladı.

Vilayət ermənilərinin "Rədd olun gedin", "Türklərə ölüm", "Qarabağ bizimdir" kimi şüarları ilə İnstitutun Xankəndindən qovulmuş Azərbaycan şöbəsinə Şuşada bir müddət həmin institutun prorektoru professor Nəcəf Quliyev rəhbərlik etdikdən sonra şöbə başsız qaldı.

1988-1989-cu dərs ilinin əvvəlində Azərbaycan şöbəsinə müvəqqəti rəhbərlik Təhsil Nazirliyi tərəfindən İnstitutun müəllimi dosent Raqub Kərimova tapşırılır və dərs ilinin əvvəlində tələbələr bir ay müddətində Ağdam rayonunun Quzanlı kəndində pambıq yığımında iştirak edirlər.

Respublikanın və Muxtar Vilayətin ovaxtkı rəhbərliyinin təqdimatlarına əsasən SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N.Rijkov Sovet Azərbaycanının 60 illiyi adına Xankəndi Pedaqoji İnstitutunu müvəqqəti bağlamaq haqqında 14 oktyabr 1988-ci il tarixdə 2 maddədən ibarət 1208 saylı qərar imzaladı və bu işi yerinə yetirmək SSRİ Xalq Təhsili Komitəsinə, Azərbaycan və Ermənistan Nazirlər sovetinə tapşırıldı.

17 oktyabr 1988-ci il tarixdə SSRİ Təhsil Komitəsinin sədr müavini Q.F.Qusev Nazirlər Sovetinin qərarının yerinə yetirilməsi haqqında 6 maddədən ibarət 386 saylı qərar verir. Qərarın ikinci maddəsində Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun müvəqqəti (2 il müddətinə) bağlanması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın təhsil naziri M.R.Məmmədova və Ermənistanın təhsil naziri S.T.Axumyana tapşırılır ki, institutun tələbələri 1988-ci ilin noyabr ayının 1-ə kimi Azərbaycanda Gəncənin, Ermənistanda Yerevanın, Leninakanın və Kirovakanin pedaqoji institutlarına köçürülsünlər (8, s.122).

Qəbul olunmuş bu qərarı erməni şöbəsi "tanımadı" və həmişə olduğu kimi, gündəlik dərslərini Xankəndində institutun öz binasında davam etdirdilər. Azərbaycanın təhsil naziri professor M.R.Məmmədov və onun müavini Y.Kratkov isə Azərbaycan şöbəsi tələbələrinin bir hissəsini Gəncəyə, yəni qərarda göstərilən yerə, digər hissəsini isə Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Pedaqoji İnstitutuna göndərmək qərarına gəlirlər. Sanki Qarabağ qiyamını elə bu azərbaycanlı tələbələr başlayıbmış, ona görə də onları Xankəndindən, mədəni qaydada Qarabağdan kənarlaşdırmaq əsas məsələyə çevrilir. Bu tələbələri qiyamçı kimi tanıyaraq mövcud hökumət onların Bakıya köçürülməsinə qəti razı olmadı.

Qərəzli qəbul olunmuş bu qərardan hiddətlənən Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun pedaqoji kollektivi və kollektivə rəhbərlik edən dosent R.Kərimov bu təyinata əməl etməyərək bir gün sonra mərhum dosent Süleyman Zeynalov və bir neçə müəllim Ağdam rayon partiya komitəsinin keçmiş III katibi Cəmilə Kazımovanın iş otağında Təhsil Naziri M.R.Məmmədovla görüşərək pedaqoji kollektivin iki institut arasında bölünməsinə qəti etirazlarını bildirirlər. Ona məlumat verilir ki, bu fikir professor-müəllim heyətinin qəti qərardır.

Təhsil Naziri M.R.Məmmədovun professor-müəllim heyətinə iki gündən sonra cavabı bu olur ki, nazirlik Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin bütövlükdə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutuna köçürülməsinə etiraz etmir. Nəhayət, bu göstəriş Təhsil Nazirliyinin 18 oktyabr 1988-ci ildə verdiyi 121 saylı qərarı isə rəsmiləşir. 14 maddədən ibarət olan bu qərarda Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru K.Q.Qurbanova tapşırılır ki, Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı tələbələrini qəbul edərək onların tədris prosesinin təşkilinə başlasın. 1988-ci il noyabr ayının 20-də bu qərardan irəli gələn vəzifəni yerinə yetirmək üçün H.Zərdabi adına

Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru və başqa nümayəndələr Ağdam rayonunda Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun müəllim və tələbələri ilə görüş keçirdilər. Müşavirədə Gəncədən gələn nümayəndələr tələbələri qəbul etməyə hazır olduqlarını Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun nümayəndələrinə bildirərək, onu da qeyd etdilər ki, həm ümumi rəhbər dos. R.Kərimovun, həm də fakültə dekanları dos. M.Alicanovun, dos. M.Vəliyevin, dos. N.Şəfiyevin səlahiyyətləri ləğv edilmişdir (7, s.11)

Beləliklə, 1200 tələbə və 100 nəfərlik professor-müəllim heyəti 22-25 noyabr tarixlərdə dərslərə başlamaq üçün Gəncəyə gəlirlər. Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru K.Qurbanov 22 oktyabr 1998-ci ildə Təhsil Nazirliyinin 18 oktyabr 1988-ci il tarixli qərarını əsas tutaraq Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun müvəqqəti bağlanması ilə əlaqədar olaraq bu İnstitutun Azərbaycan şöbəsinin professor-müəllim heyətini 2 il müddətinə müsabiqə elan etmədən müvafiq kafedralarda ixtisaslarına uyğun işlə təmin olunmaları haqqında 1/179 saylı əmr imzalayır (7, s.12).

Faktiki olaraq Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun azərbaycanlı tələbələri 25 oktyabr 1988-ci il tarixdə H.Zərdabi adına Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dərslərə başlayırlar.

Bir tədris ili burada təhsil alan tələbələr və Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun müəllimlərinə artıq hər şey tam aydın olur. Onlara bu da məlum olur ki, hadisələr belə davam etsə, tezliklə Xankəndinə qayıtmaq boş xülyadır. Ona görə də məsələni həll etmək yenə də pedaqoji kollektivin öz üzərinə düşür, həm professor müəllim heyəti, həm də tələbələr təhsillərini Şuşa şəhərində davam etdirmək arzusunda olduqlarını lazımi təşkilatlara bildirsələr də, bir kömək olmadığına görə açıq mitinq formaları ilə mübarizəyə başlayırlar.

Çox çətinliklə də olsa, 1989-cu ilin oktyabr ayının 25-də pedaqoji kollektiv Şuşa şəhərinə qayıdır və bir gün sonra tələbələr dərslərdə iştirak edirlər. Bəlkə də bu təsvir mənasız görünə bilər. Lakin unutmaq olmaz ki, həmin günlər Şuşada müharibə gedirdi. Bu gün ora gedən tələbə və ya müəllim sabah geri qayıtmaya da bilərdi. Necə də ki oldu; tələbə Elsevərin başını vertolyot apardı, Mürşüd və Sara müəllimə vertolyotda vuruldu, İnqilab müəllim həlak oldu, daha 4 tələbə məzun döyüşlərdə, Vətənin müdafiəsində həlak oldu.

Bu qayıdışın özü də pedaqoji kollektivə baha başa gəlir. Əvvəla, bu qayıdışda 100-ə yaxın tələbə Şuşaya qayıtmır, ikinci, geri qayıtmaq üçün mitinq keçirən tələbə və müəllimlərin ən fəallarını müxtəlif təşkilatlar gözümçıxdıya salır, əsassız olaraq izahatlar tələb edirlər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, dos. Z.Hüseynov, dos. Ə.Əhmədov, dos. Ş.Quliyeva, dos. İ.Quliyev, dos. R.Kərimov, dos. M.Alıcanov, dos. M.Vəliyev və dos. N.Şəfiyev öz tarixi xidmətlərini vətəndaş qeyrətilə yerinə yetirərək Azərbaycan şöbəsini təkrar Şuşaya qaytararaq onun fakültə kimi fəaliyyət göstərmə-

sinə nail olurlar.

Beləliklə, tələbələr Şuşada dərslərə başlayandan 15 gün sonra çarəsiz qalan Respublikanın Təhsil Nazirliyi keçmiş Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsinin N.Tusi adına ADPU-nun Şuşa fakültəsi kimi fəaliyyət göstərməsinə razılıq verir (7, s.13).

Demokratik qüvvələrin, müəllim və tələbələrin, fakültənin gələcək rəhbərlərinin birgə işlərinin nəticəsi kimi Respublikanın Təhsil Nazirliyi Şuşa şəhərində Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsini təşkil etmək məqsədi ilə müəllim və tələbələrin təşəbbüslərini əsas tutaraq burada N.Tusi adına ADPU-nun Şuşa fakültəsinin açılması haqqında əmr verdi. Təhsil Naziri professor R.B.Feyzullayevin 01 noyabr 1989-cu ildə imzaladığı 1160 a saylı əmrdə yazılırdı: "Keçmiş Sovet Azərbaycanının 60 illiyi adına Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun hazırda Gəncə şəhərində təhsil alan tələbələrinin yerləşdirilməsi və təhsilinin təşkil edilməsi məqsədi ilə SSRİ Dövlət Təhsil Komitəsinin "Ali təhsil müəssisələri haqqında" 7 iyul 1989-cu il tarixli 565 saylı əmri ilə təsdiq edilmiş əsasnaməyə istinad edərək keçmiş Şuşa internat məktəbinin maddi-texniki bazasında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Şuşa fakültəsi təşkil edilsin" (7, s.6).

Həmçinin qərarda göstərilirdi ki, fakültədə Riyaziyyat, Azərbaycan dili və ədəbiyyat, Tarix, İbtidai təhsilin pedaqogikası və metodikası ixtisasları üzrə mütəxəssislər hazırlansın. Doqquz bənddən ibarət olan bu əmrin icrasına nəzarət Təhsil Nazirliyinin ali məktəblər idarəsinə və APİ-nin rektoru professor S.R.Aslanova həvalə edilmişdi. İnstitutun rektoru professor S.R.Aslanov bu qərara uyğun olaraq 15 noyabr 1989-cu il tarixdə 3/636 saylı xususi əmr verir.

Dosent M.Alıcanovu fakültəyə dekan təyin edir və Təhsil Nazirinin əmrində göstərilən ixtisaslardan əlavə daha bir ixtisas "Ümumi texniki fənlər və əlavə əmək" ixtisası üzrə də mütəxəssis hazırlığına razılıq verir.

Şuşa fakültəsinin ömrü bir il iki ay olsa da, bu müddətdə fakültə rəhbərliyi göstərilən ixtisaslar və qruplar üzrə tələbə qəbulu planını müvəffəqiyyətlə həyata keçirir. Fakültənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün çox işlər görülür; tədris binası tamamilə əsaslı şəkildə təmir edilir, professor-müəllim və tədris köməkçi heyətin tərkibi yeni, gənc mütəxəssislərlə tamamlanır. Qısa vaxt ərzində Şuşa fakültəsində görülən işləri nəzərə alan Şuşa rayon XDS İcraiyyə Komitəsinin və Təhsil Nazirliyinin təkliflərini nəzərə alaraq Şuşa fakültəsinin əsasında APİ-nin Şuşa filialının təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Sovetinin sədri H.Həsənov 23 r saylı sərəncam imzalayır. Qərarda Respublikanın Təhsil Nazirliyinə, Plan komitəsinə, Maliyyə Nazirliyinə tapşırılır ki, Şuşa filialının maliyyələşdirilməsini təmin etsinlər. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin bu sərəncamını yerinə yetirmək məqsədi ilə Respublikanın Təhsil Naziri professor, R.Fey-

zullayev ADPU-nun Şuşa fakültəsinin Şuşa filialına çevrilməsi haqqında 22 fevral 1991-ci il tarixdə 116 saylı əmr verdi. Bu əmr 22 maddədən ibarət olub, filialın təşkili və fəaliyyəti üçün demək olar ki, bütün sahələri və tələb olunan hər şeyi kifayət qədər əhatə edirdi. Əmrdə göstərilirdi ki, filialın nümunəvi əsasnaməsi tərtib edilsin, Təhsil Nazirliyinin ayrı-ayrı şöbələrinə, ali məktəblər idarəsinə, plan iqtisad idarəsinə, elmi pedaqoji kadrların hazırlanması idarəsinə, Tədris ədəbiyyatı və nəşriyyatlar idarəsinə, maddi-texniki və sosial inkişaf baş idarəsinə və başqa idarələrə tapşırılırdı ki, Şuşa filialını öz sahələri üzrə təmin etsinlər.

Həmçinin təklif olunurdu ki, institut filialları üçün mövcud olan normativ sənədlər əsasında Şuşa filialının kompüter texnikası, təlimin texniki vasitələri, tədris laboratoriyaları, fənn kabinələri və digər ləvazimatlarla təmin olunması üçün tədbirlər planı hazırlansın və həyata keçirilsin. ADPU-nun rektoru professor S.R.Aslanov da öz növbəsində bu qərarlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün 4 maddədən ibarət əmr verir.

Doğrudan da bu məsul şəxslər 2 ay müddətində verilən tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gələrək hazırlanmış planı rektorluğa və Təhsil Nazirliyinin müvafiq şöbələrinə təhvil verirlər. Ona görə də institutun rektoru S.R.Aslanov 1991-ci il aprel ayının 1-də Şuşa filialında struktur dəyişikliyinin aparılması və ştat cədvəli əsasında fakültə, kafedra, şöbə və bölmələrin tərkibini müəyyənləşdirmək üçün 1/183 saylı əmr imzalayır. Bu əmrdə dosent Mail Alıcanov direktor, dosent Zəfər Hüseynov tədris və elmi işlər, Səyyar Əliyev isə inzibati-təsərrüfat işləri üzrə direktor müavinləri təyin edilirlər (8, s.242).

Eyni zamanda 3 fakültə təşkil edilir: Fizika-riyaziyyat fakültəsinə fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dos. Nəsib Şəfiyev, Tarix-filologiya fakültəsinə dos. Raqub Kərimov, Pedaqoji fakültəyə isə dos. İslam Həşimov dekan təyin edilirlər. İxtisas fənləri üzrə 9 kafedra təşkil edilir. “Ümumi riyaziyyat” kafedrasına dos. Cəfər Zeynalov, “Fizika və ÜTF” kafedrasına professor Əbülfət Rüstəmov, “Ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası” kafedrasına professor Kamil Quliyev, “Dilçilik və onun tədrisi metodikası” kafedrasına dos. İlhami Cəfərsoylu, “SSRİ tarixi” kafedrasına dos. Yusif Fərzəliyev, “Ümumi tarix” kafedrasına dos. Kazım Mirzəyev, “Pedaqogika və psixologiya” kafedrasına dos. Mirələm Vəliyev, “Sosial-siyasi elmlər” kafedrasına dos. Yusif Ağayev, “Bədən tərbiyəsi” kafedrasına isə baş müəllim İsa Qasımov müdir təyin edilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əmrlə müvafiq kafedralarda 30 müəllim, 14 nəfər tədris köməkçi heyət də işə qəbul edilmişdir. Filialın professor-müəllim heyətinin 21 nəfərinin elmi dərəcəsi olmuşdur.

Qarabağda məlum hadisələrin kəskinləşməsi nəticəsində Şuşa şəhəri rus-erməni qoşun birləşmələri tərəfindən mühasirəyə alınandan sonra dərs

keçməyin mümkün olmadığını görən Şuşa filialının rəhbərliyi dərsləri Aran Qarabağda, Ağcabədi rayonunda təşkil edir. Həmin vaxtdan, yəni 1992-ci ildən indiyə kimi – 30 ildən artıq bir dövrdə Şuşa filialı bu rayonda peşə məktəbinin binasında yerləşir və fəaliyyət göstərir. Məlum olduğu kimi, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 2000-ci il 13 iyun tarixli 349 saylı "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" imzaladığı Fərmanı ilə Şuşa filialının bazasında Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Ağcabədi filialı təşkil edildi (6, s.1) Beləliklə, Şuşa filialının bazası əsasında yaranmış yeni filial AMİ-nin Ağcabədi filialı adı ilə 2015-ci ilə kimi öz fəaliyyətini davam etdirdi.

2000-2001-ci tədris ilində AMİ-nin özünə 1000, filiallara isə heç bir fərq qoyulmadan hər birinə iki ixtisas üzrə 100 nəfər tələbə qəbulu planı verildi. Fərmana əsasən həm AMİ-də, həm də onun filiallarında bakalavr üzrə kadr hazırlığı, yalnız əyani şöbədə olmaqla, iki ixtisas üzrə müəyyənləşdirilmişdir: "Məktəbəqədər təhsilin pedaqogika və metodikası", "İbtidai təhsilin pedaqogika və metodikası". Bundan əlavə filiallarda əlavə təhsil üzrə də kadr hazırlığı nəzərdə tutulurdu.

Bu göstəriş Təhsil Nazirliyinin 8 yanvar 2001-ci il tarixli 882/01-11-24 saylı məktubu ilə icra olunmağa başladı. Bu göstərişə əsasən Ağcabədi filialında vəziyyət belə olmuşdur: metodika və məktəbəqədər ixtisasları Ağcabədi filialına verilmiş, Riyaziyyat, Tarix, Ədəbiyyat fakültələrində təhsil alan tələbələr isə ADPU-nun tabeçiliyində müvəqqəti yaradılmış "Ağcabədi tədris məsləhət məntəqəsi"ndə saxlanılmışdı. Filial fəaliyyətə başlayanda onun bir Pedaqoji fakültəsi və "Pedaqogika və psixologiya" kafedrası mövcud idi. Beş il sonra isə "Riyaziyyat və onun tədrisi metodikası", "Ana dili və onun tədrisi metodikası" kafedraları da təşkil olunmuşdur. 2004/2005-ci tədris ilində filialda bir fakültə və 4 kafedra, "Ana dili, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikası", "Riyaziyyat, fizika və onların tədrisi metodikası", "Ümumi elmi fənlər" və "Humanitar fənlər" kafedraları fəaliyyət göstərməyə başladı. 2004/2005-ci tədris ilində filiala əyani şöbə üzrə əlavə iki ixtisas – "Tarix", "Riyaziyyat və fizika" ixtisasları üzrə tələbə qəbulu keçirilmişdir.

Filialda 2015-ci ildə 4 kafedra fəaliyyət göstərmişdir. Həmin kafedralar "Xüsusi, ümumelmi fənlər" kafedrası, "Humanitar elmlər" kafedrası, "Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və onların tədrisi metodikası" kafedrası və "Riyaziyyat, fizika və onların tədrisi metodikası" kafedrası olmuşdur. 2001-2009-cu ildən təhsilin "Bakalavr" pilləsi ilə yanaşı, filialda İxtisaslaşmış fənn kabinetləri, İxtisasartırma və yenidənhazırlanma fakültəsi də fəaliyyət göstərmişdir. Filialın dislokasiyasına daxil edilmiş, əvvəllər 10, sonralar isə 8 rayonun pedaqoji işçilərinin ixtisasının yenidən artırılması müvəffəqiyyətlə aparılmış, 2009-cu ilə kimi fakültədə 507 nəfər

yenidənhazırlanma, 3440 nəfər isə ixtisasartırma kurslarından keçmişdir.

Beləliklə, 2015-ci ildən yenə də Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qoşularaq onun Ağcabədi filialı adlanan bu tədris müəssisəsi vərəsəlik baxımından AMİ-nin Ağcabədi filialı adı ilə 15 il fəaliyyət göstərmiş və bu dövr ərzində pedaqoji kollektiv Azərbaycan təhsilinə öz töhfəsini verə bilmişdir.

Məlum olduğu kimi 2015-ci il noyabr ayının 26-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin pedaqoji kadrların müasir tələblər səviyyəsində hazırlanmasını təmin etmək, ali təhsil müəssisələrinin sayını optimallaşdırmaq, mövcud maddi-texniki və kadr potensialından istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə "Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qoşulması barədə" 1582 saylı sərəncam imzaladı (4, s.1). Sərəncamda qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qoşulsun. AMİ-nin Ağcabədi, Cəlilabad, Qazax, Quba, Şamaxı, Şəki və Zaqatala filialları ADPU-nun filialları hesab olunsun. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə, Təhsil Nazirliyinə, Maliyyə Nazirliyinə, Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırılır ki, Sərəncamın icrası nəticəsində qənaət olunan maliyyə vəsaitlərini ADPU-nun elmi-pedaqoji potensialının gücləndirilməsinə yönəldilməsini təmin etsinlər.

2019-cu ilin sentyabr ayında dos. Mobil Məcidov Ağcabədi filialının direktoru vəzifəsinə təyin edilir. Fəaliyyətə başladığı gündən indiyə kimi filialda tədris prosesinin təlimata uyğun təşkilində və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində mühüm işlər görülmüşdür. Belə ki, son 4 ildə filialın kadr potensialı xeyli gücləndirilmiş, ixtisaslı gənc mütəxəssislər filiala cəlb olunmuş, onların ixtisaslara uyğun seçilib yerləşdirilməsi həyata keçirilmiş və tələbə qəbulu planı genişləndirilmişdir. Filialın tədris binası tamamilə əsaslı şəkildə təmir edilmiş, onun dam örtüyü dəyişdirilmiş, yeni tədris otaqları yaradılmış, buraya çoxlu sayda təlim ləvazimatları, bərk və yumşaq inventarlar alınmış, hal-hazırda da həmin proses davam etməkdədir. Ümumiyyətlə, filialın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə xeyli vəsait xərclənmişdir. 2022/2023-cü tədris ilində bu sahəyə ayrılan vəsait bir neçə dəfə artırılmışdır.

Məlumdur ki, Ağcabədi filialı, yəni keçmiş Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun əsasında yaradılmış bu filial haqqında Ümummilli lider Heydər Əliyev iki dəfə – 1973-cü və 2000-ci illərdə müvafiq qərar və sərəncam vermişdir. Belə demək mümkünsə, bu filial Ulu Öndərin mənəvi yadigarlarından biridir. Hazırda filialda Ulu Öndərin adını daşıyan "Heydər Əliyev mərkəzi" fəaliyyət göstərir, "Heydər Əliyev dərsləri" keçirilir.

Filialda işləyən müəllim və tədris köməkçi heyətin böyük əksəriyyəti vaxtilə respublikamızın erməni təcavüzünə məruz qalmış rayonlarının

sakinləridir. Tələbə kontingentinin təxminən yarıdan çoxu qaçqın və məcburi köçkün ailələrindəndir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ADPU-nun Ağcabədi filialında tədris prosesinin təşkili yeni dövrün tələblərinə tamamilə cavab verir. Son illər ərzində təlim-tərbiyə işinin səviyyəsi, təşkili və həyata keçirilməsi prinsipləri, onun kadr təminatı və əldə olunmuş nəticələr təhsilin məzmununun təşkili, təlimin təşkilində dərsə verilən müasir tələblərin icrasında özünü göstərir. Xüsusilə, təhsilin keyfiyyət səviyyəsinin artırılmasında yeni tədris texnologiyalarına daha çox üstünlük verilir.

Ağcabədi filialında tələbə gənclərlə son illər aparılan işlər də təqdirəlayiqdir. Vətənpərvərlik və düşmənə nifrət hissi tərbiyəsi gənclərlə aparılmış bütün işlərin əsas qayəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsinin Zəfərlə başa çatması Ağcabədi filialının pedaqoji kollektivinin və tələbə kontingentinin fəaliyyətinə yeni stimul vermişdir. Belə ki, filialın pedaqoji kollektivi müharibə dövründə döyüşən əsgər və zabitlərin qələbəyə ruhlandırılmasında və arxa cəbhədə davamlı maarifçilik fəaliyyəti göstərməklə onlara mənəvi dəstək vermişlər. Onlarla məzun 44 günlük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, onlardan 2 nəfər şəhid olmuşdur. Filial rəhbərliyi şəhid məzunların ailələrini müntəzəm olaraq ziyarət edir, şəhid övladlarına qayğı göstərir, onların doğum və anım günlərində xatirə tədbiləri keçirirlər.

Hazırda Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialında dövlət təhsil standartlarının tələblərinə əsasən bakalavr təhsil pilləsində 11 ixtisas üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir: “İbtidai sinif müəllimliyi”, “Tarix və coğrafiya müəllimliyi”, “Tarix müəllimliyi”, “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi”, “Riyaziyyat və informatika müəllimliyi”, “Riyaziyyat”, Sosial iş”, “Fizika müəllimliyi”, “Xarici dil müəllimliyi”, “Məktəbəqədər təhsil” və “Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” ixtisasları üzrə kadr hazırlığı həyata keçirilir. Əyani təhsil üzrə 44 qrupda təxminən 1000 nəfər tələbə təhsil alır. Onların təlim və tərbiyəsilə 1000-dən çox müəllim və tədris köməkçi heyət məşğul olur.

2022/2023-cü tədris ilində ADPU-nun Ağcabədi filialında 1 fakültə – Pedaqoji fakültə fəaliyyət göstərmişdir. Fakültənin nəzdində 4 kafedra fəaliyyət göstərir: “Riyaziyyat, informatika və onların tədrisi texnologiyası” kafedrası (kafedra müdiri dos. Sahib Zeynalov), “İctimai, təbiət fənləri və onların tədrisi texnologiyası” kafedrası (kafedra müdiri dos. Baxış Ələsgərov), “Pedaqogika, psixologiya və onların tədrisi texnologiyası” kafedrası (kafedra müdiri pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Tahir Kərimli), “Dillər, ədəbiyyat və onların tədrisi texnologiyası” kafedrası (kafedra müdiri dos. Vaqif Allahverdiyev).

Sözügedən tədris ilində filialda 95 nəfər müəllim və tədris-köməkçi heyət çalışmışdır. Onlardan 11 nəfər dosent, 5 nəfər fəlsəfə doktoru, 19 nəfər baş müəllim, 12 nəfər isə müəllimdir. Əməkdaşlardan 4 nəfəri elmlər doktoru, 4 nəfəri isə fəlsəfə doktoru proqramı üzrə üzrə dissertantdırlar. Filialın əməkdaşlarından 4 nəfəri "Azərbaycan Respublikasının qabaqcıl təhsil işçisi" döş nişanı, 1 nəfər "Dövlət Qulluğunda fərqlənməyə görə" medalı ilə təltif olunub.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etməliyik ki, Ağcabədi filialı Ağcabədidə fəaliyyət göstərdiyi illərdə tədris prosesi ilə yanaşı, həm də bölgədə bir ideoloji mərkəzə çevrilmişdir. Pedaqoji kollektiv dövlət siyasətinin əhali arasında təbliği və insanların maarifləndirilməsi, Prezident, Milli Məclis və bələdiyyə seçkilərində daim dövlətçilik mövqeyi nümayiş etdirərək Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu siyasətinə və onun siyasi varisi olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin təbliğ və təşviqinə sədaqət nümayiş etdirmişdir. Şübhə yoxdur ki, Ağcabədi filialının pedaqoji kollektivi 2024-cü ilin fevral ayının 7-də keçirəcək növbədənkənar prezident seçkilərində hamılıqla Ali Baş Komandan, hazırkı Prezidentimiz cənab İlham Əliyevə səs verəcəkdir.

Ağcabədi filialının pedaqoji heyəti, xüsusilə də gənc tədqiqatçıları və tələbələri respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda müntəzəm iştirak edirlər. Filialda Elmi Şura, Tələbə Gənclər Təşkilatı, Tələbə Elmi Cəmiyyəti və Tələbə Həmkarlar Təşkilatı kimi struktur bölmələr fəaliyyət göstərir.

Məlum olduğu kimi, 28 noyabr 2023-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Xankəndi şəhərində yerləşən ali təhsil müəssisəsinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyinin tabeliyində Qarabağ Universitetinin" yaradılması barədə Sərəncam imzalamışdır (8, s.1). Fərmandan göründüyü kimi, Qarabağ Universiteti Xankəndi Pedaqoji İnstitutunun ənənələrini davam etdirəcək. Universitetdə ilkin olaraq 24 ixtisas üzrə kadr hazırlığı nəzərdə tutulur. 2023/2024-cü tədris ilində bu tədris ocağına 1000 nəfər tələbə qəbulu planlaşdırılır. Təbii ki, gələcəkdə universitetin tabeliyində kollec və peşə liseyləri də fəaliyyət göstərəcəkdir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev dəfələrlə öz müdrik kəlamlarında qeyd etmişdir ki, tarix heç nəyi silmir, tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur, tariximizin hər səhifəsi bizim üçün əzizdir. Zaman Ulu Öndərin uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikirlərin doğru olduğunu dəfələrlə təsdiqlədi. İndi Qarabağ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yenidən qurulur, bölgədə genişmiqyaslı abadlıq, quruculuq və bərpa işləri həyata keçirilir.

Beləliklə, ali məktəblərimizin yeni bir üzvü, keçmiş Xankəndi Peda-

qoji İnstitutunun binasında Qarabağ Universiteti 2024-cü ilin sentyabrından fəaliyyətə başlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 10 aprel 1969-cu il tarixli, 143 saylı qərarı / Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin qərarlar külliyyatı. B., 1969. №7, maddə 64. s.430
2. Azərbaycan KP. MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 28 noyabr 1973-cü il, 377 saylı qərarı / Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Hökumətinin qərarlar külliyyatı. B., 1973. № 22, maddə 164. s. 1557.
3. "Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2000-ci il tarixli (349 saylı) Fərmanı / "Xalq" qəz., Bakı, 2000, 13 iyun. s.1
4. "Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə qoşulması barədə" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 26 noyabr 2015-ci il tarixli (1582 saylı) Sərəncamı / "Xalq" qəz., Bakı, 26 noyabr, 2015, s.1
5. *Atakişiyev A*. Bakı Dövlət Universiteti. I hissə. Bakı: BDU, 1991, 524 s.
6. "Qarabağ Universiteti" publik hüquqi şəxsin yaradılması barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 noyabr 2023-cü il tarixli (4182 saylı) Sərəncamı / "Respublika" qəz., Bakı, 29 noyabr, 2023, s.1
7. *Nəcəfov Ə.* Xankəndi Pedaqoji İnstitutu. Bakı: Səda, 2000, 340 s.
8. *Rüstəmov F.* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Şuşa filialı (1989-1992-ci illər) // Azərbaycan məktəbi, 2023, № 1, s.119-125

Redaksiyaya daxil olub 05.11.2023

UOT 32

Y.Ə.Rzayeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
researcher042@gmail.com

İDARƏETMƏNİN VƏ SİYASƏTİN İNSTİTUSİONAL ƏSASLARI

Açar sözlər: *siyasət nəzəriyyəsi, idarəetmə institutları, idarəetmənin əsasları, institusionalizm nəzəriyyəsi*

Məqalədə idarəetmənin və siyasətin institusional əsasları nəzərdən keçirilir və institusionalizmin müxtəlif versiyalarının dövlət siyasəti ilə bağlı əsas nəzəri məsələləri sistemləşdirilir. Müxtəlif mütəfəkkirlərin institusionalizm nəzəriyyələri qeyd edilmiş və onların müqayisələri verilmişdir. Siyasətinin və siyasi-inzibati idarəetmənin öyrənilməsində institusional yanaşmanın imkanları müəyyən edilir. Qoyulan məsələlər tarixilik, sistemli və analitik baxımdan öyrənilmişdir.

Е.А.Рзаева

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ УПРАВЛЕНИЯ И ПОЛИТИКИ

Ключевые слова: *политическая теория, институты управления, основы управления, теория институционализма*

В статье рассматриваются институциональные основы управления и политики и систематизируются основные теоретические вопросы, связанные с публичной политикой различных вариантов институционализма. Упоминаются теории институционализма различных мыслителей и даются их сравнения. Определены возможности институционального подхода в изучении политики и политико-административного управления. Поднятые вопросы изучены с исторической, систематической и аналитической точек зрения.

Y.A.Rzayeva

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF GOVERNANCE AND POLITICS

Keywords: *political theory, management institutions, the basics of management, the theory of institutionalism*

The article reviews the institutional foundations of governance and politics and systematizes the main theoretical issues related to public policy of different versions of institutionalism. Institutionalism theories of various thinkers are mentioned and their comparisons are given. The possibilities of the institutional approach in the study of politics and political-administrative management are determined. The issues raised have been studied from a historical, systematic and analytical point of view.

Giriş

Sosial nizamın strukturları və ya alətləri kimi institutlar cəmiyyət daxilində fərdlərin hərəkətlərini formalaşdıran sabit və təkrarlanan davranış nümunələridir. Qurumun tərifi həm ictimai təşkilatlar kimi rəsmi təşkilati formaları, həm də ənənə kimi qeyri-rəsmi fərdi davranışları əhatə edəcək qədər geniş ola bilər. Bu səbəbdən də ictimai elmlər üçün institutların əsas tədqiqat mövzularından biri olduğunu söyləmək mümkündür. İnstitut anlayışına verilən bu əhəmiyyət institusionallaşma prosesini təsvir etməyə yönəlmiş müxtəlif yanaşmaların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə konseptual tarama modelində hazırlanan bu işdə köhnə və yeni institusionalizm yanaşmalarını müzakirə edərək qarşıya idarəetmənin və siyasətin yeni institusional əsaslarını təsvir etmək məqsədi qoyulmuşdur. Bu istiqamətdə köhnə institusionalizm və yeni institusionalizm yanaşmalarının meydana çıxması tarixi ardıcıllıqla verilmişdir. Daha sonra köhnə və yeni institusionalizm arasındakı fərqlər müzakirə edilmiş və institusionalizm yanaşmalarının zamanla gedişatı açıqlanmışdır. Habelə aşağıdakı suallara aydınlıq gətirilməsinə cəhd edilmişdir:

Siyasi institutların məzmunu nədən ibarətdir? Onların təbiəti nədir? İnstitusional dəyişiklik prosesində fərdin yeri nədir? Daimi institusional formalara məhəl qoymamağın və ayrı-ayrı siyasi institutların süni şəkildə deformasiyaya uğramasının siyasi sistemin nəticələri nə ola bilər? Dövlətin və cəmiyyətin tranziti kontekstində bu məsələlər xüsusilə aktualdır.

Başlanğıcda, hazırda siyasət elmində ən çox yayılmış olan institusional paradiqma kontekstində elmi inkişafın əsas bloklarını göstərmək olar:

– nəzəri və metodoloji: institusional yanaşmanın mənşəyi və genezisi, institusional inkişaf və dəyişikliklər, formal və qeyri-rəsmi təcrübələrin təhlili;

– fənlərarası: sosial transformasiya və sosial inteqrasiya proseslərinin, institusional dəyişikliklərin dövlətin funksiyalarına, onun iqtisadi inkişafına təsirinin nəzərdən keçirilməsi;

– sektoral: sosiologiya, politologiya, dövlət idarəçiliyi, iqtisadi nəzəriyyə və s. üzrə institusional yanaşmanın öyrənilməsi;

– terminoloji: institusional yanaşmanın işlədiyi anlayışların məzmununun və sinonimliyinin konkretləşdirilməsi və s.

Ümumilikdə institusional paradiqmanın genezisi çərçivəsində siyasət ilə bağlı institutların əsas nəzəri inkişaflarını sistemləşdirmək tələb olunur ki, bunun yerinə yetirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin həllinə çalışılmışdır:

– institusional paradiqmanın formalaşması və inkişaf mərhələlərini nəzərdən keçirmək;

– institusional təhlilin aparıcı istiqamətlərini və metodoloji yanaşmalarını müəyyən etmək;

– siyasətin təhlilinə institusional yanaşmanın əsas müddəalarını formalaşdırmaq.

1. İnstitusionalizmə tarixi baxış. İnstitusionalizmə yanaşma siyasi reallığın biliyinə müəyyənedici metodoloji yanaşmalardan biridir. Siyasi doktrinaların tarixinin özü də şərti olaraq institusional paradiqmanın genezisinin mərhələləri kimi təyin oluna bilər, çünki istənilən ictimai-siyasi hadisə və ya proses hansısa şəkildə siyasi institutlarla bağlıdır. Siyasi fikrin tanınmış klassikləri siyasətin, hakimiyyətin, dövlətin mahiyyətindən bəhs edərkən əslində siyasi institutların mahiyyəti və fəaliyyət xüsusiyyətləri problemlərinə müraciət etmişlər. Qədim mütəfəkkirlər hansı siyasi institutların ən yaxşı cəmiyyət və dövlət tipinin yaradılmasını təmin etməyə qadir olduğu sualına cavab axtarırdılar. Orta əsrlərdə kilsə institutları ilə dünyəvi hakimiyyət arasında qarşıdurma problemləri üstünlük təşkil edirdi. Siyasi azadlıq və vətəndaş bərabərliyi mövzusu, ədalətli qanunların təmin edilməsi və dövlətçiliyin müvafiq institusional təşkili, köhnəlmiş doqmaların, ənənələrin ümumi tənqidi, hakimiyyət-intibahın, maarifçiliyin əsas ideyaları, köhnə və yeni dünyanın liberallaşdırılması və demokratikləşməsi müasir dövrün ümumi tendensiyasıdır.

Siyasi-hüquqi düşüncədə hər bir tarixi mərhələnin tarixi materialının və proseslərinin dərk edilməsi faktiki formalaşmış və sosial köklü siyasi formalardan irəli gəlirdi. Keçmiş mütəfəkkirlər tərəfindən siyasi institutların təhlili zamanı irəli sürdükləri fikirlərdə ümumbəşəri sosial-mədəni dəyərlərin qavranılması, siyasi, hüquqi və idarəetmə institusionallaşdırılması problemləri ilə bağlı narahatlığı əks olunur.

XIX əsrin sonlarından sosiologiyada, hüquqda, iqtisadi nəzəriyyədə və politologiyada institusionalizmin inkişafı paralel olaraq davam etmişdir. Lakin bu dövrdən başlayaraq dünyada siyasi proseslərin xarakterinin dəyişməsi, yeni dövlətlərin meydana gəlməsi və dövlətlərarası münasibətlərdə yanaşmaların hüquqi müstəvidə həllinə zərurətin yaranması siyasətin daha geniş formada öyrənilməsinə ehtiyacı artırdı. Bu da nəticə etibarilə XIX əsrin II yarısından politologiyanın fəlsəfədən, siyasi iqtisaddan və sosiologiyadan ayrılaraq müstəqil bir elmə – tədris fənninə çevrilməsinə təkan verdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində siyasi elmin inkişafı dövrü siyasi institutların formalaşması və fəaliyyətinin öyrənilməsi ilə xarakterizə olunurdu [2, c.76-97; 11, c.26]. Qeyd edək ki, bu dövrdə müstəqil politoloji tədqiqatlara rəvac verildi və yeni-yeni milli siyasi məktəblərin yaranmasına başlanıldı. XX əsrin ortalarında fərdin əsas siyasi aktor kimi qəbul edildiyi

"davranış inqilabı"nın (bixeviorizm) təsiri altında institusional tədqiqatlarda müəyyən azalma baş verdi. Daha sonra siyasi institutların formalaşmasında yeni intensivlik XX əsrin son rübündə yenidən başladı və bu günə qədər elmi nəzəriyyə və praktikada ən populyar sahələr sırasında qalmaqdadırlar.

Anglo-Amerikan elmində klassik institusionalizm geniş yayılmışdır. Bu baxımdan institusionalizm daha çox "Amerika institusionalizmi" kimi başa düşülür (T.Veblen, U.Mitçel, J.Commons, C.Hertzler, C.Klark, F.Çepiq, L.Ballard, Q.Barns, K.Paunzino və s.).

İdarəetmə sistemi faktiki olaraq formal hüquqi institusional baxımdan dərk edildiyi zaman siyasət dövlət institutlarından törəmələrə çevrilir. Bu dövrün siyasət elminin hələ də *"dövlətşünaslığın davamı, dövlətin, onun funksiyalarını yerinə yetirdiyi orqanların və institutlarının öyrənilməsi kimi"* qəbul edilməsi başa düşülür [8, c.147]. Burdan belə qənaətə gəlmək olur ki, cəmiyyətin siyasi təşkilatı formal hüquqi təşkilatlar və normalar kompleksi, siyasət siyasi institutların fəaliyyəti kimi, siyasi institusionallaşma isə siyasi hadisə və proseslərin normativ-hüquqi dizaynı kimi qəbul edilir.

Klassik institusionalizm nümayəndələri üçün əsas məsələlər siyasi institutların formalaşması və fəaliyyəti, dövlət idarəçiliyinin formal hüquqi aspektlərinin müəyyən edilməsi, "konstitusiya arxitekturasının" təhlili – milli konstitusiyaların və ayrı-ayrı siyasi institutların mənşəyi və fəaliyyəti, habelə siyasi davranışa təsir edən institusional amillərin müəyyən edilməsinə diqqətin yetirilməsidir [5, c.43; 10, c.153]. Qurumların formal, struktur aspektlərinin tədqiqi araşdırmaya təsviri xarakter vermiş və onların əsas istiqamətlərini – tarixi, iqtisadi, sosial-mədəni istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Tədqiq olunan hadisələrin təhlilinə ümumi yanaşmalar təsviri-induktiv, formal-hüquqi və tarixi-müqayisəli xarakter almışdır [9, c.18].

Aparılmış təhlillərdən belə anlaşılır ki, institusionalistlər öz əsərlərində insanların fərdi (davranış stereotipləri) və kollektiv (müxtəlif təşkilatlar) fəaliyyətin təşkilati formaları ilə institutları eyniləşdirərək, formal institutların rolunu faktiki olaraq mütləqləşdirmiş və siyasi davranışın qeyri-siyasi determinantlarının əhəmiyyətini bərabərləşdirmişlər.

Görünən odur ki, dövlət idarəetməsində formal təşkilatların rolu institusional idarəetmədə əsas amil kimi çıxış edir ki, o da siyasi hadisə və proseslərin normativ-hüquqi strukturunu təşkil edir. Bunsuz dövlətin mövcudluğunu, onun sabitliyini və dayanıqlığını təmin etmək mümkünsüz görünür. Amma bu zaman siyasi proseslərdə, dövlət idarəetməsində fərdin rolunun nəzərə alınması vacib hesab edilir.

Beləliklə, o nəticəyə gəlirik ki, çərçivə, fərdin daxil olduğu və onun fərdi məqsədlərinə çatmaq üçün xüsusi üsulları müəyyən edən sosial strukturlardır. Adət və ənənələrin təsiri isə formal qanunların təsirindən bəzi

hallarda daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, fərd faktiki olaraq qərar qəbul etmək və hərəkət etmək azadlığından məhrum olunur, ikincisi, siyasətdə bəzən formal avtoritetlərdən daha nüfuzlu ola bilən qeyri-formal institut və təşkilatların öyrənilməsinə ehtiyac yaranır. Buna görə də siyasi institutların qeyri-rəsmi fəaliyyət aspektlərinin və bu aspektlərin qəbul edilməsində rolunun təsirindən kənarda öyrənilməsinə formal yanaşma XX əsrin birinci yarısının siyasi və hüquqi nəzəriyyəsinə sərt, inzibati xarakter vermişdir.

Misal olaraq göstərə bilərik ki, demokratik, sivil dövlətlərdə dövlət təsisatları ilə bərabər, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının rolu kifayət qədər böyük əhəmiyyətə malikdir. Bir çox hallarda onların fəaliyyəti dövlətin struktur institutları ilə müqayisədə daha effektiv təsir bağışlayır.

2. “Dövlət idarəçiliyi nəzəriyyəsi”nə yanaşma. Klassik institusionalizmin mühafizəkar tədqiqatları fonunda idarəetmə problemləri aktuallaşır. *“Siyasi elmin dövlət idarəçiliyinin öyrənilməsinə yenidən istiqamətləndirilməsinin zəruriliyi*” gənc amerikalı alim, ABŞ-ın keçmiş prezidenti V.Vilsonun “Dövlət idarəçiliyi elmi” (1886) məqaləsində qeyd edilmişdir [6, c.24]. Elm sahəsi kimi dövlət idarəçiliyinə dair əsas müddəalar və onun məqsədləri barədə L.D.Vayt “Dövlət idarəçiliyi elminə giriş” (1926) kitabında aşağıdakıları bildirmişdir:

– *dövlət idarəçiliyi vahid proses kimi müxtəlif səviyyələrdə (federal, əyalət, yerli) öyrənilə bilər;*

– *dövlət idarəçiliyi qanunvericilik deyil, siyasi idarəetmə sistemidir;*

– *dövlət idarəçiliyi bir sənətdir, lakin o, elmə əsaslanmalıdır;*

– *dövlət idarəçiliyi müasir idarəetmə formalarının əsas problem vəzifəsidir* [6, c.64]. Vaytın bu fikirlərini hazırkı dövr üçün də məqbul hesab etmək olar. Müasir dövrdə də “dövlət idarəçiliyi” yuxarıda qeyd olunan müddəalara uyğun gəlir.

XX əsrin birinci yarısında dövlət idarəçiliyində mərkəzi yerdə elm və peşə fəaliyyəti kimi daxili təşkilatlanma və yenidənqurma, rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatların münasibəti və təşkilati davranış, təşkilati effektivlik və məhsuldarlıq, idarəetmənin prinsip və üsulları, habelə nəzarət məsələləri, hesabatlılıq və məsuliyyət dayanırdı.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra siyasətlə idarəetmə arasındakı fərq özünü büruzə verməyə başladı. Bu prinsipin praktik təcrübədə tətbiqinin qeyri-mümkünlüyü ondan imtina etmək üçün fəal dəstəyə sövq etdi. Qərarların qəbulu və dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşma əsasında bu nəzəriyyənin əsasları aydınlaşdı. Q.Simon “İnzibati davranış” (1947) əsərində göstərir ki:

– *idarəetmə hadisələrinin təhlili nəzəriyyənin müstəsna elmi metod və*

konsepsiyalarından istifadəni nəzərdə tutur;

– siyasətin inkişafı məntiqi pozitivizmin perspektivlərinə – empirik sübutlara və idarəedici eksperimentlərə əsaslanmalıdır;

– qərarların qəbulu prosesi səmərəlilik və rasionallıq baxımından dövlət idarəçiliyinin mahiyyətini təşkil edir [6, c.178-183].

R.Dalın fikrincə, dövlət idarəçiliyinin siyasət tərəfindən tanınması dövlət idarəçiliyi haqqında gənc elmdən məqsədlərin dürüst formalaşdırılmasını, həmçinin:

a) insan davranışının mürəkkəbliyinin etirafını;

b) idarəetmə vəziyyətlərində normativ dəyərlərin problemlərinin həllini;

c) dövlət idarəçiliyi ilə onun sosial mühiti arasında əlaqələrin hesablanmasını;

d) müqayisəli təhlilin istifadəsini nəzərdə tutur [1].

1970-ci illərdə dövlət idarəçiliyi tədricən siyasi elm və biznes idarəçiliyindən ayrılaraq müstəqil elm sahəsinə çevrildi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən belə qənaətə gəlirik ki, dövlət idarəçiliyində empirik sübutlara, idarəedici eksperimentlərə əsaslanmadan qərarların qəbulu zamanı səmərəlilik və rasionallığın əldə edilməsi bir qədər imkansız görünür. Başqa sözlə, qərarların qəbulu zamanı cəmiyyətin davranışının və rəyinin öyrənilməsi üçün ictimai müzakirə keçirilir ki, bu da qərarların icra mexanizmi üçün mühüm şərtdir (əksər hallarda parlamentdə qanunların qəbulundan əvvəl həm də sosial dinləmələr həyata keçirilir). Bu vəziyyət idarəetmənin və siyasətin institusional əsaslarının formalaşmasına və bərqərar olmasına öz təsirini göstərir.

3. Yeni institusional nəzəriyyə. Neoinstitusionalizm 1980-ci illərin ortalarında qrup nəzəriyyəsinin sosial-siyasi tədqiqatlarında üstünlük təşkil edirdi. Onun qabaqcılları və davamçıları siyasətin hərəkətverici qüvvələrini göstərməyə və onlara izahat verməyə çalışırdılar. “Yeni institusional konsepsiya” termini ilk dəfə O.Vilyamson tərəfindən “Bazarlar və iyerarxiyalar” (1975) əsərində istifadə edilmişdir ki, onun yayılması da J.Març və Y.Olsenin “Yeni institusionalizm: siyasi həyatın təşkilati amilləri” əsəri ilə bağlıdır” (1984) [12]. D.Nortun “İnstitutlar, institusional dəyişikliklər və iqtisadiyyatın fəaliyyəti” (1990) əsəri klassikaya çevrildi [7].

Yeni institusional nəzəriyyənin metodologiyasının formalaşması neoklassik iqtisadiyyatın və ənənəvi institusionalizmin əsas yanaşmalarının sintezi əsasında baş vermişdir. Müxtəlif şərhlər həqiqətən yeni institusional yanaşmanın yaradılması prosesini çətinləşdirmişdir. Ən uğurlu nümunələr arasında müasir neoinstitusionalistləri: P.J.DiMaggio, V.Povell, P.Hall, R.Tayloru qeyd etmək olar.

Neoinstitusionalistlərin baxışları "institut" anlayışının daha geniş şərhi, siyasət və inzibati davranışı müəyyən edən "müstəqil dəyişənlərin" müəyyən edilməsi ilə seçilir. Siyasi institutların qeyri-rəsmi strukturunun, onların fəaliyyətinin nəticələrinin öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilir. Müqayisəli tədqiqatlar nöqteyi-nəzərindən bu cür müxtəlif yanaşmalar institutların dərindən öyrənilməsinə, institusional dinamikanın daha geniş təhlilinə, cəmiyyətin siyasi təşkilatının səmərəliliyinə, dəyərlərinin və problemlərinin öyrənilməsinə kömək edir.

Yeni institusionalizm siyasi proseslərdə siyasi institutların daha müstəqil rolunu vurğulayır və cəlb olunan metodoloji yanaşmaların və nəzəriyyələrin geniş spektri ilə seçilir:

– normativ institusionalizm (J.Març, J.Olsen, J.Ott) siyasi həyatın təşkilati amillərinin təhlilini institutların fəaliyyətinə, qərarlara və təşkilatlarda aktorların davranışına təsir edən norma və dəyərlərin müəyyən edilməsi ilə birləşdirir;

– rasional seçim nəzəriyyəsinə əsaslanan institusional təhlil (D.North, J.Buçanan, J.Commons, K.Şepsl, B.Veynqast, E.Ostrom) iqtisadi təhlilin üsullarının siyasətin öyrənilməsinin tətbiqinə, davranışda və rasional aktorlar tərəfindən qəbul edilən qərarlarda utilitar hesablamanın üstünlük təşkil etməsinə yönəlib. Təhlilin əsas elementi formal və qeyri-formal şəraitə münasibətdə bir sıra ziddiyyətlər yaradır. Qaydalar fərdi davranış imkanlarını məhdudlaşdırır və sabit, nəzərdə tutulmuş qərarların qəbul edilməsinə imkan verir. dövləti təşkilat və institutlar məcmuəsi kimi təmsil edən tarixi institusionalizm nümayəndələri (P.Hall, D.Aşford) gələcək seçimə böyük təsir göstərən institusional seçimin (struktur və normativ) əsas səbəblərini axtarırlar: siyasi kurs, siyasi qərarlar, siyasi proses və ümumilikdə siyasi sistem;

– sosial institusionalizm;

– (F.Şmitter, D.Marş, R.Rods) müasir cəmiyyətlərdə "maraq qrupları"nın davranışını və onların hökumətlə münasibətlərini təsvir edərək dövlət və cəmiyyət, habelə ictimai sektor institutları arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənir;

– struktur institusionalizm (K.Viver, B.Roçman, A.Leyfart) yenilənmiş və təkmilləşdirilmiş elmi metodologiya ilə ənənəvi institusionalizmə yönəlmişdir. Buradakı institutlar qərar qəbul etmə prosesində olan aktorun hərəkətə mane ola biləcəyi bir-biri ilə əlaqəli "yol ayırıcıları" kimi başa düşülür.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək müəyyən nəticəyə gələ bilərik. Belə ki, institusionalistlərin vətəndaşların müxtəlif birliklərinin mahiyyət etibarilə inteqrativ olduğu, buna görə də cəmiyyətin dövlətə birləşməsini təmin etdiyi fərziyyəsinə baxmayaraq, institusionalizm heç vaxt

sərt çərçivəyə malik olmamış və kifayət qədər heterojen bir istiqamət olmuşdur. İnstitusionalistlərin anlayışlarında məzmunun kifayət qədər geniş və qeyri-müəyyən tərifə malik olan "qurum" anlayışının başa düşülməsində də terminoloji qeyri-müəyyənlik mövcuddur. Bu, müəyyən mənada anlayışın etimologiyası ilə bağlıdır.

Formal və qeyri-formal qaydaların, əxlaq normalarının, qanunların, davranış tənzimləyicilərinin, strukturların, prosedurların və mövcud təcrübələrin və s. məcmusu kimi "qurum" anlayışının qeyri-müəyyənliyi onun məzmun müxtəlifliyini əks etdirir. Ən dolğun tərif, fikrimizcə, A.Davidov tərəfindən verilir. O, sosial institutu – *"sosial alqoritmlərin köməyi ilə ümumi ehtiyacı ödəmək üçün insanlar tərəfindən yaradılan iyerarxik, paylayıcı sosial altsistem"* kimi xarakterizə edir [3; 4, c.72-73]. Yəni sosial alqoritmlər nəticə əldə etməyə yönəlmiş göstərişlər məcmusudur. Sosial alqoritmlər müxtəlif qütblərə malik ola bilər. İnstitusional metodologiya institusional, təşkilati və fərdi səviyyələrdə (institusional mühit - institusional struktur - institusional təcrübə) siyasi və sosial institutların formalaşmasının və məzmununun məntiqini açır.

Nəticə etibarilə isə dövlət siyasətinin, siyasi və inzibati idarəetmənin öyrənilməsində institusional yanaşma kompleks şəkildə:

– institusional mühitin mənşəyinin qanunauyğunluqlarını, formal qaydaları və qeyri-formal normaları ümumi qaydaya salan və sosial qarşılıqlı əlaqələri proqnozlaşdırıla bilən açıq və gizli münasibətləri izləyir;

– institusional razılığın əsaslarını, yəni siyasi cəhətdən qurulmuş təşkilati formaların (dövlət, siyasi partiyalar, ictimai birliklər və s.) sosial mühitlə əlaqəsini, habelə əlavə "daxili" məhdudiyyətlərin məcburi məzmusu haqqında müqavilələri müəyyən edir, mövcud "oyun qaydalarını" tamamlayır;

– institusional təcrübələrin xüsusiyyətlərini, yəni müxtəlif təşkilatlar daxilində aktorların davranışı vasitəsilə institusional kompromislərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Nəticə

Hüquqi dövlətin və demokratik cəmiyyətin ən mühüm göstəricilərindən biri də dövlət hakimiyyətinin siyasi mexanizmlərinin institusionallaşmasıdır. Buradan bir daha aydın olur ki, instiutsionallaşma parlamentarizm və ya prezident demokratiyası institutlarının bərqərar olması, hakimiyyət bölgüsünün qanunvericiliyini hazırlamaq, hakimiyyətin hər üç qolunun müxtəlif səviyyələrdə uyğun strukturlarını yaratmaqdır. Hakimiyyət sisteminin institusionallaşması legitimliyini təmin edən Konstitusiya ilə möhkəmləndirilir. Demokratik rejimin institusional və konstitusion bərqərar olması dövlət aparatının islah olunmasından ayrılmazdır. Çünki burada hakim

elitanın dəyişilməsi baş verir. Bu prosesin öz qanunauyğunluqları və ziddiyyətləri vardır: onlar keçid dövrünün həyata keçirilməsinin forma və metodlarına mühüm təsir göstərir.

İnstitutlar sosial münasibətlərin nizamlılığını və proqnozlaşdırıla bilməsini təmin edir və eqoist fərdləri mövcud normalar əsasında qərar qəbul etməyə, yəni öz hərəkətlərinin məqsədəuyğunluğunu və onların həyata keçirilməsi üçün mütənasib məsuliyyət ölçüsünü müəyyən etməyə qadir olan şüurlu aktorlara çevirir. İnstitusional metodologiya "institusional mühit → institusional struktur → institusional təcrübə" alqoritmində öz əksini tapmış institusional, təşkilati və fərdi səviyyələrdə siyasi və sosial institutların formalaşması və məzmununu hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir. İnstitusional metodologiya sosial institutların mövcudluğunda unikal və xüsusi olanı üzə çıxarmağa kömək edəcək yanaşma ilə tamamlanmalıdır.

Beləliklə, idarəetmənin və siyasətin institusional əsaslarının analitik təhlili istiqamətində inkişaf edən tədqiqatlar, siyasət sahəsində tədqiqatların hələ dördüncü mərhələyə keçid üçün kifayət qədər yetkinliyə nail olunmadığını iddia etməyə əsas verir. Düzdür, son illərdə analitiklərin sayının və marağının artmasına bu istiqamətdə ölkəmizdə də işlərin güclənməsinə səbəb olacağını deməyə əsas verir. Belə görünür ki, problemin gələcəkdə də daha geniş formada və dolğun araşdırılması tədqiqatçılar üçün aktual olaraq qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Dahl R.* Demokratiya haqqında. Bakı: İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzi (FAR CENTRE), 2004, 248 s.
2. *Алексеева Т.А.* Современные политические теории: курс лекций. Москва: Московский государственный институт международных отношений, РОССП ЭН, 2007, 464 с.
3. *Давыдов А.* Системный подход в социологии: новые направления, теории и методы анализа социальных систем. Москва: КомКнига, 2005, 328 с.
4. *Давыдов А.* Системная социология. Москва: Издательство ЛКИ, 2008, 192 с.
5. *Иншаков О.В.* Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации // Социс, 2003, № 9, с.42-51
6. Классики государственного управления: американская школа / под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. Москва: Изд-во МГУ, 2003, 800 с.
7. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Фонд экономической книги «Начала», 1997, 180 с.
8. *Патрушев С.В.* Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы // Политическая наука, 2001, № 2, с.146-186

9. *Пономарёва Е.Г.* Политические институты и отношения в современной России: Учебник для вузов. Москва: Московский государственный институт международных отношений - РОССПЭН, 2007, 264 с.
10. *Ротстайн Б.* Политические институты: общие проблемы. Политическая наука: новые направления / под ред. Р.Гудина, Х.-Д.Клингеманна. Москва: Вече, 1999, с.149-180
11. *Серл Дж.* Что такое институты? // Вопросы экономики, 2007, №8, с.5-27
12. *March J.G., Olsen J.P.* The new institutionalism: organisational factors in political life // American Political Science Review, 1984, vol. 78, №3, c.734-749

Redaksiyaya daxil olub 13.07.2023

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 37

E.A.Ağayeva
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu
aagayevaesmira@gmail.com

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNDƏ BƏDİİ ƏSƏRLƏRƏ MARAQ OYADILMASI VƏ MÜTALİƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *ədəbi-bədii kompozisiyalar, uşaq psixologiyası, psixoloji və pedaqoji vəziyyət*

Müasir dövrdə informasiya əsrində keyfiyyətli cəmiyyət qurmaq və bu cəmiyyətin mədəni-intellektual keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək aktual məsələlərdən biridir. İnformasiya əsrində insanların texnologiyalara yiyələndiyi bir dövrdə savadın, biliyin olması vacib şərtdir. Bir cəmiyyətdə nə qədər çox insan mütaliə ilə məşğul olarsa, o cəmiyyət bir o qədər yüksək intellektual səviyyəyə malik olur. İnsan üçün kitab həmişə əxlaqi, estetik və mənəvi dəyərlərin dərk edildiyi dünyaya açılan pəncərə olub. Ədəbi əsərin qavranılması prosesi fəal yaradıcılıq fəaliyyətini əhatə edir, bu zaman oxucu müəllifin mətni əsasında onun fərdi baxışını əks etdirən ikinci dərəcəli obrazlar yaradır. İkinci dərəcəli obrazların müxtəlifliyi (yazılı, musiqili, vizual, teatral) bədii aləmi müxtəlif rakurslardan dərk etməyə imkan verir, nəticədə dolğun, çoxşaxəli, sintezləşdirilmiş obraz yaradır. Tədqiqatın əsas məqsədi ibtidai sinif şagirdlərinin bədii ədəbiyyatı oxuyarkən qavrayış səviyyəsini yüksəldəcək bədii mətnlərin oxunması və təhlili xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, təhsilverənlərin müasir tələblərə cavab verən standartlarla bu prosesi sürətləndirməsindən ibarətdir.

Э.А.Агаева

ПРОБУЖДЕНИЕ ИНТЕРЕСА К ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ПРОИЗВЕДЕНИЯМ И ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова: *литературно-художественные произведения, детская психология, психолого-педагогическая ситуация*

Построение качественного общества в информационную эпоху и развитие культурно-интеллектуальных качеств этого общества является одной из актуальных задач современности. В век информации, когда люди осваивают технологии, важно обладать грамотностью и знаниями. Чем больше людей в обществе занимаются чтением, тем выше интеллектуальный

уровень этого общества. Для человека книга всегда была окном в мир, где осознаются нравственные, эстетические и духовные ценности. Процесс восприятия литературного произведения предполагает активную творческую деятельность, в ходе которой читатель на основе авторского текста создает вторичные образы, отражающие его личную точку зрения. Разнообразие вторичных образов (письменных, музыкальных, визуальных, театральных) позволяет понять художественный мир с разных сторон, в результате создается целостный, многогранный, синтезированный образ. Основная цель исследования – определить особенности чтения и анализа художественных текстов, которые позволят повысить уровень понимания учащихся младших классов при чтении художественной литературы, а педагогам – ускорить этот процесс с помощью стандартов, отвечающих современным требованиям.

E.A.Aghayeva

CULTIVATING INTEREST IN LITERARY WORKS AND FORMING A READING CULTURE AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Keywords: *literary and artistic works, children's psychology, psychological and pedagogical situation*

Building a quality society in the information age and developing the cultural-intellectual qualities of this society is one of the urgent issues in modern times. In the age of information, when people master technologies, it is important to have literacy and knowledge. The more people in a society engage in reading, the higher the intellectual level of that society. For man, the book has always been a window to the world where moral, aesthetic and spiritual values are understood. The process of perceiving a literary work involves active creative activity, during which the reader creates secondary images based on the author's text that reflect his personal point of view. The variety of secondary images (written, musical, visual, theatrical) allows to understand the artistic world from different perspectives, as a result, it creates a complete, multifaceted, synthesized image. The main purpose of the research is to determine the features of reading and analysis of literary texts that will increase the level of comprehension of elementary school students while reading fiction, and for educators to accelerate this process with standards that meet modern requirements.

Ədəbi əsərin öyrənilməsində musiqili, vizual və teatral ikinci dərəcəli obrazların yaradılması bədii qavrayışın inkişafına kömək edir, kiçik yaşlı şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinin palitrasını genişləndirir. Ədəbi əsərin dərk edilməsi prosesində fəal yaradıcı fəaliyyəti xarakterizə edən şagirdin ədəbi-bədii inkişaf dinamikasının meyarları qavrayışın emosionallığı, ikinci dərəcəli obrazların yaradılmasında fəallıq, bədii obrazı çevirmək bacarığı, qavrayışın tamlığı, qavrayışın adekvatlığı, mühüm rol oynayır. Statistikaya görə günümüzdə oxuculuq sayına görə dünya siyahısında aşağı yerləri

tutduğumuz bu gün bu problemin nə qədər ciddi olduğunu ortaya qoyur. Ədəbi əsərlərin günümüzdə oxunmamasının və ya az oxunmasının gələcəkdə bir çox problemlərə yol açacağı faktı qaçılmazdır. Bu gün günümüzdə bədii ədəbiyyatın az oxunması, bir çox problemlərin əsasını təşkil edir. Xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin bədii ədəbiyyata marağının az olması, 5-9-cu sinif şagirdlərinin tədris olunan əsərləri yalnız dərslikdə verilən hissəni öyrənməklə kifayətlənməsi, bir çox ədiblərin əsərlərindən məlumatsız olması problemin nə qədər ciddi olması məsələsini ortaya qoyur. Bununla yanaşı, ibtidai məktəb yaşlı uşaqlar arasında mütaliəyə maraq da hələ də kifayət qədər yüksək deyil [1, s.132-135]. Günümüzdə orta məktəb şagirdləri arasında oxumağa, mütaliəyə marağın az olması tendensiyası müşahidə olunur. Bu marağın itməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Burada müəllimin əsəri və müəllifi düzgün təqdim etməməsi, mütaliə vərdişlərinin aşılanmaması, ədəbi-mühitin düzgün qurulmaması və s. kimi əsaslı səbəblər meydana çıxır. Çünki hər bir şagird ilk növbədə öz müəlliminin əsəridir. Müəllimin, xüsusilə Azərbaycan dili, ədəbiyyat müəllimlərinin şagirdlərin ədəbi-bədii kompozisiyalar vasitəsilə inkişafını həyata keçirmək kimi vəzifəsi gələcəkdə şagirdin bir fərd, bir şəxsiyyət kimi inkişafının əsas göstəricisidir. Həmçinin bütün bunlar uşaqların yaradıcılıq potensialının zəifləməsi, yaradıcı hərəkətlər dairəsinin yoxsullaşması, hiss təəssüratlarının və sensor-harmonik fəaliyyətin kəskin daralması ilə əlaqələndirilir. Şagird nə qədər çox mütaliə edirsə, onun söz bazası, fikri tam şəkildə ifadə etmək qabiliyyəti daha da inkişaf edir. Özünü ifadə etmə bacarığı formalaşır. Ona görə bu prizmadan yanaşdıqda, müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Son onillikdə kiçik yaşlı məktəblilərin ədəbi təhsilinə maraq yaratmaq üçün bir sıra addımlar atılmışdır [6, s.157-158]. Lakin hələ də nəticə ürəkaçan deyil. Düşünürük ki, şagirdlərdə mütaliə mədəniyyətinin və vərdişlərinin formalaşması məktəb, müəllim və valideyn tandeminin sıx əlaqəsi ilə inkişaf edə bilər. Bu həm də öz növbəsində təhsilə yeni baxış aspektindən bir yanaşma metodu kimi çıxış edə bilər. Təhsilalanların və təhsilverənlərin bu istiqamətdə apardıqları hər bir yenilik, informasiya əsrində oxumaq maraqlarının və vərdişlərinin azalma tendensiyası müşahidə olunduğu bir cəmiyyətdə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Mütaliənin bir proses kimi vəzifələri müəyyən edilərkən hazırda onun nəinki tətbiqi əhəmiyyəti (müxtəlif elmi sahələrdə bilik əldə etmək üçün) vurğulanır, həm də bədii ədəbiyyatın mütaliəsinin estetik inkişafı üçün imkanları göstərilir. Mütaliə bu gün də kifayət qədər aktuallığını saxlayaraq, şagird və müəllim üçün əsaslı mənbə, bilik rolunu oynayır. Tədricən şagird üçün nəzərdə tutulmuş və icazə verilən çərçivədə düşünməyə, yaratmağa imkan verən baxışlar və onların tətbiqi pedaqogikası tədris praktikasını tərk edir. Təbii ki, bu müsbət bir tendensiyadır və bu gün şagirdin sərbəst şəkildə özü qərar

verməsi demokratik cəmiyyətin inkişaf prinsiplərinə əsaslanır. Şagird sərbəst şəkildə istədiyi bədii ədəbiyyatı mütaliə edə bilər. Alimlər Z.N.Novlyanskaya, T.G.Romzaeva, X.İ.Temirov vurğulayır ki, bugünkü cəmiyyətin tələbi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Şagirdin bədii əsəri tam qavraması, qavrayış səviyyələrinin vahid təsnifatına uyğun olaraq qiymətləndirilməsi və işin təhlili prosesində adekvat qavrayış formalaşması birgə (müəllimlər və şagirdlər) düşünülməli və təhlil olunmalıdır. Bu da zaman keçdikcə şagirdin mənəvi dünyasının inkişaf etməyinə imkan verəcəkdir [2, s.70-72]. Eyni zamanda, ibtidai siniflərdə sinifdə və sinifdənkənar oxunun müasir metod və texnologiyalardan istifadə edərək müəllimlər tərəfindən səmərəli istifadə olunması prioritet istiqamətlərdəndir. Şagird asanlıqla istədiyi kitabı istifadə etdiyi elektron daşıyıcıya yükləyir və oxuyur. Bu da öz növbəsində həm vaxt itkisini azaldır, həm də rahat şəkildə bütün kitabı kiçik bir daşıyıcıda birləşdirir. Problem yalnız yuxarı sinif şagirdləri üçün deyil, ibtidai sinif şagirdləri üçün də həll olunmalıdır. İbtidai sinifdə şagirdlərin fənlərin öyrənilməsinə, xüsusilə də kiçik yaşından mütaliəyə marağı çox vacibdir. Bu, ilk növbədə gələcəkdə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında əsas amillərdən biridir. Bildiyimiz kimi, mütaliə özünüifadənin, nitqin əlifbasıdır. Şagirdin gələcəkdə öz fikrini aydın ifadə etməsinə gedən yol mütaliədən, söz ehtiyatının zəngin olmasından başlayır. Bu aspektdə müəllimin düzgün istiqamətləndirməsi, düzgün yol göstərməsi çox vacibdir [5, s.350-352]. Müəllim monitorinq apararaq uşaqların mütaliəyə marağının niyə az olmasını araşdırmalıdır. Xüsusilə ibtidai sinifdə aparılan monitorinqin nəticələrinə əsasən ibtidai sinifdə oxumağı öyrətməyin müasir formaları müəyyən olunmalıdır. Lazım gələrsə, seçmə üsulu ilə müxtəlif yollarla, şagirdin kitaba maraq oyanmasına şərait yaradılmalıdır. Bütün mənfi halların aradan qaldırılması üçün nə etməliyəm sualını hər müəllim ilk növbədə özünə verməlidir.

Rus pedaqogikasının baniləri K.D.Uşinski və L.N.Tolstoy bədii mətnlərlə işləməyin əsaslarının şagirdin inkişafına böyük töhfələr verdiyini öz əsərlərində qeyd etmişdilər. Bundan başqa L.N.Tolstoyun uşaq ədəbiyyatına verdiyi töhfələr, uşaq mütaliəsi prosesinin bir sıra müasir mütərəqqi oxu üsullarında əsas olan təlimatları tərtib etməyə imkan verdi. Zamanında L.N.Tolstoy uşaq yaradıcılığına diqqət yetirən və uşağın ona xas olan hər şeyi təzahür etdirməsi üçün "şərait yaratmaq" zərurəti haqqında danışanlardan biri olmuşdur. Həmçinin o, öz növbəsində əsərin məzmununun mənimsənilməsi ilə estetik qavrayış arasındakı ziddiyyətin metodoloji problemini ilk müəyyən edənlərdən biri hesab olunur. Bədii ədəbiyyat oxumağın bu iki komponentinin üstünlüyü ilə bağlı müzakirələr hələ də davam edir. K.D.Uşinski məktəbin ən mühüm vəzifələrindən birini "uşağı kitabla ağlabatan söhbətə öyrətməkdə" görürdü [9, s.265-266]. Bu

problemi həll etmək üçün müəllim müxtəlif iş növləri əsasında oxuduqlarının məzmunu, təhlili və mənimsənilməsi üzərində işləmək üçün əlverişli şərait yaratmalıdır [3, s.95-96]. Respublikada inkişafın keçid mərhələsi şəraitində tərbiyə və təhsilin müasir tələbləri nəzərə alınmaqla müasir fərdi və ictimai şüur formalaşır, şüur formalaşdıran dərsliklərin keyfiyyəti daim yüksəlir. Akademik M.Lütfulloyevin fikrincə, ibtidai siniflərdə oxu dərsləri didaktik və tədris planlarının utilitar məqsədlərindən əlavə, bədii əsərlərin uşaqlar tərəfindən adekvat qavranılması ilə bağlı problemin həllinə hesablanmalıdır. Çox vaxt bədii əsəri oxuyarkən uşaqlar təsvir olunanları qeyri-dəqiq və hətta səhv qəbul edirlər, çünki oxu dərslərində müəllim bədii ədəbiyyatla bağlı qabiliyyətləri məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirmir. Akademik F.Şərifzadə iddia edir ki, bədii əsəri obrazlı təhlil etmək bacarığı öz-özünə formalaşmır. Əgər bu yoxdursa, o zaman oxucu yalnız personajların əsas hərəkətlərini qavrayır, süjetin gedişatını izləyir və əsərdə onu çətinləşdirən hər şeyi qaçırır. Bu oxu tərzi uşaqlarda sabitləşir və hətta yetkinlik yaşına qədər də davam edir. F.Şərifzadənin fikrini davam etdirən professor R.K.Qurbanov yazır ki, şagirdin qüsurlu qavrayış mexanizmi və həqiqi bədii əsərdən uzaqlaşması əsərin süjet xətti və obrazları haqqında mücərrəd fikir formalaşdırır. Şagird sxematik fikirləri mənimsəyir, bəzən əzbərləyir, lakin mahiyyətini dərk etmir, əsəri aça bilmir [4, s.40-42]. Bu isə sonradan şagirdin təxəyyülündə bir sıra problemlərin meydana gəlməsinə yol açır. Bundan çıxış yolu əsərin və obrazların geniş təhlil olunması, əsas məğzin, ideyanın orta qoyulmasında şagirdə dəstək olan müəllimin ona yaradıcı yanaşmasıdır. Beləliklə, tədqiqatın göstərdiyi kimi, bədii ədəbiyyat təkcə təhsil deyil, həm də şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafının tərbiyəvi vəzifələrini həll edir. Bədii əsərlərin oxunması ibtidai sinif şagirdlərində əxlaqi fikirlərin formalaşmasına, hiss və emosiyaların inkişafına kömək edir [7, s.199-200]. Uşaqlar dostlara, sinif yoldaşlarına, qohumlara münasibət haqqında konkret fikirləri genişləndirirlər. Uşaq artıq məktəb yaşlarından özündə ədəbiyyat bazası formalaşdırmağa başlayır. Bu baza ona gələcəkdə özünü düzgün və dolğun şəkildə ifadə etməyə zəmin yaradır. Ədəbiyyat baqajının zəngin olması, dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə yaxından tanışlıq, bədii əsərlərin analizi, onların psixoloji və fəlsəfi aspektdən təhlili şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bütün bu sadaladıqlarımızı nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, şagirdlərin ədəbi-bədii kompozisiyalar vasitəsilə inkişafının həyata keçirilməsi şagirdin gələcək inkişafı, özünüdərk etməsi üçün vacib amildir. Xüsusilə bu anlamda psixoloji və pedaqoji şəraitin nəzərə alınması həm məktəbin, həm valideynin üzərinə düşən məsuliyyətdir. Sağlam şagird, sağlam cəmiyyət deməkdir. Bu yaxınlaşmada oxumağa maraq, mütaliə vərdişlərinin aşılanması vacib faktor

kimi çıxış edir. Məhz buna görə onlarda oxumağa, mütaliəyə meyil fəal inkişaf edərsə, onda şagirdin təfəkküründə təkcə hərflərin formalaşması prosesləri baş verməyəcək, həm də oxuduqları təəssüratların xarici ifadə anı olacaq, ki, bu bizim tədqiqatın aktuallığını ifadə edir [8, s.64-65].

Düşünürük ki, tədqiqatın mövzusu ibtidai sinif şagirdlərinə düzgün ədəbi nitqin formalaşmasına töhfə verən bədii əsərləri oxumaq və təhlil etməklə yanaşı, şagirdlərin yaradıcı istiqamətdə öz potensiallarını göstərmək imkanını da ortaya qoyacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Аткинсон Р.* Человеческая память и процесс обучения. М.: Прогресс. 1980, 84 с.
2. *Бабанский Ю.К.* Оптимизация процесса обучения. М.: Просветление. 1982, 108 с.
3. *Васильева М.С., Сморокова М.И., Светловская Н.Н.* Актуальные проблемы методики обучения чтению в начальных классах. М.: Просвещение, 1997, 95 с.
4. *Божович Л.И.* Проблемы формирования личности / под. ред. Д.И.Фельдштейна, 2-е издание. М.: Издательство «Институт практической педагогики», Воронеж: НПО «МОДЕК», 1997, 352 с.
5. *Маков Б.В.* Становление формальных методов в логике отношений: дис. … канд. филос. наук. Санкт-Петербург. 2001, 155 с.
6. *Оморокова М.И.* Оценочные элементы в словарном запасе младших школьников // Развитие речи / Под ред. Н.С.Рождественский. М.: Просвещение, 1970, 158 с.
7. *Светловская Х.Х.* Внеклассное чтение в 1 классе. М.: Просвещение, 1981, 200 с.
8. *Тихомиров Д.Т.* Развитие, умение читать самостоятельно. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1989, 65 с.
9. *Ушинский К.Д.* Сборник сочинений. М.: АПН РСФСР, 1949, 266 с.

Redaksiyaya daxil olub 21.11.2023

УДК 159.9

С.Т.Эстрова
Национальная академия авиации
sabinaestrova@gmail.com

МОДЕЛЬ ПСИХОГРАММЫ ИНСТРУКТОРА-ДИСПЕТЧЕРА УВД (УПРАВЛЕНИЯ ВОЗДУШНЫМ ДВИЖЕНИЕМ)

Ключевые слова*: психограмма, психологическая готовность инструктора-диспетчера УВД, психограмма инструктора-диспетчера УВД, компетенции, профессионально-важные качества.*

В статье обосновывается необходимость разработки модели психограммы успешного инструктора-диспетчера УВД и её связь с понятием «компетенция», описанным в руководящих авиационных документах. Приводится исторический обзор литературы, охватывающий исследования психограммы в мире, а также профессионально-важных качеств и других различных аспектов и показателей эффективности деятельности диспетчеров УВД. В ходе исследования была проанализирована авиационная нормативная документация и научная литература в данной области. Были применены методы включённого наблюдения и аудиозаписи процесса обучения на рабочих объектах. Также были проведены беседы с инструкторами, руководителями полётов и другими экспертами в области УВД. Разработанная в ходе исследования модель психограммы включает в себя: индивидуально-психологические свойства, познавательные и эмоционально-волевые психические процессы и психические состояния. Результаты могут быть применены при отборе кандидатов на должность инструктора-диспетчера УВД, при обучении и повышении квалификации.

S.T.Estrova

HAVA HƏRƏKƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ (HHİE) DİSPETÇER TƏLİMATÇININ PSİXOQRAMININ MODELİ

Açar sözlər*: psixoqramma, HHİE dispetçer təlimatçısının psixoloji hazırlığı, HHİE dispetçer təlimatçısının psixoqramı, səriştələr, peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər*

Məqalədə uğurlu HHİE dispetçer təlimatçısının psixoqram modelinin işlənib hazırlanmasının zəruriliyi və onun aviasiya sənədlərində təsvir olunan “səriştə” anlayışı ilə əlaqəsi əsaslandırılır. Dünyada psixoqram, eləcə də HHİE dispetçerlərinin peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətləri və digər müxtəlif aspektləri və fəaliyyət göstəriciləri ilə bağlı araşdırmaları əhatə edən ədəbiyyatın tarixi icmalı verilir. Tədqiqat zamanı bu sahədə aviasiya normativ sənədləri və elmi ədəbiyyat təhlil edilib. İş yerlərində təlim prosesinin iştirakçılarının müşahidəsi və audio yazısı üsullarından istifadə edilmişdir. Təlimatçılar, uçuş rəhbərləri və HHİE sahəsində digər mütəxəssislərlə də söhbətlər

aparılıb. Tədqiqat zamanı hazırlanmış psixoqram modelinə aşağıdakılar daxildir: fərdi psixoloji xüsusiyyətlər, idrak və emosional-iradi psixi proseslər və psixi vəziyyətlər. Nəticələr HHİE dispetçerinin təlimatçısı vəzifəsinə namizədlərin seçilməsində, təlim və təkmilləşdirmə zamanı istifadə edilə bilər.

S.T.Estrova

MODEL OF THE PSYCHOGRAM OF AN ATC (AIR TRAFFIC CONTROL) INSTRUCTOR

***Keywords**: psychogram, psychological readiness of an ATC instructor, psychogram of an ATC instructor, competencies, professionally important qualities*

The article substantiates the need to develop a psychogram model of a successful ATC instructor and its connection with the concept of “competence” described in governing aviation documents. A historical review of the literature is provided, covering studies of the psychogram in the world, as well as professionally important qualities and other various aspects and performance indicators of ATC. During the study, aviation regulatory documentation and scientific literature in this area were analyzed. Methods of participant observation and audio recording of the learning process at work sites were used. Conversations were also held with instructors, supervisors and other experts in the field of air traffic control. The psychogram model developed during the study includes: individual psychological properties, cognitive and emotional-volitional mental processes and mental states. The results can be used when selecting candidates for the position of ATC instructor, during training and advanced training.

Введение в проблему

В связи с изменением подхода к человеческим ошибкам в авиации, более глубокому, системному видению первопричинных факторов, ведущих в дальнейшем к ошибкам, пересматриваются и все процессы, влияющие в последствии на работу авиационного персонала. Упрочивается тенденция рассматривать процесс обучения, как один из факторов, от эффективности которого будет зависеть вся дальнейшая работа авиационных служб. Наряду с пилотами, штурманами и другими авиационными службами, входящими в авиационно-транспортную систему, обучение диспетчеров УВД (управления воздушным движением) также подвергается тщательному анализу под разными углами исследования. В частности, рассматриваются не только программы обучения, повышения квалификации и переобучения диспетчеров, но и личность специалистов, осуществляющих эти процессы. С выходом в свет поправки 7 документа 9868 ICAO (международной организации гражданской авиации) «Правила аэронавигационного обслуживания. Подготовка персонала. Издание 3. 2020» появилось чёткое определение

понятия «компетенция», подробное описание профессиональных функций и поведения инструкторов-диспетчеров УВД в процессе обучения [9]. Тем не менее, остаётся неизученным ещё ряд областей. В частности, не разработана основа для создания психограммы успешного инструктора-диспетчера УВД, необходимая для отбора на эту должность. Следует отметить ряд научных работ, затрагивающих смежные области исследования. Так, С.К.Солдатов, К.И.Засядько, А.В.Богомолов, А.П.Вонаршенко и А.В Соломка, М.А. Дмитриева и Г.В.Суходольский, Т.А. Ковалькова и др. исследовали профессионально-важные качества диспетчеров УВД [4; 1; 3]. Также можно выделить ряд исследований, охватывающих стратегии инструкторов в процессе обучения, психологические трудности и барьеры инструктора в процессе обучения, психографический анализ деятельности инструктора [10; 8].

Ссылаясь на исследования А.К.Марковой, Дмитриевой, Суходольского, Е.М.Ивановой, В.А.Толочек определяет психограмму, как «психологический «портрет» профессии, представленный группой психологических функций, актуализируемых данной профессией» [6, с.237; 4; 1; 2]. Сам термин «психограмма» впервые упоминается В.Штерном, немецким психологом, чьи труды в определении психологического портрета конкретной личности в начале XX века внесли существенный вклад в понимание профессионализма и профессионально-важных качеств и составлении типового портрета успешного профессионала. Разработка обобщенной схемы профессиограммы была сделана Э.Ф.Зеером. Большой вклад в исследование разработку основ и различных классификаций психограммы сделали В.Штерн, С.Г.Геллерштейн, В.Е.Орел, Н.А.Логинова.

Организация и проведение исследования

Основной целью нашего исследования было создание модели психограммы инструктора-диспетчера УВД. Объектом исследования служит основа для создания психограммы инструктора-диспетчера УВД. Предмет исследования – особенности психограммы инструктора-диспетчера УВД. Для реализации поставленной цели было поставлено несколько задач: 1) выявление психологически значимых индивидуально-психологических личностных особенностей, качеств и свойств, определяющих портрет инструктора-диспетчера УВД; 2) изучение и анализ уровня проявления психологически значимых индивидуально-психологических личностных особенностей, качеств и свойств инструктора-диспетчера УВД. Для разработки модели психограммы на первом этапе была проанализирована научная литература в данной области и рабочая документация, регламентирующая деятельность инструктора-диспетчера УВД и описывающая особенности рабочих

процессов как диспетчеров УВД, так и непосредственно самого инструктора-диспетчера УВД. Также были исследованы функции и критерии компетенций поведения инструктора-диспетчера УВД в процессе обучения, описанные в руководящем документе ICAO Doc. 9868. Затем были исследованы показатели эффективности профессиональной деятельности инструктора-диспетчера УВД, используя разработанный нами ранее психодиагностический инструментарий и затем предложенную модель профессиограммы инструктора [8].

На втором этапе исследования были применены методы наблюдения за работой инструкторов-диспетчеров УВД на этапах обучения стажёров на симуляторе (тренажёре) и объекте «Вышка» («Башня») посредством включённого наблюдения и аудиозаписи процесса обучения. Второй этап был проведён на базе предприятия «Азераэронавигация» в городе Баку. Также были проведены беседы с диспетчерами УВД, инструкторами, руководителями полётов и асессорами. Были использованы данные специально разработанного Опросника экспертных оценок «Пригодность к работе инструктором-диспетчером УВД».

Для создания модели психограммы был определён индивидуально-психологический профиль личности инструктора-диспетчера УВД. В профиль были включены все необходимые составляющие для эффективного выполнения им профессиональной деятельности. Психологическая готовность к данной деятельности рассматривалась сквозь призму психической структуры личности, состоящей из:

✓ индивидуально-психологических свойств (темперамент, характер, способности);

✓ познавательных психических процессов (внимание, память, мышление, речь и т.д.);

✓ эмоционально-волевых процессов;

✓ психических состояний (готовность к работе, стрессоустойчивость, способность выполнять деятельность в условиях монотонии и т.д.).

На основании разработанных ранее нами основ для профессиографического анализа деятельности инструктора-диспетчера УВД и Опросника экспертных оценок «Пригодность к работе инструктором-диспетчером УВД» были выделены следующие индивидуально-психологические качества и особенности: ответственность, решительность, умение координировать и взаимодействовать, внимательность, высокая сосредоточенность на задаче, требовательность, стрессоустойчивость, эффективное использование рабочего времени, педагогические способности, умение

отстаивать свою точку зрения, контактность, порядочность и честность, авторитет, тактичность (педагогический такт), инициативность, эмоциональность, эмпатия, доброжелательность, культурный уровень (общий уровень культуры). К вышеуказанным свойствам следует добавить требования к компетенциям инструктора-диспетчера УВД, согласно поправке 7 документа ICAO Doc. 9868. Сюда включены следующие черты: объективность, справедливость, честность, умение слушать, гибкость в поведении.

В рамках проведённого ранее профессиографического исследования и разработки модели профессиограммы инструктора-диспетчера УВД с помощью опроса экспертов-специалистов УВД (инструкторов, асессоров, руководителей полётов и руководящего состава предприятия) мы также выделили качества и условия, препятствующие эффективности профессиональной деятельности: безответственность, нерешительность, неспособность к прогнозированию и анализу ситуации, агрессивность, психическая и эмоциональная неуравновешенность, нетерпеливость, отсутствие склонности к работе с людьми, тревожность, низкий уровень интеллектуального развития [7].

Исходя из свойств темперамента и характера, описанных в классических теориях, необходимо признать, что инструктору нужно в своей работе гибко сочетать черты разных типов характеров и различные свойства темперамента. Инструктору необходимо уметь проявлять в работе индивидуальный подход, в зависимости от типа обучаемого. Как диспетчеру УВД, желательными и рекомендуемыми чертами темпераментами являются активность и подвижность нервной системы (присущая сангвиникам), психическая устойчивость (особенно, в ситуациях стресса, внештатных ситуациях), свойственная сангвиникам и флегматикам и, в меньшей степени, черты холерика (стремление к лидерству, например). Дополнительно, как инструктору, также необходимо сочетать в себе и черты сангвиника (сильную, уравновешенную и подвижную нервную систему, коммуникабельность, доброжелательность, оптимизм, хорошее чувство юмора), и черты флегматика (усидчивость, пунктуальность, точность, терпение), а также холерика (настойчивость в отстаивании своей позиции). Следует также отметить, что, согласно требованиям авиационного документа ICAO Doc. 9868 к компетенциям инструктора и рекомендуемому поведению, ему необходимо быть внимательным к проявлениям психических состояний своего обучаемого (стажёра). Такая чувствительность характерна для меланхолика. Таким образом, сочетание черт разных темпераментов позволяет восполнять нехватку одних свойств высоким уровнем развития других. Те же принципы применимы и к определению желательных черт

характера. В зависимости от рабочей ситуации и типа личности обучаемого от инструктора порой может требоваться сензитивность (повышенная и тонко дифференцированная чувствительность человека к нюансам поведения других людей, предполагающая чуткую реакцию на эмоциональное состояние обучаемого и климат в группе в целом). В то же время, эффективное выполнение инструкторской деятельности предполагает лидерские черты, педантичность, нервно-эмоциональную устойчивость, уравновешенность, инициативность, дисциплинированность, решительность, ответственность.

В рамках составления модели психограммы диспетчера-инструктора УВД были проведены беседы с инструкторами-диспетчерами УВД. В беседах было выявлено, что они могут демонстрировать разные черты темпераментов в рабочей и бытовой среде, поскольку прошли многолетнюю выучку на производстве.

Способности, необходимые для эффективного осуществления деятельности инструктора, следующие: интеллектуальные (логико-математические (высокий уровень интеллекта), лингвистические (помимо государственного языка, знание профессионального авиационного английского языка минимально четвёртого уровня, рекомендуемого ICAO, а также высокого уровня русского языка в условиях работы в городе Баку), хорошо развитые пространственные способности, коммуникативные способности (устанавливать контакт, работать в коллективе, взаимодействовать с диспетчерами УВД, аэродромными и др. службами и пилотами разных стран), организаторские, творческие (например, хорошая беглость, гибкость), специальные (педагогические).

Уровень развития познавательных психических процессов: (внимание, память, творческое мышление и т.д.). Для успешного выполнения этого вида деятельности характерны высоко развитые сенсорно-перцептивные свойства (повышенные требования к зрительной и слуховой чувствительности), высокая скорость и точность двигательных реакций, высокая устойчивость, распределение и переключение внимания, высокий уровень развития оперативной и долговременной памяти (последнее является спецификой именно инструкторской деятельности, поскольку его функции более широки по сравнению с рядовым диспетчером УВД). Также необходимы высокая скорость мышления, высокий уровень развития операций мышления - анализа, синтеза, критичности, гибкости мышления, качеств прогнозирования. Высоки требования к имажитивным свойствам: к созданию в воображении целостного и динамичного образа воздушной обстановки по точкам на экране.

Эмоционально-волевые процессы. Профессия инструктора-диспетчера УВД относится к эмоционально-напряжённым видам трудовой деятельности, поскольку, помимо ситуации движения воздушных судов, ему необходимо контролировать действия своего стажёра и вмешиваться, в случае необходимости. Инструктору в высокой степени свойственна вынужденная необходимость действовать в ситуациях неопределённости, в ситуациях эмоционального напряжения – причём, действовать в сжатые сроки, с крайне негативными последствиями при совершении ошибок. Инструктору требуется высокий уровень развития волевых процессов, поскольку ему необходимо управлять своим эмоциональным состоянием в процессе обучения, демонстрировать спокойствие, уверенность и терпение в учебных ситуациях, связанных с разъяснением одного и того же материала, подсказками стажёру или невмешательством в его деятельность в ситуациях, требующих развития самостоятельности стажёра. Дополнительно, диспетчеры УВД, как правило, демонстрируют профессиональное поведение, иногда противоречащее особенностям их нервной системы или чертам характера.

К психическим состояниям, характерным для инструкторской деятельности, относятся: стрессоустойчивость, способность выполнять деятельность в условиях стресса, многозадачности, монотонии, собранность, бдительность и работоспособность в условиях скуки, сонливости и возрастающего утомления, сменной деятельности, а также внезапный переход от напряжённой деятельности к периодам с низкой активностью и наоборот.

Выводы

1. Предложена модель психограммы инструктора-диспетчера УВД, описывающая психологические особенности его профессиональной деятельности, включающая комплекс ключевых, на наш взгляд, психических и индивидуально-психологических личностных качеств, имеющих высокую значимость в условиях профессиональной деятельности.

2. Данная модель психограммы может быть использована во время принятия решения о профессионально-психологическом отборе соискателей на должность инструктора-диспетчера; а также качестве инструмента оценки в рамках проведения профессиональной оценки деятельности инструктора.

Заключение. Современные тенденции проактивного подхода к человеческим ошибкам в авиации приводят к пересмотру глубинных, системных факторов, влияющих в дальнейшем на возникновение и увеличение числа ошибок в деятельности авиационного персонала. Роль

инструктора-диспетчера УВД является одной из ключевых в процессе обучения, повышения квалификации и переобучения персонала управления воздушным движением. Недостаточная изученность проблемы психологической и педагогической готовности диспетчеров УВД к инструкторской деятельности и вопросы соответствия их личностных качеств требованиям руководящих авиационных документов к компетенциям приводит к необходимости получения дополнительных данных в этой области. Сложность передачи профессионального опыта, приобретения педагогических навыков, включения различных личностных черт при разнообразных ситуация обучения требуют более глубокого изучения в рамках апробации предложенной нами модели психограммы. Это приводит к необходимости последующего дополнения и включения новых данных в модель психограммы, оставляя поле для дальнейших исследований.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Дмитриева М.А., Суходольский Г.В.* Методы описания, анализа и оц енки деятельности // Методология исследований по инженерной психологии и психологии труда. Ч. 1, Л.: ЛГУ, 1974, с.12-118
2. *Иванова Е.М.* Психотехнология изучения человека в трудовой деятельности: Учеб.-метод. пособие для студентов фак. психологии гос. ун-тов / Е. М. Иванова; Науч.-метод. каб. по заоч. и веч. обучению МГУ им. М.В.Ломоносова. Москва: Изд-во МГУ, 1992, 94 с.
3. *Ковалькова Т. А.* Профессиональный портрет диспетчера управления воздушным движением // Повышение эффективности управленческой деятельности по формированию условий, благоприятствующих развитию малого и среднего бизнеса в республике Беларусь. Мат. XVI междунар. научн.-практ. конф. Минск: 14 мая, 2019, с.211-213
4. *Маркова А.К.* Психология профессионализма. М.: РАГС, 1996, 308 с.
5. *Солдатов С.К.* Профессионально важные качества операторов управления воздушным движением / С.К.Солдатов, К.И.Засядько, А.В.Богомолов и др. // Авиакосмическая и экологическая медицина, Москва, 2017, Т. 51, №1, с.30-34
6. *Толочек В.А.* Современная психология труда: Учебное пособие. СПб.: Питер, 2005, 479 с.
7. *Эстрова С.Т.* Выявление качеств, препятствующих эффективной деятельности инструктора – диспетчера управления воздушным движением // Əmakdar elm xadimi Əbdül Əlizadənin 90 illik yubileyinə

həsr olunmuş "Psixologiyanın aktual problemləri" Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADPU, 2022, s.111-112

8. *Эстрова С.Т.* Профессиографический анализ деятельности диспетчера-инструктора УВД // Габитус, 2023. №45, с.53-58
9. Doc 9868. Procedures for Air Navigation Services – Training. Third Edition // Montréal: (2020) International Civil Aviation Organization (ICAO), 2020, p.218
10. *Vogel-Walcutt J.J., Logan Fiorella L., Malone N.* Instructional strategies framework for military training systems // Computers in Human Behavior, 2013, Vol. 29, Issue 4, pp.1490-1498

Redaksiyaya daxil olub 19.11.2023

УДК 159.922

Е.В.Казанцева, В.А.Гаркуша
ТИ имени А.П.Чехова (филиал) ФГБОУ ВО
«РГЭУ (РИНХ)», г. Таганрог
klein44@yandex.ru

СПЕЦИФИКА ФОРМИРОВАНИЯ СОЗАВИСИМОГО ПОВЕДЕНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ

Ключевые слова: *созависимость, поведение, дисфункциональная семья, удовольствие без усилия*

В статье рассматриваются основные подходы к пониманию характера созависимых отношений в условиях семьи, особенности влияния дисфункциональной структуры семьи на формирование созависимой модели поведения у ребенка. Анализируются психологические аспекты созависимой модели поведения у различных авторов. Представлено обсуждение созависимого поведения на примере русского фольклора. В исследовании отмечается, что созависимое поведение на отдельных этапах онтогенеза является нормативным и необходимым. Созависимость определяется как дисфункциональное образование в системе межличностного взаимодействия в котором нарушен принцип «брать-давать». Для отдельных культур сохранение данного дисфункционального образования является необходимым условием для сохранения родовых и культурных ценностей и отношений.

E.V.Kazantseva, V.A.Qarkuşa

MÜASİR AİLƏDƏ QARŞILIQLI ASILILIQ DAVRANIŞININ FORMALAŞMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *qarşılıqlı asılılıq, davranış, disfunksional ailə, səy göstərmədən zövq almaq*

Məqalədə ailə şəraitində bir-birindən asılı münasibətlərin mahiyyətini, ailənin disfunksiyalı quruluşunun uşaqda bir-birindən asılı davranış modelinin formalaşmasına təsirinin xüsusiyyətlərini anlamaq üçün əsas yanaşmalar müzakirə olunur. Müxtəlif müəlliflərdə davranışın qarşılıqlı asılılıq modelinin psixoloji aspektləri təhlil olunur. Rus folklorundan nümunə əsasında qarşılıqlı asılılıq davranışının müzakirəsi təqdim olunur. Tədqiqatda qarşılıqlı asılılıq davranışının ontogenezin ayrı-ayrı mərhələlərində normativ və zəruri olduğu qeyd edilir. Qarşılıqlı asılılıq "almaq-vermək" prinsipinin pozulduğu şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə sistemində disfunksional təhsil olaraq müəyyən olunur. Ayrı-ayrı mədəniyyətlər üçün həmin disfunksional təhsilin qorunması ümumi və mədəni dəyərlərin və münasibətlərin qorunması üçün zəruri şərtdir.

E.V.Kazantseva, V.A.Garkusha

THE SPECIFICS OF THE FORMATION OF CODEPENDENT BEHAVIOR IN THE CONDITIONS OF THE MODERN FAMILY

Keywords: *codependency, behavior, dysfunctional family, pleasure without effort*

The article discusses the main approaches to understanding the nature of codependent relationships in a family environment, the peculiarities of the influence of a dysfunctional family structure on the formation of a codependent behavior model in a child. The psychological aspects of the codependent behavior model of various authors are analyzed. A discussion of codependent behavior is presented using the example of Russian folklore. The study notes that codependent behavior at certain stages of ontogenesis is normative and necessary. Codependency is defined as a dysfunctional education in the system of interpersonal interaction in which the principle of "take-give" is violated. For individual cultures, the preservation of this dysfunctional education is a necessary condition for the preservation of ancestral and cultural values and relationships.

Понятие созависимого поведения сформировалось как научная дефиниция в пространстве аддиктивной психологии. Отдельные исследователи, отмечают, что выделение этого феномена произошло в 70-е годы XX века [3] «который изначально применялся к членам семей лишь химических аддиктов, а в 1986 году в Америке начали появляться первые группы для созависимых» [1; 6; 7]. Первоначально модель созависимого поведения была описана в системе медицинского дискурса: «зависимый человек (аддикт) ставит во главу угла свои пристрастия и желания и все члены семьи, это принимают и молчаливо соглашаются и ожидают светлого будущего, когда эта роковая ситуация изменится. Становясь заложниками ситуации, все члены семьи становятся созависимыми, поскольку их ценностью выступает процесс контроля зависимого члена семьи, они привыкают жить в этой роли. По сути, они добровольно берут на себя роль жертвы, страдают от нее и ничего не могут изменить» [1, с.6]. Таким образом, пристрастия одного человека к алкоголю, влияют на жизненные установки и приоритеты другого человека. Такая опосредованная зависимость была названа “Codependence” (со-зависимость) [1, с.6]. Накопление знаний по вопросу созависимого поведения привело исследователей к идее о том, что «что созависимость представляет собой «самостоятельную форму аддикции, но более глубокую и труднее поддающуюся коррекции» [7]. Обращение к анализу семейных историй показало, что развитие созависимой модели поведения уходит

своими корнями в детского-родительские отношения. И возникновение созависимых отношений предшествует процессу развития зависимого поведения у одного из членов семьи [2, с.42]. Как отмечает А.Н.Султанова и ее коллеги, «дети – участники созависимых отношений выходят из семей, где родители имеют те или иные формы зависимого поведения (алкогольная наркотическая зависимость, сексуальное насилие или хроническими заболеваниями)» [3]. В широком теоретическом исследовании были выделены группы с высокой долей вероятности формирования созависимых отношений [3]:

— родственники и близкие люди химических аддиктов;

— родственники и близкие хронических больных;

— родственники и близкие людей с поведенческими девиациями;

— дети из неблагополучных семей или семей с тяжёлым эмоциональным климатом;

— специалисты в профессиях «помогающей» направленности — педагоги, психологи, медицинские работники.

Такое обширное всеохватывающее распространение созависимого поведения можно объяснить через социальные и культурные установки в отдельных сообществах. При этом важно отметить, что как в зарубежной, так и отечественной литературе нет единого мнения и четкости понимания относительно категории «созависимость» [1].

Н.Г.Артемцева предлагает следующие объяснения для сложившейся ситуации. Во-первых, отмечает исследовательница «разность и нелинейность подходов к данному феномену, позволяет высвечивать в нем новые структурные единицы и взаимосвязи с другими социально-психологическими конструктами. Например, в последних работах американских исследователей Дж. Уайнхолд и Б.Уайнхолда был выделен феномен контрзависимость как оборотная сторона созависимости [5].

Ряд других исследователей установили прочные взаимосвязи между созависимым поведением и такими личностными чертами как патологический альтруизм и высокая эмоциональная эмпатия [10]. Во-вторых, для построения объяснительных моделей у разных исследователей использовались данные собранные на разных выборках (родственниках зависимых людей) у одних и более широкий контекст исследования дисфункциональных семей – у других [1; 3].

Неоднозначность определения феномена созависмости состоит в том, что он выступает как «сложное системное явление, включающее в

себя одновременно как внутрипсихическую, так и межличностную динамику, требует комплексного подхода к изучению причин его развития и систематизации представлений об особенностях функционирования созависимой личности», – отмечает С.А.Осинская, Н.А.Кравцова [2, с.51].

Н.Г.Артемцева, анализируя механизмы становления созависимого поведения указывает, что данная проблема расположена в пространстве социальных контактов личности. «С одной стороны, созависимость – это необходимость подчиняться, с другой – подчинять, манипулировать. Даже подчиняясь подчинять или получать удовольствие от подчинения [1]. Происходит как бы разделение, расщепленность «Я» на две части, из которой каждая выступает против другой». Две расщепленные части находятся в конфликтной ситуации между собой. Сделать конфликт видимым, ощутимым можно поместив личность в систему социальных отношений со значимым другим». Для созависимого отношения со значимой личностью выступают жизненной ценностью, внутренним ориентиром, определяющим отношения не только с другими, но и отношение к самому себе и к жизненной ситуации в целом.

Н.В.Багулина опираясь на исследования Э.Берна, пишет: «в формировании аддиктивных механизмов и созависимого поведения первичное значение имеет родительское программирование». Наследуя родительский сценарий, ребенок перенимает не только элементы заболевания, но и стиль выстраивания отношений со средой. «Поэтому если родителям свойственно испытывать страх перед реальностью и искать утешения и защиты в ощущениях, достигаемых в контакте с аддиктивными агентами, то и дети унаследуют и этот страх, и способ защиты – уход от реальности» [6]. И здесь может быть несколько вариантов. Прежде всего – это повторение родительского сценария – формирование аддиктивного поведения. Другой вариант, когда ребенок выбирает стратегию «антисценария» «Я никогда не буду пить, как мой папа».

Н.Г.Багулина выделяет два типа личности ребенка, формирующегося в условиях аддиктивной семьи: «аддиктов и тех, кто заботится об аддиктах. Такое семейное воспитание создает определенную семейную судьбу, которая выражается в том, что дети из этих семей становятся аддиктами, женятся на определенных людях, которые заботятся о них или женятся на аддиктах, становятся теми, кто о них заботится (формирование генерационного цикла аддикции) [6]. По сути, исследовательница говорит о механизмах формирования созависимого поведения. Первый вариант взрослого как зависимого

(аддикта) и второй вариант взрослого как носителя созависимой модели поведения. Члены семьи с наличием аддикта, формируют свой особый эмоциональный язык. «Когда приходит время образовывать собственные семьи, они ищут людей, которые говорят с ними на одном аддиктивном языке. Такой поиск соответствующих людей происходит не на уровне сознания. Он отражает более глубокий эмоциональный уровень, т. к. эти люди опознают то, что им нужно. Родители обучают детей своим стилям жизни в системе логики, которая соответствует аддиктивному миру. Этому способствует эмоциональная нестабильность» [6].

Созависимый член семьи имеет сходную с зависимым модель поведения только его сверхценным объектом, становится не реальный предмет зависимости (алкоголь, наркотики, табак, еда) как у аддиктов, а другой человек. Эту специфику подчеркивают как отечественные, так и зарубежные авторы [1; 6]. Н.Г.Багулина отмечает, «Этот соаддикт изменяет свое собственное поведение в ответ на стиль жизни аддикта» [6]. Сюда может входить контроль за жизнью другого человека, его контактами, отслеживание способов проведения времени, демонстрируется полная фиксируемость на жизни другого, ограничиваются собственные внешние контакты. В качестве ведущих черт созависимого поведения в системе отношений Н.В.Багулина выделяет следующие:

- комплекс отсутствия честности (отрицание проблем, проекция проблем на кого-то, изменение мышления настолько выражено, что оно носит характер сверхценных образований);
- неспособность распоряжаться своими эмоциями здоровым образом (неспособность выразить свои эмоции, постоянное подавление эмоций, замороженные чувства, отсутствие контакта с собственными чувствами, фиксация на какой-то одной эмоции (обида, месть и т. д.) и неумение отвлечься от неё);
- навязчивое мышление (прибегание к формально-логическому мышлению, создание формулы и подчинение всего этой формуле);
- дуалистическое мышление (да или нет без нюансов);
- перфекционизм;
- внешняя референция (направленность на других);
- низкая самооценка вследствие последнего;
- постоянная тревожность и страх;
- ригидность;
- частые депрессии и т.д. [6]

Изучая данные характеристики можно однозначно констатировать, что дети, вырастающие в подобной системе

отношений, будут обладать определенными психологическими особенностями. Созависимые вынуждены зависеть от других, это помогает им доказывать свою значимость, низкая самооценка не позволяет опереться на собственные внутренние опоры. Желание служить другим, проявлять жертвенность дает созависимому мнимый успех. В работе Н.Г.Артемцевой приводится подробная классификация тех моделей социального поведения и жизненных сценариев, которые предпочитают выбирать созависимые люди. В исследованиях отечественных авторов в частности Е.В.Емельяновой доказывается, что дети, рожденные в дисфункциональных семьях (в том числе, созависимых) считают неблагополучие обычным и общепринятым явлением.

В работах зарубежных исследователей можно также наблюдать полярные и множественные мнения относительно черт созависимого поведения. Так в работе Моргана (Morgan) указывается, что понятие «созависимость» используется в различных контекстах, определениях, и подходах к пониманию процесса лечения, при этом большинство из которых лишены какой-либо систематической исследовательской базы. Он также отмечает, «этот термин имеет по крайней мере три основных модели интерпретации: как дидактический инструмент, психологическая концепция и как болезнь), при этом те, кто использует этот термин, в своих работах делают мало различий между этими моделями» [10].

Достаточно весомыми в рассмотрении этого вопроса считаются позиции американских исследователей – А.Шиф и Е.Янг. Так А.Шиф, рассматривает природу созависимого поведения по аналогии с другими видами зависимого поведения. Созависимость это – «болезнь, которая имеет множество форм и проявлений, которая развивается на основе болезненного процесса, свойственного той системе, в которой мы существуем» [7]. Специфика такого процесса имеет характер зависимости и включает химическую зависимость, расстройства личности и сексизм, различные виды сексуальной зависимости, а также созависимость [7]. В исследованиях Е.Янг под созависимостью рассматривается плохое здоровье, сложности в процессе адаптации и изменения в поведении под влиянием совместной жизни с человеком, имеющим аддиктивное расстройство [7]. В исследовании П.Н.Ермакова и его коллег отмечается, что «в 1999 году Г.Клауд предложил исследовать созависимость как базовое явление для анализа психологических и эмоциональных расстройств. Состояние личности, характеризующееся созависимостью, является фундаментальным для развития невроза» [7, с.5].

Сходной позиции придерживаются и ряд других исследователей М.Макграх, Б.Оклей, Морган (M.McGrath and B.Oakley, Morgan) считают, что созависимость можно рассматривать как расстройство личности, когда человек демонстрирует ригидность и неспособность адаптироваться к существующим условиям, характер патологических изменений связан с функциональным нарушением отдельных социальных способностей или устойчивым переживанием дисстресса [10]. Многие исследователи еще в 80-е годы говорили о необходимости включения созависимости в перечень личностных расстройств DSM-III и позже в DSM-IV. В качестве основных показателей личностного расстройства Т.Л.Чермак (Cermak) указывает следующие:

a) Первичной основой в повышении своей самооценки выступает способность контролировать как себя, так и других перед лицом серьезных неблагоприятных последствий.

b) Принятие на себя ответственности за удовлетворение потребностей других, исключая признание своих собственных.

c) Тревога и искажения границ, связанные с близостью и разлукой.

d) Запутанность в отношениях с людьми с наличием зависимости, другими созависимыми и/или с импульсивными расстройствами.

В качестве сопутствующих показателей:

Чрезмерный упор на отрицание;

• Подавление эмоций (с драматическими вспышками или без них);

• Признаки депрессивных состояний;

• Повышенный контроль;

• Компульсии;

• Беспокойство;

• Злоупотребление психоактивными веществами;

• Был (или является) жертвой повторяющегося физического или сексуального насилия;

• Наличие медицинских заболеваний, связанных со стрессом [10]. M.McGrath and B.Oakley, указывают что данные критерии также являются значимыми для выявления других форм личностных расстройств и не позволяют отследить специфику созависимого поведения.

Дженей и Берри Уайнхолд в своей книге «Освобождение из ловушки созависимости» в 2002 году предложили совершенно иной подход к пониманию природы «созависимого поведения». Их позиция была связана с концепцией объектных отношений и психоаналитическими идеями о характере ранних детско-родительских взаимоотношениях. По их мнению, «созависимость – это

психологическое расстройство, причиной которого является незавершенность одной из наиболее важных стадий развития в раннем детстве – стадии установления психологической автономии (эволюционный подход формирования психологической независимости; Я-концепция)» [6].

Белорусские исследователи И.Г.Малейчук и Н.И.Олифирович отмечают, что понятие «созависимость» не входит в клиническую группу. В зарубежных международных медицинских классификациях расстройств личности «созависимое поведение» описывается через такие понятия как «зависимое расстройство личности» (рубрика «расстройства зрелой личности и расстройства поведения у взрослых в МКБ -10» и расстройства личности в форме зависимости» (рубрика «Расстройства личности» в DSM-IV) [8]. Стоит отметить, пишут исследователи, что «под созависимой личностью следует понимать человека, который патологически привязан к Другому – супругу, ребенку, родителю» [8]. И.Г.Малейчук и Н.И.Олифирович описывают модели созависимого поведения, опираясь на русский народный фольклор и культурную традицию, задаются уместным вопросом где граница между нормой и патологическими формами зависимого поведения в системе детско-родительских отношений. На начальном этапе онтогенеза симбиотическая связь между матерью и ребенком рассматривается не только нормативной, но и значимой для дальнейшего полноценного психического развития. Ассимилируя опыт отношений с матерью, ребенок учится быть собой, создает в психическом плане собственное Я. «Быть с другими и быть собой – это две стороны одной медали, потому что быть собой в отсутствии других, реальных или интроецированных, невозможно», отмечают исследователи [8]. В системе созависимых отношений баланс между «брать-давать» нарушен. Личность с созависимой моделью поведения, как правило, наделена представлениями о том, что она дает больше чем получает в ответ, испытывает неудовлетворённость, опустошённость, истощённость и ненасыщаемость важных потребностей. В плане личностного развития – селф созависимого человека не способно развиваться, поскольку не способно самостоятельно чувствовать. Оно живет чувствами и проблемами другого. Созависимый человек, обладает неравномерно развитыми волевыми качествами, он способен многое выносить и преодолевать, но при столкновении со сложной жизненной ситуацией теряется и впадает в детскую позицию. «Теряет способность к действию, контроль над собственной жизнью, переживает состояние дезорганизованности и расстерянности» [8]. Союз зависимого и созависимого индивидов как правило создают

сложную функциональную семейную систему, которая подпитывает внутреннюю структуру дефектной модели. Созависимый поддерживает детскую позицию зависимого, в его желании получать «удовольствие без усилия», зависимый позволяет созависимому выполнять свою миссию по спасению себя, которая никогда не будет реализована, но позволяет также не развиваться и оставаться в детской позиции по отношению к собственному Я (селф) [8].

В.Д.Москаленко приводит следующие правила и признаки существования дисфункциональной семьи: взрослые выступают как хозяева по отношению к своим детям, только взрослый понимает и знает как правильно или неправильно; родители эмоционально дистанцированны от своего ребенка; воля ребенка рассматривается как упрямство и склонность к неподчинению, их нужно скорее сломать» [9].

Важнейшими признаками развития дисфункциональных отношений в семейной системе являются следующие:

1. Отрицание наличия проблем во взаимоотношениях и поддержание иллюзий.
2. Замороженность правил и ролей.
3. Отсутствие или недостаточность интимности.
4. Конфликтность во взаимоотношениях.
5. Слитность в эмоционально-аффективном единстве всех членов семьи (если мама сердится, то сердятся все; другие члены семьи не имеют право на переживание собственных эмоций).
6. Склонность к полярности чувств и суждений.

Если внимательно проанализировать данные описательные характеристики можно найти много сходных черт с теми, которые приводят другие авторы. В контексте системного семейного подхода (М.Боуэн) созависимое поведение формируется внутри семейных отношений и передается из поколения в поколение и воспринимается как норма. Рассмотрение созависимости через призму семейного подхода позволяет описать данный феномен более целостно и объемно, с учетом контекстуальных средовых факторов и отношений. Для традиционной культуры феномен созависимого поведения создает необходимое условие для передачи межпоколенного опыта, традиционных моделей поведения, обеспечивающих выживание рода.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Артемцева Н.Г.* Феномен созависимости: психологический аспект / Артемцева Н.Г. М.: РИО МГУДТ, 2012, 222 с.
2. *Осинская С.А.* Системная детерминация созависимости: некоторые подходы к объяснению феномена / С.А.Осинская, Н. А. Кравцова // Вестник психиатрии и психологии Чувашии, 2016, Т.12, № 1, с.42-56
3. Сущность феномена созависимости в представлении разных авторов / А.Н.Султанова, Т.А.Филь, У.Х.Гаджиева и др. // Международный научно-исследовательский журнал, 2022, № 5-2(119), с.212-217, DOI 10.23670/IRJ.2022.119.5.040
4. *Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж.* Освобождение от созависимости / Перевод с английского А.Г.Чеславской. М.: Независимая фирма "Класс", 2002, 224 с.
5. *Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж.* Бегство от близости. Киев: Изд-во Р. Бурлаки, 2020, 388 с.
6. Багулина Н.В. Влияние семьи на формирование аддиктивных механизмов поведения // Аддиктивное поведение: профилактика и реабилитация. https://psyjournals.ru/addictive_behavior/issue/45952_full.shtml
7. Ермаков П.Н., Кукуляр А.М., Коленова А.С. Ретроспективный анализ феномена «созависимое поведение» // https://mir-nauki.com/PDF/82PDMN518.p Интернет-журнал «Мир науки», 2018 №5, https://mir-nauki.com/PDF/82PDMN518.pdf (доступ свободный). Загл. с экрана. Яз. рус., англ.
8. Малейчук И.Г., Олифирович И.Н. Феномен созависимости: Я буду жить для тебя /Психология, 2011, №2, https://elib.bspu.by/bitstream/doc/47154/1/Феномен%20созависимости.pdf
9. Москаленко В.Д. Созависимость: характеристики и практика преодоления. М. 2007. https://arhangel.su/wp-content/uploads/2021/07/sozavisimost-i-praktiki-preodoleniya-v-moskalenko.pdf
10. McGrath, Michael G. and Oakley, Barbara Ann and Oakley, Barbara Ann, Codependency and Pathological Altruism (December 7, 2011). PATHOLOGICAL ALTRUISM, B. Oakley, A. Knafo, G. Madhavan & D. S. Wilson, eds., New York: Oxford University Press, 2011, Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=1969627

Redaksiyaya daxil olub 14.12.2023

UOT 37

Mudasir Ali Rind, P.B.Aliyev
Khazar University, Baku Slavic University
mudasir.ali@khazar.org, pirali.aliyev@khazar.org

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND EDUCATION: ANALYSIS ABOUT PEDAGOGICAL DEVELOPMENT OF LEARNERS FROM HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Keywords: *artificial intelligence applications, education, teaching and learning, motivation and effectiveness of learners*

This article is about Artificial Intelligence and education, that is the science of learning and teaching with significant systems that enable the learners to have the best knowledge according to the learning needs and perspective of learning styles. From the past years Artificial Intelligence has been rapidly advanced in the technology and as well as in knowledge technology where these Artificial Intelligence applications have unconventional ways advanced the learning strategies. These AI applications have also contributed to the education sector where these applications have led to the essential role in learning in the higher educational systems. This study analyzed the motivation and effectiveness of learners towards the artificial intelligence learning approach about the learning applications. About one hundred twenty-one respondents were touched from five higher education institutes of Sindh province of Pakistan and data were collected from these higher educational institutes. This study found that most of the learners were satisfied with AI applications towards the factors that are artificial intelligence applications increase your learning capabilities, AI learning applications increase productivity in learning, what do you think AI applications are useful in enhancing the knowledge, what do you think AI applications have potency towards the easy and clear content learning process. Most of learners responded in positive motivation about the above questions and countered about optimistic effectiveness towards the applications of artificial intelligence. Finally, this concludes that more interaction of learners with AI learning applications will provide good results in learning the content of concerned subject. This study suggests that there will be training for learners regarding AI learning applications.

Mudasir Ali Rind, P.B.Əliyev

SÜNİ İNTELLEKT VƏ TƏHSİL: ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ TƏLƏBƏLƏRİNİN PEDAQOJİ İNKİŞAFININ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *süni intellekt tətbiqləri, təhsil, tədris və öyrənmə: şagirdlərin motivasiyası, effektivlik*

Məqalə Süni İntellekt və təhsil haqqındadır, bu, öyrənənlərə öyrənmə ehtiyaclarına və öyrənmə üslublarının perspektivinə uyğun olaraq ən yaxşı biliyə malik olmağa imkan verən əhəmiyyətli sistemlərlə öyrənmə və tədris elmidir. Son illərdən etibarən Süni İntellekt texnologiyada və bu Süni İntellekt tətbiqlərinin qeyri-ənənəvi üsullara malik olduğu bilik texnologiyasında sürətlə inkişaf etmişdir. Bu süni intellekt tətbiqləri bu tətbiqlərin ali təhsil sistemlərində öyrənmədə mühüm rola səbəb olduğu təhsil sektoruna da töhfə vermişdir. Bu tədqiqat öyrənmə tətbiqləri haqqında süni intellekt öyrənmə yanaşmasına dair öyrənənlərin motivasiyasını və effektivliyini təhlil etdi. Pakistanın Sind əyalətinin beş ali təhsil institutundan yüzə yaxın iyirmi bir respondentə toxunulub və bu ali təhsil institutlarından məlumatlar toplanıb. Bu araşdırma müəyyən etdi ki, öyrənənlərin əksəriyyəti süni intellekt tətbiqləri öyrənmə qabiliyyətlərinizi artırır, süni intellekt öyrənmə tətbiqləri öyrənmədə məhsuldarlığı artırır, süni intellekt tətbiqləri isə süni intellekt tətbiqlərindən razıdır, sizcə, süni intellekt proqramları biliyin artırılmasında faydalıdır, sizcə, süni intellekt proqramları asan və aydın məzmun öyrənmə prosesinə qarşı potensiala malikdir. Şagirdlərin əksəriyyəti yuxarıda göstərilən suallara müsbət motivasiya ilə cavab verdi və süni intellektin tətbiqinə qarşı optimist effektivliyə qarşı çıxdı. Nəhayət, bu nəticəyə gəlir ki, öyrənənlərin süni intellekt öyrənmə proqramları ilə daha çox qarşılıqlı əlaqəsi müvafiq fənnin məzmununu öyrənməkdə yaxşı nəticələr verəcəkdir. Bu araşdırma göstərir ki, AI öyrənmə tətbiqləri ilə bağlı öyrənənlər üçün təlim olacaq.

Мудасир Али Ринд, П.Б.Алиев

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ОБРАЗОВАНИЕ: АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ ВУЗОВ

Ключевые слова: *приложения искусственного интеллекта, образование, обучение и изучение, мотивация обучающихся, эффективность*

Эта статья об Искусственном Интеллекте и образовании, это наука обучения и преподавания со значительными системами, которые позволяют учащимся иметь лучшие знания в соответствии с потребностями обучения и перспективой стилей обучения. С последних лет Искусственный интеллект быстро продвигается в технологии, а также в технологии знаний, где эти приложения Искусственного Интеллекта имеют нетрадиционные способы продвижения стратегий обучения. Эти приложения ИИ также внесли свой вклад в сектор образования, где эти приложения привели к важной роли в обучении в системах высшего образования. В этом исследовании анализировалась мотивация и эффективность учащихся к подходу к обучению искусственному интеллекту в области учебных приложений. Около ста двадцати одного респондента были затронуты из пяти высших учебных заведений провинции Синд в Пакистане, и данные были собраны из этих высших учебных заведений. Это исследование показало, что большинство учащихся были удовлетворены приложениями ИИ в отношении факторов, которые являются приложениями искусственного интеллекта, увеличивают

ваши возможности обучения, приложения обучения ИИ повышают производительность в обучении, что, по вашему мнению, приложения ИИ полезны для повышения знаний, что, по вашему мнению, приложения ИИ имеют потенциал для легкого и четкого процесса обучения контенту. Большинство учащихся ответили положительной мотивацией на вышеперечисленные вопросы и высказались против оптимистической эффективности в отношении применения

Introduction

Artificial Intelligence applications can also do instructed computations that can maintenance learner's actual critical rational skills that make better advancement in learning the contents areas. Artificial Intelligence applications may initiative the learning measurements of novices to the original type learning generation where these can enable themselves to be the part of learning in twenty primary centuries in the concentrated of knowledge that will gain by learners. The promotion of Artificial Intelligence applications has shaped the unique environment of effective learning. Besides this it reshaped actions with better technological developments. Artificial intelligence is essential in the creation of the fast development of technology. On the other hand, technology has reconstruction the traditional education system into new innovative systems of learning [1]. Day by day technology has been increased and new technological applications have been added in technological innovation. Artificial intelligence has also helped in erudition in different fields, new technological learning management systems and AI applications adopted for instructing the students. How these AI applications are effective and how students motivated regarding AI applications is why this study formulated to measure the effectiveness and motivation from university students. In this research study quantitative research method used. For quantitative research method the questionnaire tool utilized to collect the primary data from the university students about the AI applications. Secondary data collected from research articles, reports, books and from newspapers [2]. Main purpose of this research is to provide ideas about the AI applications in education sector and this study will highlight main findings that will helps to education sector to develop main doors for learners in sections of education. By developing different concepts and philosophies regarding AI applications there will be development of knowledge to the learners [3].

Artificial Intelligence and Educations

There is interrelation of education with AI applications and development of education sector with learning strategies that used to demonstrate the importance of AI in education where the systems of

machine learning and applications of machine learning enhanced the learning skills of learners. According to previous studies that have been conducted in the sector of educational and technological which emphasize the learning with applications and systems. A study that explains the new ways of AI in Azerbaijan and the functions of robots in different sectors that can bring new advancements in learning sector and different other sectors. This study also informed about the impact of AI and robots in education, transport and in other sectors [25]. This study further investigated the interaction of AI with the different sectors of Azerbaijan can bring new ways of development with effective strategies that will help the education, ICT and other important sectors that will get the new advancement of AI and machine learning skills. Moreover, in this region there are other countries that are trying to cooperate with technology and gain new advancement for development of different sectors. Furthermore, technology can play better role in development of different sectors with adding new ways ICT and technological equipment in Azerbaijan [24].

Scenario of Artificial Intelligence Applications in Azerbaijan

According to the Mehdiyev M. in the Sophia says that Azerbaijan can be leader in the word of innovation where the development of technology has provided the better ways to different sectors of Azerbaijan. According to this study that further explaining this AI robot that is human like structural and work like human. This robot has visited the Azerbaijan and produced the linkage between the different sectors that will be enhanced with the AI and other technology [13].

AI and other technological show linkages in different sectors which will be facilitated with AI technologies where these sectors can get the new advancement and development of managing, regulations, and environment protection ways. There are other many efforts that has-been taken in development of AI Azerbaijan where the AI systems have utilized in oil sector, transport, and education sectors. There is another AI application that has been made by SOCAR and IBM, that is Aliya which worked with SOCAR to develop the new trends in the oil and gas industry sector. These AI systems help the oil and gas engineers in resolving complex technological challenges. This Aliya application can bring advancements in the tis sector by complex data sets, composing multiple complex designs and engineers SOCAR will enable with measurements and planning of measurement with Aliya [14].

AI has also importance in the education sector where different suitable steps has been taken to link the education sector with technology and machine learning where there is different other application can help the

translation purpose and learning purpose which bring new advancements in learning area [17].

Sample Results of Respondents

In our questionnaire correspondents are according to their age divided into three groups out of them these have first group that is between 18 to 25 other group is between the 25 to 30 and some other are in above the 30 and these correspondents are from different universities from which data has been collected.

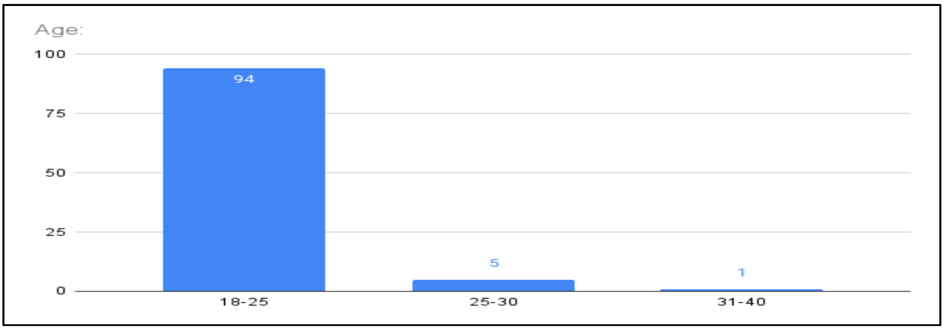

In above given figure that explain the age factor of correspondent whereas this also explain demographic property of correspondents which have different values from the data set, according to below graph that describes the age factor in which most of correspondents are between the 18 to 25 and other correspondents have property between the 25 to 30. Whereas other correspondents are in between the 31 to 40 that are explain the low quantity in data where maximum data is showing according to ratio that most of the correspondents are between the 18 to 25 age wise. It also means that 94% are from the 18 to 25 and other are the 5% in the ratio of 25 to 30 and remaining 1% are in the ratio of 31 to 40. This explains the substantial number of communicators [8].

Results

The data collected from the learners of universities of Pakistan regarding the application of artificial intelligence and analyzed with lot factors. About forty-two items utilized in questionnaire that collected and analyzed with different responses. Mostly the learners have responses by collecting the data from university students. The collected data analyzed, and results are explaining the responding nature of respondents that shows the motivation and effectiveness about the applications of artificial intelligence from the university students. The factors that analyzed are the AI applications have improved your learning capabilities, AI applications have increased productivity in learning, AI applications are useful in

increasing the knowledge, AI application have the potency in understanding the content with clear and straightforward way [9].

Findings about artificial intelligence learning applications improve the learning capabilities of learners.

This is the first question that asked from correspondents about artificial intelligence learning application. There are questions that are from respondents that give retort to this question. This question is about the learning capabilities of learners from Artificial Intelligence applications and how much their learning capabilities are enhanced within this type of learning. Moreover, this question is also related to understanding manners of learners that analyzed with this item [10].

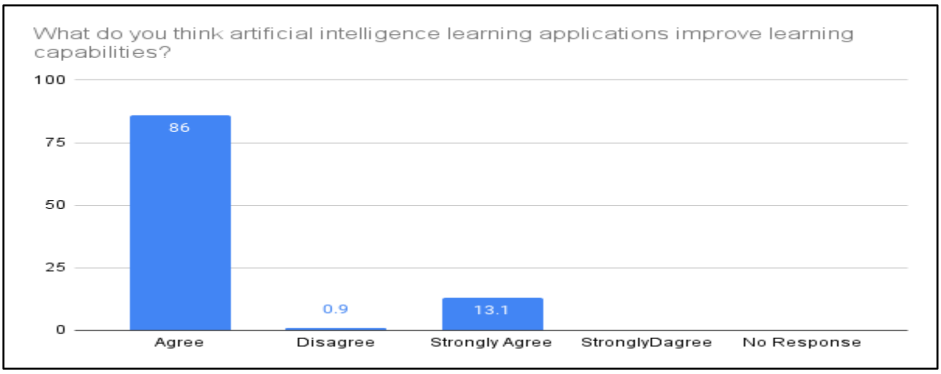

This above figure shows results of questions that is about learning capabilities of Artificial Intelligence applications from correspondents of universities that explain response way and response system. This question analyzes learning ways according to AI applications, this question is explaining that most respondent are showing agree with this question and other are showing strongly agree and only few rounds about one percent is showing disagree with question. This question is showing those agree of respondents and strongly agree response from the respondents. From the above question 86% correspondents are showing agree and 13.1 % is showing strongly agree and only round about 9% is showing disagree with this question. In the above graph there are five options to fill in from the correspondents agree, disagree, and strongly agree, strongly disagree and no response, the respondents have reported into only three options agree, disagree, and strongly disagree. That is why only their options are there in the chart. Past research has also shown the relationship of Artificial Intelligence with educational development in learning process with effective ways of technology and innovation in machine learning analyzed the importance of AI in teaching and learning during the COVID-19. This study

analyzed that AI changed the system of classroom where students can get knowledge, technological systems have advanced learning systems. Learners found ways of learning at home with advance learning systems that help students to learn better with new innovative way of culture that have change erudition styles of learners. At that time tutors adopted to boost learning capacities of students that can also augment basic ideas in content areas. This question is also related to AI applications where learners are helpful with these learning styles. This knowledge gainers will feel helpful in instruction with this learning elegance and will improve learning capabilities with AI applications [11].

Outcomes about Artificial intelligence learning applications increase productivity in learning.

This is the second item to analyze responses from perpetrators that are from different higher educational institutions. This point is about the learning styles of that are how many creative capacities are for students by these AI applications that have importance in learners gaining knowledge ways. This question is also about learning manufacturing with new era of technology which helps in productive learning in content understanding and with inventive content learning strategies that assistance in new learning traditions [12].

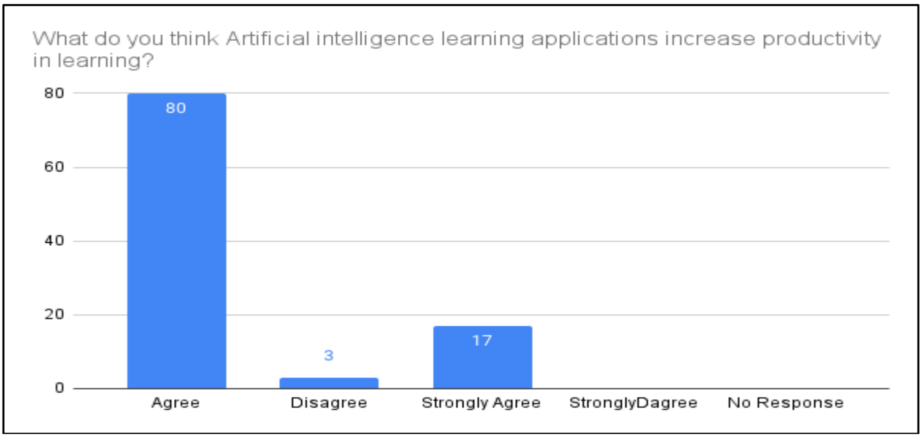

Above diagram screening the results of question that is asked from university students about the AI applications for teaching and learning purpose. The above question is also about increasing productive learning skills in university students. A total of one hundred twenty-one questionnaires were sent to the communicators for this question ratio is returning responses from respondents are one hundred thirteen. Mostly the results depend on returning responses from the defendants. According to the

above question that is about efficiency in learning process, this means that what is output of learning with AI applications from university students. This question has good responses from learners this means that productivity in the learning process is good. From the above graph it can be calculated that most learners are satisfied with the AI applications with productive learning. This is result from above question but according to above graph 80% correspondents are agree with this AI application question and other 17% are strongly agree with this question that is about productive learning attitude from learners. From the above question 3% of correspondents disagree with AI teaching and learning application with this question. Moreover, total responses are on Likert scale are five agree, disagree, strongly agree, strongly disagree and no response. For this question only three options are selected from correspondents that agree, disagree, and strongly agree. From past research a lot of studies are focusing on AI applications in teaching and learning process indicated in the study that AI applications can enhance the learning abilities with cooperation to learning programs and AI tools in learning process these programs and tools are much more efficient with number of students. This question means the learning productivity means learning content with good output, according to past study that also explained monitor system that empower and enhance knowledge productivity of learners [13].

Conclusion and Suggestions

Teaching and learning are an art to deliver the content through step-by-step process and convert the learner to have the good content learning acquaintance. This system of teaching and learning has the different steps that can be done through the procedure. Moreover, these steps are followed by the educator to enhance the information that are planning, explaining, and interpreting the questions of students with feedback. These all steps are very helpful in the learning process with the knowledge reflection process. Likewise, self-reflection and understanding the content are the major ways for explaining and understanding the content rather than memorizing the content. With AI systems the learning abilities and understanding skills are being increased by the systems that are governed by machine learning systems. AI enabled applications have the stuff to provide better ways of understandings. Most of the research works are carried out for encouragement the learning systems. Most of the research works have given the important findings that AI applications can bring innovative changing in learning systems but lot of other studies have paid attentions to the recommendations for learners to have some trainings for AI applications for effective usage in learning procedure, other studies have also the concluded that there should be proper usage of AI applications for development of

learning process with smart content developments with tutoring systems and with AI made systems that will enhance the learning capacities. Likewise, findings of this study conclude with help of results of this that learners that have interacted with AI learning systems and learners that are from higher educational institutions have positive motivation towards the applications their motivation will increase if the higher education has proper sessions regarding the AI applications. Moreover, the results of this study also concluded that learners with high learning intrinsic motivation have shown high positive motivation and effectiveness towards AI learning applications. Moreover, discoveries of this research also conclude that some factors that are mental efforts required for AI applications if the functioning of AI applications will become easy and relaxed then the motivation for AI applications will increase regarding this factor.

Results of this study suggested that there will be proper content for AI applications in curriculum that will help the learners understand the importance of AI applications. Findings of this study also suggested that there will be training sessions for knowledge about AI applications. Discoveries of this study also suggested that Government will manage policies regarding AI application in education sector.

REFERENCES

1. Abbasi S. & Kazi Hameed Ullah. Measuring Effectiveness of Learning Chatbot Systems on Student's Learning Outcome and Memory Retention. Asian Journal of Applied Science and Engineering. 3. 57-66. / 10.15590/ajase/2014/v3i7/53576 2014
2. AL Mohammadi, Khalid & Hagras, Hani & DaniyalAlghazzaw, & Aldabbagh, Ghadah. A Survey of Artificial Intelligence Techniques Employed for Adaptive Educational Systems within E-Learning Platforms. Journal of Artificial Intelligence and Soft Computing Research. 2017, 7. 47-64 / 10.1515/jaiscr-2017-0004
3. Aliyev V. Azerbaijan's newfound orientation towards Artificial Intelligence and Robots (2020) / https://www.researchgate.net/publication/341598034_Azerbaijan%27s_newfound_orientation_towards_Artificial_Intelligence_and_Robots
4. *Almuhammadi K., HagrasH., Aldabbagh G*. A survey of AI techniques employed for adoptive educational system within E-learning platforms. Journal of Artificial Intelligence and soft computing research, 2017, Vol. 07, No1, pp.47-64
5. Broda M. & Frank A. (2015). Learning Beyond the Screen: Assessing the Impact of Reflective Artificial Intelligence Technology on the Development of Emergent Literacy Skills. In Proceedings of E-Learn: World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare, and Higher Education (pp.

753-758 / https://www.learntechlib.org/p/152089/https://www.learntechlib.org/primary/p/152089

6. Chatterjee R. Fundamental concepts of artificial intelligence and its applications. Journal of mathematics, problems, equations, and statistics ESSN, 2020, 2709-9407, pp.13-24 / https://www.researchgate.net/publication/354178618_Fundamental_concepts_of_artificial_intelligence_and_its_applications.
7. Deborah. S .An Artificial Intelligence-Based Distance Learning System Distance Learning**;** Greenwich Vol. 10, ISS. 3, (2013): 51-56 / https://www.proquest.com/openview/488453aee91bf95797f42482363fc4fd/1?pq-origsite=gscholar&cbl=29704**.**
8. *Eddy H., RD, M. ALi*. Students' Attitudes towards the Use of Artificial Intelligence SIRI in EFL Learning at One Public University International Seminar and Annual Meeting BKS-PTN Wilayah Barat, 2018, Vol 1, No 1
9. Fathi Essalmi, Leila Jemni Ben Ayed, Mohamed Jemni, Kinshuk, Sabine Graf, "A fully personalization strategy of E-learning scenarios",Computers in Human Behavior, Elsevier, pp. 581-591.(2010)
10. Go-Byeong C, Hawn,S.Achievements in Ai Education of Elementary School Teachers and Awareness of AI Education Training, 2021, Vol 2, No 1 pp.29-43, Artificial Intelligence Research Journal / https://www.earticle.net/Article/A393039
11. Holmes W., Jen Persson, Irene-Angelica Chaunta, Barbara Wasson Vania Dimitrova. Artificial intelligence and education / https://krex.k-state.edu/dspace/handle/2097/39506
12. Ibad Ali. T Artificial intelligence to learn Azerbaijani Language (Report, 2020)
13. Keleş P. & Aydın S. University Students' Perceptions About Artificial Intelligence. Shan Lax International Journal of Education. 2021, 9. 212-220 / 10.34293/education. v9iS1-May.4014
14. Kong F. Application of Artificial Intelligence in Modern Art Teaching. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET), 15*(13), 238-251. Kassel, Germany: International Journal of Emerging Technology in Learning. Retrieved May 14, 2023 / https://www.learntechlib.org/p/217610/.
15. Liu Shu Guang, Li Zheng, and Ba Lin. Impact of Artificial Intelligence 2.0 on Teaching and Learning. In Proceedings of the 2020 9th International Conference on Educational and Information Technology (ICEIT 2020). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 128–133 / https://doi.org/10.1145/3383923.338392
16. *Ma Yuhui, Bo Maolin, Zhou Zheng*. Research on the development path of the application of Chinese artificial intelligence education in the intelligence education era - interpretation and revelation of the report "planning for the future, ushering i n the age of artificial intelligence" i n the United States [J]. Education research, 2017, 38(03):123-128.

17. Mathew L. Ways that artificial intelligence (ai) is transforming education for the better / https://www.theedadvocate.org/26-ways-that-artificial-intelligence-ai-is-transforming-education-for-the-better/. (2019)
18. Mehdiyev M. AI has Arrived in Azerbaijan 2018 (Caspian. News). / https://caspiannews.com/news-detail/ai-has-arrived-in-azerbaijan-2018-10-25-34/
19. Mehdiyev M. AI Robot Sophia says Azerbaijan Can be leader in Innovation. 2018
20. Nilsson Nils J. The Quest for Artificial Intelligence: A History of Ideas and Achievement. Cambridge: Cambridge University. Press / https://doi.org/10.1017/CBO9780511819346 (2009)
21. Nouf A. Artificial Intelligence (AI) and the Educational Process Using AI to Enhance Student Performance in Content Skills. Kansas University, 2019
22. Mirbashir oglu E. & Mammadova N. Generative Artificial Intelligence (AI) and Generative Pre-trained Transformer (GPT) model, ChatGPT: Public Awareness and Public Opinion in the Republic of Azerbaijan. / 10.13140/RG.2.2.34579.86563. (2023)
23. Ozbey N., Karakose M., Ucar A. The determination and analysis of factors affecting to student learning by artificial intelligence in higher education 15th International Conference on Information Technology Based Higher Education and Training (ITHET) DOI: 10.1109/ITHET.2016.7760740. (2016)
24. Tae-Ryong-Kim Analysis of changes in artificial intelligence image of elementary school students applying cognitive modeling-based artificial intelligence education program. Journal of education society Vol,24, No 06 / https://www.earticle.net/Article/A387383 (2020)
25. Vinayak P & Sharma Y. & Burate Mr & Prof, Asst & Jagdishprasad, Shri & Tibrewala, Jhabarmal, 2021, Application in Artificial Intelligence.
26. Williams R., Park, H. W., Oh, L., & Breazeal, C. (2019). PopBots: Designing an Artificial Intelligence Curriculum for Early Childhood Education. Retrieved / http://robotic.media.mit.edu/wp-content/uploads/sites/7/2019/02/EAAI-WilliamsR.25.pdf.
27. Xin-hua Zhu. “Designing an open component for the Web-based learning content model”, Journal of Educational Technology & Society, IFETS, 2005, Vol. 8, No 2, pp.1436-4522
28. *Yu Mi nghua, Feng Xiang, Zhu Zhiting.* Education application and innovation exploration of machine learning from the perspective of artificial intelligence [J]. Remote education magazine, 2017, 35(03):11-21
29. *Zhai, Xuesong & Chu, Xiaoyan & Chai, Ching & Jong, Morris & Istenic Starcic, Andreja & Spector, Jonathan & Liu, Jia-Bao & Yuan, Jing & Li, Yan.* A Review of Artificial Intelligence (AI) in Education from 2010 to 2020. Complexity. 2021. 1-18. 10.1155/2021/8812542, (2021)

Redaksiyaya daxil olub 11.11.2023

УДК 37.013.77

С.Р.Самадова
Институт образования Азербайджанской Республики
baku_2007@mail.ru

ПСИХО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОБУЧЕНИЯ ОРГАНИЗОВАННОГО НА ОСНОВЕ НЕЙРОНАУКИ

Ключевые слова: *методы обучения, мастерство, цели обучения, развитие мозга, социально-эмоциональная среда*

Новые данные нейробиологии показывают, что добиться успеха всех учащихся в одинаковых условиях и с единым стилем преподавания – проблематичная задача. Установлено, что студенты имеют разные стили обучения. Они учатся более эффективно, когда расслаблены, не напуганы и не отвлекаются на другие проблемы. Они достигают лучших результатов обучения, когда обучение связано с предшествующими знаниями и опытом, когда они активно вовлечены, когда у них есть причины усваивать изучаемый материал и когда они могут использовать все вышеперечисленное для углубления своего понимания, решения реальных вопросов, и решать проблемы. Если ученик слушает урок в неподвижном состоянии, это ставит многие из вышеперечисленных положений в невыгодное положение. Все это основные принципы нейробиологии, которые следует учитывать в процессе обучения, приводя к более успешным результатам для учеников.

S.R.Səmədova

NEYROELM ZƏMİNİNDƏ TƏŞKİL OLUNMUŞ ÖYRRƏNMƏNİN PSİXO-PEDAQOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: *öyrənmə metodları, bacarıq, təlim hədəfləri, beyin inkişafı, sosial-emosional mühit*

Neyroelmin yeni müddəaları onu göstərir ki, şagirdlərin hamısını eyni şəraitdə və vahid tədris üslubu ilə nailiyyətə çatdırmaq problemli bir işdir. Müəyyən olunub ki, şagirdlər fərqli öyrənmə üsullarına malikdirlər. Onlar rahat olduqda, qorxmadıqda və ya digər problemlər tərəfindən diqqətlərinin dağılmadığı zaman daha effektiv öyrənirlər. Öyrənmə əvvəlki bilik və təcrübə ilə əlaqəli olduqda, onlar aktiv şəkildə məşğul olduqda, öyrəndikləri məzmunu mənimsəmək üçün səbəbləri olduqda və bütün qeyd olunanlardan anlayışlarını dərinləşdirmək, real sualları, problemləri həll etmək üçün istifadə edə bildiklərində daha yaxşı təlim nəticələrinə nail ola bilirlər. Şagirdin hərəkətsiz vəziyyətdə dərsi dinləməsi isə yuxarıda qeyd olunan müddəaların bir çoxunu əlverişsiz şəraitdə qoyur. Bütün bu söylənilənlər neyroelmin əsas müddəalarıdır ki, onların təlim prosesində nəzərə alınması şagirdlərin daha müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etməsinə gətirib çıxarır.

S.R.Samadova

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF LEARNING ORGANIZED BASED ON NEUROSCIENCE

Keywords: *learning methods, mastery, learning goals, brain development, social-emotional environment*

New theses from neuroscience show that getting all pupils to achieve under the same conditions and with a single teaching style is a problematic task. It has been established that pupils have different learning styles. They learn more effectively when they are relaxed, not scared or distracted by other problems. They achieve better learning outcomes when learning is connected to prior knowledge and experience, when they are actively engaged, when they have reasons to absorb the content they learn, and when they can use all of the above to deepen their understanding, solve real questions, and solve problems. If the pupil listens to the lesson in a stationary state, it puts many of the above-mentioned provisions at a disadvantage. All of these are the basic principles of neuroscience, which should be taken into account in the learning process, leading to more successful results for students.

Введение. Наука обучения показывает, что люди учатся более эффективно, когда они расслаблены, не боятся и не отвлекаются на другие проблемы; когда обучение связано с предшествующими знаниями и опытом; когда они активно заняты; когда у них есть причина усвоить изучаемый материал и использовать его для углубления своего понимания и решения реальных вопросов или проблем. Наконец, как отмечают Кантор и его коллеги [2]: «Не существует одного «идеального» пути развития для всех, а скорее множество путей к здоровому развитию, обучению, академическим успехам и настойчивости».

В отчете [6] «Как люди учатся» выделяются три ключевых принципа обучения, которые особенно важны для преподавания:

Национальный исследовательский совет Соединенных Штатов Америки «Как люди учатся?» В документе обобщены три ключевых принципа обучения, которые особенно важны для преподавания:

1. Если учащиеся не занимаются тем, что они знают и во что верят, они не усваивают преподаваемые новые концепции и знания или изучают их поверхностно и в конечном итоге не могут их применить. Это означает, что учителя должны знать, о чем думают ученики и как связать это с их предыдущими знаниями, если они хотят обеспечить усвоение материала. Учащиеся приходят в школу с разным опытом, поэтому есть вещи, которые учителя должны учитывать при планировании обучения и преподавания (истинные заблуждения, «нейромифы»). Успешные учителя

помогают ученикам проходить каждый этап процесса обучения, оказывая им соответствующую поддержку. Они варьируются в зависимости от учебных потребностей учащихся, подходов и предшествующих знаний. В результате мы можем отметить, что учителя могут добиться успеха в освоении различных методов обучения для учащихся, которые учатся по-разному.

2. Учащиеся должны концептуализировать и использовать знания, если они хотят применить их за пределами классной комнаты. Чтобы развить исследовательскую компетентность, учащимся необходимо понимать факты и идеи в контексте концептуальной основы, чтобы они могли организовать свои знания в формах, облегчающих их применение. По этой причине учителя должны структурировать изучаемый материал таким образом, чтобы позволить ученикам вписаться в концептуальную карту, экспериментировать и использовать новые решения. Стратегии обучения, которые позволяют учащимся делать это, объединяют тщательно разработанное прямое обучение с практическим исследованием, которое активно вовлекает учащихся в использование материала, включает решение все более сложных проблем и оценивает понимание учащимися, чтобы направлять обучение и направлять учащихся на повторение.

3. Студенты учатся и осваивают знания более эффективно, если они могут контролировать процесс обучения и свободно управлять своим обучением. «Метакогнитивный» (осознание и контроль над собственными мыслительными процессами) подход к обучению может помочь учащимся управлять независимым обучением, устанавливая цели самостоятельного обучения и выполняя шаги для их достижения, используя ряд индивидуальных стратегий обучения. Учителя должны знать, как помочь учащимся ценить понимание и обучение. Учителя планируют работу учащихся посредством моделирования и фасилитации (коучинга); развивать понимание; комментируя отсутствие успехов в освоении; они могут достичь мастерства учащихся путем формирования и развития таких навыков, как оценивание, поиск дополнительного понимания и совершенствование собственной деятельности.

Убеждения и знания учащихся о концепциях интеллекта (интеллекта) и таланта влияют на их когнитивные способности, уверенность в себе и обучение. Они могут формироваться под влиянием ожиданий, высказываний и поведения учителей и сверстников. Хотя такие эмоции, как стресс и тревога, могут ограничивать обучение, эмоции также влияют на обучение, поскольку влияют на возбуждение и внимание [8, p.4], и поэтому их следует учитывать в методах обучения. В то же время структуры, которые гарантируют, что учащийся знает, чего он

ожидает и как добиться успеха, поддерживают мастерство. Таким образом снижается когнитивная нагрузка и освобождается разум для изучения сложного материала [12]. Подводя итог, можно сказать, что осознанное обучение играет эффективную роль в освоении.

В целях обучения больший упор делается на решение проблем и социальные навыки, которые востребованы в 21 веке; эти навыки невозможно развить посредством механического пассивного обучения, основанного на фактах, без установления связей. Сегодняшние цели требуют путей к более глубокому пониманию, которые поддерживают передачу навыков и применение знаний в новых контекстах [5]. Принимая во внимание эти цели и идеи, предлагаются следующие принципы применения изученного. Это также определит степень освоения:

1. Обучение должно не только эффективно поддерживать обучение по мере его расширения в новые области содержания и навыков, но и развивать и расширять индивидуальные знания и опыт. Признавая, что каждый ребенок готов учиться, учителя должны разрабатывать соответствующие мероприятия, которые бы уравновешивали то, что ученик знает в настоящее время, с тем, что он хочет и должен выучить, одновременно предоставляя другой богатый опыт для поддержки дальнейшего обучения.

2. Обучение должно поддерживать концептуальное понимание, вовлеченность и мотивацию путем разработки соответствующих проблемно-ориентированных задач, которые сочетают в себе открытое изучение ключевых идей, организованное вокруг концептуальной карты или диаграммы предметной области, с хорошо продуманными возможностями для принятия решений, использующими несколько методов.

3. Обучение должно быть построено таким образом, чтобы развивать у студентов метакогнитивные способности и стратегические способности к обучению, чтобы обеспечить студентам свободные методы обучения и связь с новыми концепциями. Это требует самоуправления, постановки целей и планирования, стратегий обучения, возможностей для обратной связи и оценки.

Жан Пиаже был первым учеником, разработавшим серию стадий развития, на которых он наблюдал, как дети развиваются как независимые ученики. В примере предполагается, что учащиеся будут готовы к определенным типам обучения в определенном возрасте. Однако российский педагог и психолог Лев Выготский признал, что индивидуальные способности поддерживаются, развиваются в социальных направлениях, определяемых языковым и культурным

контактом, и что опыт, особенно когда ему способствуют, может влиять на то, что дети готовы изучать. Более того, новые ситуации или нестандартные идеи будут стимулировать дальнейшее обучение, заставляя их чувствовать себя по-другому. Концепции обучения: 1) обучать учащихся в сфере ближайшего развития и поддерживать их обучение, чтобы они могли овладеть более сложными навыками; 2) извлечь выгоду из предыдущего опыта студентов; 3) создать богатую среду обучения, включая возможности для сотрудничества с другими, которые расширяют опыт, с которым каждый может столкнуться; 4) обеспечить когнитивную поддержку.

Обучение и поддержка в области ближайшего развития — представляет собой область обучения между тем, что ребенок может делать самостоятельно в данной области, и тем, что он может делать с помощью сверстников, учителей или других лиц. Дети впитывают помощь, которую они получают от других, и это становится частью их будущей деятельности по решению проблем. Правильно разработанное обучение в сочетании с правильной практикой и поддержкой помогает вывести учащегося на новый уровень. Это относится к руководству, которое позволяет учащимся легче освоить задачу, выходящую за рамки имеющихся у них навыков или базы знаний. Эта структура включает в себя как эмоциональные, так и когнитивные элементы: помимо обеспечения поддержки и своевременной обратной связи, структура работы включает в себя общение; помогать учащимся понять образ мышления, необходимый для достижения профессионального уровня; помогая учащимся осознать актуальность задачи и найти свой индивидуальный метод обучения для достижения компетентности [10, p.686].

Сферы развития и обучения детей являются продуктом взаимодействия их социальных контекстов и со временем меняются [3, p.686]. Кроме того, каждый студент действует в нескольких областях развития, которые варьируются от одной области к другой. Студенту может понадобиться один тип помощи при решении математической задачи и другой тип помощи при написании рассказа. Внимательное наблюдение, вопросы, оценка работы и индивидуальное взаимодействие с учащимися предоставляют учителям ту информацию, которая необходима для определения того, какой уровень и тип помощи может потребоваться учащемуся для развития понимания.

Использование предыдущего опыта учащихся. Частью успешного преподавания является изучение того, что знают учащиеся, в чем они добиваются успеха и как они могут применить эти знания в контексте классной комнаты. Как отмечают Насир и его коллеги: «Люди, как

правило, способны выполнять сложные когнитивные задачи вне школы, но могут быть не в состоянии продемонстрировать эти навыки в школьных заданиях».

Как указывает Ли, мост между опытом учащихся и школьным содержанием может быть построен с использованием подхода культурной модели, который использует преимущества знакомого, чтобы сделать структуру области видимой и открытой для учащихся. Ли описывал символические значения в литературе, начиная с рэп-песен и текстов, известных студентам, и переходя к изучению более формальных канонических текстов. Аналогичным образом, исследование, в котором анализировались результаты исследовательских методов обучения на уроках математики, преподаваемых детям из малообеспеченных семей, показало, что, когда учителя контекстуализировали проблемы и вносили новые идеи, делая их актуальными для жизни учащихся, лингвистических, этнических и стал свидетелем уменьшения классового неравенства. Посредством обсуждения студентам предлагается выразить и обсудить свои идеи. Учителя добились более высоких результатов, стремясь понять и поддержать мышление и вопросы учащихся в контексте богатого опыта совместного обучения, а не заучивания учебной программы. Более крупные исследования задокументировали аналогичные стратегии создания классных сообществ, которые поддерживают успешное изучение математики [14].

Одно из исследований влияния окружающей среды на развитие мозга принадлежит Уильяму Гринофу и его коллегам, которые сравнили мозг мышей, выращенных в среде с игрушками и ограничениями [7, p.539]. Они обнаружили, что мыши, выросшие в сложных условиях, лучше справлялись с учебными задачами, им нравилось учиться бегать по лабиринтам, и у них было на 20–25% больше синапсов на нейрон зрительной коры. С тех пор многие исследования показали, что развитие мозга зависит от опыта.

«Богатая среда», поддерживающая развитие мозга, предоставляет множество возможностей для социального взаимодействия, прямого физического контакта с окружающей средой и меняющегося набора объектов для исследования. Аналогично, насыщенная классная среда обеспечивает взаимодействие с другими участниками класса и сообщества, практический опыт работы с физической средой и частую обратную связь о том, что учащиеся делают и думают.

Л.Выготский отметил, что социальное взаимодействие, использующее язык для поддержки мышления, позволяет осуществлять более стратегическое обучение, и с тех пор ученые это подтвердили. Нейробиологи также показали, что развитие нервных путей связано с

воздействием языка и его развитием [9]. Когда учащиеся рассказывают о своих рассуждениях и задают вопросы, которых они еще не понимают, их мышление становится более конкретным (детям не следует замалчивать образовательный фактор). Можно сделать вывод, что, когда учащиеся могут выражать концепции, использовать их в задании, видеть или слышать другие модели мышления и получать обратную связь, они учатся и осваивают более глубоко.

Выводы. Обширные исследования выявили преимущества социального обучения в хорошо управляемых группах [1], а способность хорошо работать в группах становится все более ценным результатом школьного обучения. Этому способствует класс, который предоставляет возможности для совместного обучения, обращения за помощью к сверстникам, выражения идей, а также развития саморегуляции и мета когнитивных навыков во время обучения. В это время ученик способен продуктивно взаимодействовать с окружающими, обращаться за помощью к учителям и сверстникам. Эти навыки демонстрируются и развиваются посредством социальных процессов, поддерживаемых учителями [13].

Подводя итоги проведенных исследований по изучению школьной среды, можно сказать, что такие факторы, как школьная среда, дизайн класса, количество учащихся, социально-эмоциональная обстановка в классе, сотрудничество родителей и школы, оказывают положительное влияние на учащихся и обучение.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Barron B. & Darling-Hammond L.* How can we teach for meaningful learning? In Powerful learning: What we know about teaching for understanding. San Francisco: Jossey-Bass, 2008
2. *Cantor P., Osher, D., Berg, J., Steyer, L. & Rose T.* Malleability, plasticity, and individuality: How children learn and develop in context. Applied Developmental Science, 1, 2018 doi:10.1080/10888691.2017.1398649
3. *Fischer K.W. & Bidell T.R.* Dynamic development of action, thought and emotion. In W. Damon & R.M. Learner (Eds.), Theoretical models of human development, Handbook of child psychology (6th ed.), 2006, Vol. 1, pp. 319–399
4. New York: Wiley.; Rose et al. - Rose T., Rouhani P. & Fischer, K.W. The science of the individual. Mind, Brain, and Education, 2013, 7(3), pp.152–158
5. *Goldman S. & Pellegrino J.* Research on learning and instruction: Implications for curriculum, instruction and assessment. Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences, 2015, 2(1), pp.33–41

6. National Research Council (NRC). Education for life and work: Developing transferable knowledge and skills in the 21st century. J.W.Pellegrino & M.L. Hilton (Eds.), Washington, DC: The National Academies Press, 2012
7. *Greenough W., Black J. E. & Wallace C.S.* Experience and brain development. Child Development, 1987, 58(3), pp.539–559
8. *Immordino-Yang M.H. & Damasio A.* We feel, therefore we learn: The relevance of affective and social neuroscience to education. Mind, Brain, and Education, 2007, 1 (1), 3–10
9. *Kuhl P.* A new view of language acquisition. Washington, DC: National Academy of Sciences, 2000
10. *Nasir N.S., Rosebery A.S., Warren B. & Lee C.D.* (2014). Learning as a cultural process: achieving equity through diversity. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge handbook of the learning sciences New York: Cambridge University Press, 2014, pp.686–706
11. National Research Council (NRC). How people learn: Brain, mind, experience and school, Expanded edition. J.D. Bransford, A.L.Brown and R.R.Cocking (Eds.), Washington DC: National Academy Press, 2000
12. *Paas F., Renkl A. & Sweller J.* Cognitive load theory: Instructional implications of the interaction between information structures and cognitive architecture. Instructional Science, 2003, 32(1/2), pp.1–8
13. *Tharp R.G., Estrada P., Dalton, S. & Yamaguchi L.A.* Teaching transformed: Achieving, excellence, fairness, inclusion and harmony. Boulder CO: Westview Press, 2000
14. *Walshaw M. & Anthony G.* Creating productive learning communities in the mathematics classroom: An international literature review. Pedagogies: An International Journal, 2008, 3 (3), pp.133–149

Redaksiyaya daxil olub 13.11.2023

UOT 37

A.B.Verdiyeva
Xəzər Universiteti
averdiyeva@khazar.org

KOMPETENSİYA ƏSASLI QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN FORMALAŞDIRILMASI

Açar sözlər: *kompetensiya, pedaqoq, dünya, təhsil*

Bu gün qlobal təhsil məkanında, eləcə də Avropa ali təhsil məkanında səriştələrə əsaslanan təhsil proqramlarının formalaşdırılması dövrümüzün aktual problemlərindən biri hesab olunur. Bunun əsas səbəbi bilik iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən səriştəli şəxsiyyətin yetişdirilməsi zərurətidir. Kompetensiya təhsil sistemimizdə yeni anlayışlardan biridir; "competence" ingilis dilindən "rəqabət etmək bacarığı" kimi tərcümə olunur. Lakin bu söz pedaqoji ədəbiyyatda "bilikli, bacarıqlı, bacarıqlı" mənasında da işlənir. Bir çox müəllimlər qeyd edirlər ki, "səriştə" sözü "bacarıq" mənası ilə daha uyğundur. Eyni zamanda, dilimizdə əcnəbi sözlərin olmaması və çaşqınlıq yaratmaması üçün "səriştə" sözünün "bacarıq" kimi işlədilməsini daha düzgün hesab edirlər.

А.Б.Вердиева

ФОРМИРОВАНИЕ ОЦЕНКИ НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНЦИЙ

Ключевые слова: *компетентность, учитель, мир, образование*

Сегодня в мировом образовательном пространстве, а также в Европейском пространстве высшего образования формирование образовательных программ на основе компетенций считается одной из актуальных проблем современности. Основная причина этого – необходимость формирования компетентной личности, способной соответствовать требованиям экономики знаний. Компетенция – одно из новых понятий в нашей системе образования, «компетенция» переводится с английского как «способность конкурировать». Однако это слово употребляется и в педагогической литературе в значении «знающий, компетентный, умелый». Многие преподаватели отмечают, что слово «компетентность» больше соответствует значению «навык». При этом они считают, что слово «компетентность» правильнее использовать как «навык», чтобы в нашем языке не было иностранных слов и не вызывало путаницы.

A.B.Veridyeva

FORMULATION OF COMPETENCY BASED ASSESSMENT

Keywords: *competence, teacher, world, education*

Today, in the global education domain as well as in the European Higher Education Area, the formation of educational programs based on competencies is considered one of the actual issues of our time. The main reason of it is the necessity to form a competent person who can meet the requirements of the knowledge economy. Competence is one of the new concepts in our education system, “competence” is translated from English as “ability to compete”. However, this word is also used in pedagogical literature in the sense of “knowledgeable, competent, skilled”. Many teachers note that the word “competence” is more appropriate to the meaning of “skill”. And with that, they consider that the word “competence” is more correctly used as as “skill” so that there should be no foreign words in our language and wouldn’t cause confusion.

Giriş

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə edəndən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də köklü islahatlar zərurəti ortaya çıxdı. Sovet təhsil sistemindən modern və dünya standartlarına uyğun təhsil sisteminə keçid prosesinin başlaması ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarına təsadüf edir. Bu istiqamətdə atılmış ilk önəmli addım 1993-cü ildə ölkədə ikipilləli ali təhsilin (bakalavriat və magistratura) tətbiqinə başlanılmasıdır. Həmin il ilk dəfə ölkənin 23 ali təhsil müəssisəsində bakalavr pilləsinə tələbə qəbulu həyata keçirilmişdir. Sonradan bakalavr təhsilinin məzmununda köklü dəyişikliklər və yenilənmələr baş vermiş, qaydalar daha da təkmilləşdirilmiş, dünya təhsil sisteminin tələblərinə uyğun standartlar tətbiq edilərək təhsildə kredit sisteminin tətbiqi prosesinə başlanılmışdır. 1997-ci ildə ali təhsilin bakalavriat pilləsində ilk buraxılış olduqdan sonra ali məktəblərdə ali təhsilin ikinci – magistratura pilləsinə keçilməsinin tətbiqinə başlanılmışdır [8, s.98].

2005-ci ilə qədər magistraturaya qəbul ali məktəblər tərəfindən aparılırdı. Həmin il magistraturaya tələbə qəbulu Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanı ilə Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasına tapşırılır, bu da ali təhsilin ikinci pilləsinə qəbul prosesinin sınaqdan uğurla çıxmış test üsulu ilə həyata keçirilməsini təmin etmişdir. 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatlar sistemli xarakter alır. Həmin proqram əsasında digər pillələrdə olduğu kimi, ali təhsildə də struktur dəyişiklikləri aparılır, müəssisələrin şəbəkəsi optimallaşdırılır, mütəxəssis hazırlığının strukturuna yeni ixtisaslar

əlavə olunur. Təhsil müəssisələrinə xeyli müstəqillik, geniş səlahiyyətlər verilib. Ali məktəblər elmi şuraların, dövlət attestasiya komissiyalarının tərkibinin, öz daxili strukturunun müəyyənləşdirilməsi, dövlət təhsil standartları əsasında ixtisaslar üzrə tədris planlarının hazırlanması və digər məsələləri də müstəqil həll etməyə başlayırlar. Bundan əlavə, 6 ali məktəbə daha geniş müstəqillik verilir və onlar fəaliyyətlərini özünüidarəetmə prinsipi əsasında qurmağa başlayırlar. Həmin ali məktəblərin dövlət büdcəsindən ayrıca bəndlə maliyyələşdirilməsi 2001-ci ildən etibarən həyata keçirilir.

Əsas hissə

Yaşadığımız təhsil əsri olan XXI əsrdə innovasiyalarsız keçinmək demək olar ki, mümkün deyil. Sürətlə dəyişən və qloballaşan dünya, ifrat dərəcədə informasiya axını, İKT-nin yüksək səviyyədə inkişafı və getdikcə artan tələblər təhsilə, təlimə və qiymətləndirməyə ənənəvi yanaşmanı tədricən sıradan çıxarmışdır. Bütün bu faktorlar XX əsrdə nəinki tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi sahəsinə, bütövlükdə təhsilə olan ənənəvi yanaşmanın kökündən dəyişdirilməsi məsələsini aktuallaşdırdı. İstənilən sahədə, xüsusilə də təhsil-təlim sahəsində dövrün tələblərindən geri qalan yanaşma inkişafı buxovlayır.

Bu baxımdan XXI əsrin tələbəsinin nailiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələsinə də yeni aspektdən yanaşılmağa başlanılmışdır. Bu məsələdə Corc Braunun gəldiyi qənaətə əsasən, bu günə qədər qiymətləndirmə sahəsində bir çox innovativ dəyişikliklər baş vermişdir.

Qiymətləndirmə sahəsindəki innovativ xarakterli dəyişikliklər aşağıdakı kimi təsnif olunmuşdur:

- Yazılı imtahanlar – kurs işləri;
- Müəllim tərəfindən aparılan qiymətləndirmə – tələbənin özünü qiymətləndirməsi;
- Gizli qiymətləndirmə meyarı – aşkar qiymətləndirmə meyarı;
- Rəqabət xarakterli – əməkdaşlıq xarakterli;
- Nəticənin qiymətləndirilməsi – prosesin qiymətləndirilməsi;
- Təlim məqsədləri – təlim nəticələri;
- Məzmun – kompetensiyalar;
- Kursun qiymətləndirilməsi – modulun qiymətləndirilməsi.

Göründüyü kimi, qiymətləndirmə sahəsində baş vermiş dəyişikliklər bu sahədə innovativ yanaşmaların meydana gəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur [5, s.341].

Ənənəvi pedaqoji nəzəriyyədə təlim prosesinin müəllim, tələbə və məzmun kimi üç komponentdən ibarət olduğu qeyd edilir. Buna daha çox didaktik üçbucaq da deyilir. Təlim prosesinin bu təsviri biliyin ötürülməsi

fəlsəfəsinə əsaslanır. Bu gün isə biz bilirik ki, yuxarıda göstərilən təlim prosesi o qədər də səmərəli deyil. Ona görə də didaktik üçbucağın tərkibi mahiyyət etibarilə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Belə ki, artıq müəllim fasilitator, tələbə tədqiqatçı, məzmun isə kompetensiya anlayışları kimi xarakterizə edilir. Biliklərin ötürülməsi fəlsəfəsi isə kompetensiyaların formalaşdırılması fəlsəfəsi ilə əvəz edilmişdir. Qiymətləndirməyə gəlincə isə nəticənin yox, prosesin qiymətləndirilməsi məsələsi bu gün daha aktualdır. Belə proses əsasən davamlı xarakter daşıyır və təlim prosesini sona qədər müşayiət edir.

Baş vermiş bütün dəyişikliklər, hər şeydən əvvəl, dövrümüzün tələbəsinə "nəyi öyrədək və öyrətdiyimizi necə qiymətləndirək" məsələlərini aktuallaşdırmışdır. Bu zaman əsas diqqət yetirilməli məsələ nəyin qiymətləndirilməsidir. Qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə qiymətləndirmənin əsas diqqət mərkəzində tələbələrin nailiyyətləri durur. Bəs tələbə nailiyyəti dedikdə, nə nəzərdə tutulur? Nailiyyət dedikdə, ilk düşündüyümüz hər hansı bir şəxsin bir sahədə, işdə əldə etmiş olduğu yaxşı nəticə, müvəffəqiyyət olur. Tələbələrin əldə etmiş olduğu nailiyyətlər isə birbaşa olaraq onların öyrənmə prosesi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, öyrənmə prosesində tələbələr informasiya cəmiyyətində yaşayıb, səmərəli surətdə fəaliyyət göstərmələri üçün zəruri olan biliklərə, bacarıqlara, kompetensiyalara və münasibətlərə yiyələnirlər. Bundan əlavə, bu gün hər bir tələbə fərdi inkişafla, ömürboyu təhsillə məşğul olması və cəmiyyətə səmərəli surətdə inteqrasiya edə bilməsi üçün zəruri olan dəyərlər, rəqabətə davamlılıq xüsusiyyəti, məsuliyyət, təşəbbüskarlıq, dözümlülük və müstəqillik kimi anlayışlara sahib olması əsas şərt kimi irəli sürülür. Bütün bu qeyd edilənlərin hamısı tələbələrin nailiyyətlərində öz əksini tapmalıdır. Düşünürəm ki, nailiyyət geniş məfhum olduğu üçün onu sadəcə olaraq müəyyən bir fənn sahəsinə aid bilik və ya bacarığın əldə edilməsi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz [9, s.18].

Bir çox pedaqoqların gəldiyi qənaətə əsasən, kompetensiyalara əsaslanan yanaşma ilk dəfə 1970-ci ildə Amerika təhsil sistemində meydana gəlmişdir. Əsasən, müəllim təhsilinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün həm kompetensiyalara əsaslanan proqramların hazırlanması, həm də kompetensiyalara əsaslanan qiymətləndirmənin aparılmasına dair tədqiqatlar aparılırdı. Sonralar XX əsrin 90-cı illərindən Avropada kompetensiya anlayışı və ona əsaslanan qiymətləndirmə fəlsəfəsi geniş müzakirə obyektinə çevrildi. Həmin dövrlərdən həm İngiltərə, həm də Avstraliya ali təhsil sistemlərində kompetensiyalar əsasında proqramlar hazırlanaraq tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bütövlükdə götürdükdə, təhsildə kompetensiyalara əsaslanan yanaşma biheviorizm nəzəriyyəsinin nəticəsi hesab edilir. Müasir dövrdə isə kompetensiyaya əsaslanan qiymətləndirmə biheviorizm nəzəriyyəsindən əlavə konstruktivizm nəzəriyyəsinin də səmərəli müddəalarından bəhrələnmişdir.

Avropa Ali Təhsil Məkanı yaradılandan sonra kompetensiyalara əsaslanan təhsil proqramlarının yaradılması və onların qiymətləndirilməsi formalarına dair bir çox layihələr həyata keçirilmişdir. Burada kompetensiya bilik, bacarıq və dəyərlərin dinamik kombinasiyası hesab edilir. Həmin layihələrdən biri də Tvinninq layihəsidir. Bu layihənin əsas məqsədlərindən biri ali təhsil sistemində kompetensiyalara əsaslanan yanaşma formalaşdırmaqdır. Kompetensiyalar əsaslanan yanaşma AKTTS-nin müddəaları ilə effektiv surətdə uyğunlaşır. Bu yanaşmanın hansı dərəcədə zəruri olduğu 1998-ci ildə keçirilmiş Dünya Ali Təhsil Konfransında müzakirə edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, ömürboyu təhsilə olan böyük ehtiyac gənclərin cəmiyyətin mədəni, sosial və iqtisadi inkişafına töhfə vermələri üçün zəruri olan kompetensiyalara yiyələnmələrini tələb edir [12, s.37].

Avropa Ali Təhsil Məkanında kompetensiyalar iki qrupa bölünür. Ümumi kompetensiyalar və xüsusi, yəni peşə sahəsi ilə əlaqədar olan kompetensiyalar. 2000-ci ildə Avropa Komissiyasının maliyyə dəstəyi ilə fəaliyyətə başlamış Tvinninq layihəsinin əsas istiqamətlərindən biri Avropa məkanında əsas kompetensiyaları müəyyənləşdirmək olmuşdur. Tvinninq layihəsi demək olar ki, rəsmi surətdə Bolonya prosesinə qoşulmuş dövlətləri əhatə edir. Tvinninq layihəsində daha çox ümumi kompetensiyalara diqqət yetirilir. Ümumi kompetensiyalar da öz növbəsində aşağıdakı kimi üç qrupa bölünür:

Ümumi kompetensiyaların qrupları:

- İnstrumental;
- Koqnitiv;
- Analiz – sintez etmək bacarığı, məntiqi düşünmə bacarığı, əsas ümumi biliklər;
- Metodoloji;
- Texnoloji-elementar kompyüter bacarıqları, informasiya idarəçiliyi bacarığı;
- Linqivistik - ana dilində şifahi və yazılı ünsiyyət bacarığı, xarici dil bacarığı;
- Şəxslərarası;
- İndividual – özünü təqdimetmə bacarığı, özünü-tənqidi bacarıqlar, etik öhdəlik.

Sosial-komandada işləmək bacarığı, şəxslərarası ünsiyyət bacarıqları, beynəlxalq mühitdə işləmək bacarığı, əməkdaşlıq bacarığı, müxtəlif xarakterli komandalarda işləmək bacarığı, başqa sahələrdən olan mütəxəssislərlə ünsiyyət qurmaq bacarığı;

- Sistemik;
- Təşkilati-biliyi təcrübədə tətbiq etmək bacarığı, müstəqil surətdə işləmək bacarığı, tədqiqat bacarıqları [13, s.281].

- Təşəbbüskarlıq-öyrənmək bacarığı, yaradıcılıq bacarığı, təşəbbüskarlıq və sahibkarlıq bacarığı, başqa ölkələrin adət və ənənələrinə anlayışla yanaşmaq bacarığı;
- Liderlik;
- Yeni situasiyalara səmərəli surətdə uyğunlaşmaq bacarığı, liderlik bacarığı, uğur qazanmaq əzmi.

Nəticə

Göründüyü kimi, bu kompetensiyalar bir növ səriştəli şəxsiyyətin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bunlar mahiyyət etibarilə göstərilən suala cavabı özündə ehtiva edir: peşəkar mütəxəssisi necə formalaşdıraq ki, o əmək bazarının və informasiya cəmiyyətinin tələblərini yüksək səviyyədə qarşılamağı bacarsın?

Bunun üçün ona həm fərdi inkişaf, həm məşğulluq, həm də cəmiyyətə inteqrasiya etmək üçün zəruri olan bilik, bacarıq, dəyər, yanaşma, fikir və xarakterik cəhətləri özündə birləşdirən ömürboyu təhsil üzrə əsas kompetensiyalar tədris ediləmlidir.

Beləliklə, nəticə olaraq təhsil sahəsində yeni bir tendensiya kimi kompetensiya və ona əsaslanan qiymətləndirmənin formalaşdırılması və tətbiqi məsələsi geniş müzakirə obyekti hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurrikulum) // Kurrikulum, 2008, №3, s.56-63
2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu, Bakı, 2009, 110 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində "Qiymətləndirmə Konsepsiyası", Bakı, 2009, 140 s.
4. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, B, 2013, 24 oktyabr, 189 s.
5. *Ağamalıyev R.A.* Azərbaycan təhsili XXI əsrə doğru: idarəetmə, prioritetlər, islahatlar. Bakı: Təhsil, 1998. 376 s.
6. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin Təhsil Standartları (layihə). Bakı, Tərəqqi, 2000, 528 s.
7. "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı". Bakı, 2006, 80 s.
8. *Ağayev Ə.* Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı, 2005, 470 s.
9. *Cavadov İ.A.* Təhsilin keyfiyyət təminatında monitorinq və qiymətləndirmənin rolu // Azərbaycan məktəbi. Bakı 2005, №5, s.15-21
10. *Əsgərov Ş.Q.* Biliyin qiymətləndirilməsi. Təhsil, mədəniyyət, incəsənət. Bakı, 2002, 390 s.

11. *Əliyev A.H.* Ümumtəhsil məktəbi müəlliminin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi // Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri, B., 2003, s.199-204
12. *Qardaşov T.B.; Cavadov İ.A.* Təhsildə monitorinq sistemi və onun növləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri. B., 2004, №1, s.35-38
13. *Mərdanov M., Ağamalıyev R., Mehrabov A., Qardaşov T.* Təhsil sistemində monitorinq və qiymətləndirmə. Bakı, 2003, 406 s.

Redaksiyaya daxil olub 19.11.2023

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövri elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk** və **rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcıllığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezisin adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish** and **Russian** languages to the journal’s electron address – **jhss@adpu.edu.az, n.q.aslanova@gmail.com**.
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 29.12.2023
Kağız formatı 70×100$^{1/16}$, 12,0 ç.v.
Sifariş 250. Sayı 100.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68